

MÉDIATÖRTÉNETI TANULMÁNYOK 2020

40.

Sorozatszerkesztő:

Koltay András – Nyakas Levente: 2012–2019

Nyakas Levente – Szadai Károly: 2020–

Médiatörténeti tanulmányok 2020

Szerkesztette:

Klestenitz Tibor – Paál Vince

Médiatudományi Intézet

2020

A kutatást támogatta:

Minden jog fenntartva.

Tartalom

Előszó	7
<i>A Felsőmagyarország</i> című kassai napilap és tulajdonosa, Matzner Sámuel <i>Ötvös Anna</i>	9
A millenniumi ünnepségek képe a szlovák kormánybarát sajtóban <i>Ábrahám Barna</i>	21
A korai magyar hanglemez-sajtó <i>Szabó Ferenc János</i>	35
Református, kálvinista, protestáns? Felekezeti napilap-alapítási tervek 1919–1931 között <i>Klestenitz Tibor</i>	55
Gratz Gusztáv és a <i>Magyar Szemle</i> kapcsolatához <i>Paál Vince</i>	75
Az 1944-es ellenállások budapesti sajtója <i>Bartha Ákos</i>	89
A szocializmus vakmerő örökutáitól a megcsömörlött értelmiségiekig – Újságíró főhősök, újságírói-szerkesztőségi konfliktusok és szerepértelmezések a Kádár-kor irodalmában <i>Takács Róbert</i>	109

Előszó

A kötet írásai a szerzők és a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság Médiatudományi Intézete közötti együttműködés eredményeként jöttek létre, néhány közülük konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata. Szerzőink kivétel nélkül a magyar vagy a magyarországi média történetével foglalkoznak, ám igen sokféle kérdéskört vizsgálnak újszerű kérdéseket felvető, alapkutatás jellegű tanulmányaikban, amelyek egy-egy mozaikdarabként járulnak hozzá a médiatörténet nagytotáljához. Ezzel reményeink szerint rámutatnak a szakterület művelésében rejlő lehetőségekre, a más kutatások irányába kínálkozó kapcsolódási pontokra is. A dualizmus időszakából szó esik a szlovák nyelvű sajtó útkereséséről, egy kassai újságról és tulajdonosáról, a hazai hanglemezsajtó kezdeteiről; a Horthy-korszakból egy protestáns felekezeti napilap indítására vonatkozó, soha meg nem valósított tervekről, egy neves publicista szerzői, szerkesztői munkájáról és az öncenzúrával kapcsolatos kétségeiről, a második világháború alatti ellenállás sajtójának küzdelmeiről; a Kádár-korból pedig olyan magyar regényekről, amelyek főhősökként újságírókat szerepeltettek.

Ötvös Anna kassai történész, Márai-kutató, a *Felsőmagyarország* című kassai napilapnak és tulajdonosának, az eredetileg német anyanyelvű Matzner Sámuelnek a pályáját vázolja fel. A *Felsőmagyarország* 1894-től nemcsak Kassa, hanem az egész Felvidék első magyar nyelvű politikai napilapjaként működött. Az orgánus 1919-től *Kassai Napló* néven jelent meg egészen 1929-ben bekövetkezett megszűnéséig. Művelődéstörténeti szempontból fontos adalékot jelent, hogy a lap munkatársaként dolgozott Márai Sándor, aki Matzner egyik lányát vette feleségül. A tanulmány kitér a lap tulajdonos egyéb gazdasági is jótékonyági tevékenységére is.

Ábrahám Barna, a dualizmuskori szlovák és román kisebbség történetének ismert kutatója, tanulmányában a magyarországi szlovákokat megosztó törésvonal jellemzőit elemzi, amely az ún. nemzethűek és a magyarónok között húzódott. A szerző részletesen bemutatja a magyarbarát irányzat képviselőit és orgánumait. A millenniumi ünnepségek kapcsán összeveti a két szlovák tábor újságjainak közléspolitikáját, megállapítva, hogy a kormánybarát szlovák sajtó fenntartás nélkül azonosult a magyar állam nemzetiségpolitikai nézeteivel és célkitűzéseivel.

Szabó Ferenc János, zenetörténész, zongoraművész, az első „beszélőgépekkel” foglalkozó, rövid ideig megjelenő magyar nyelvű szaklapokat, a *Zenekereskedelmi Közlönyt* (1911–1914) és a *Magyar Hanglemez Újságot* (1913–1914) vizsgálja. Mindkét lap elsősorban kereskedelmi szempontok szerint – kotta, hangszer, rögzített hang forgalmazása – foglalkozott a zenével. A média- és a zenetörténeti kutatás a két lapot mindaddig csak forrásként kezelte, szisztematikus kutatásukra még nem került sor.

Klestenitz Tibor, aki a Horthy-korszak első felének katolikus sajtómozgalmát mutatta be monográfiában, az itt közölt tanulmányában ezen időszak protestáns napilap-alapítási kísérleteit vizsgálja. A különböző felekezeti napilap-alapítási törekvések összefüggésben álltak a protestáns egyházakon belül a háború után megfigyelhető útkereséssel: a fokozódó szekularizációra, a liberális ideológia kiüresedésére és a katolicizmus megerősödésére adandó válaszokkal. A kísérletek több szálon futottak, szó volt önálló református napilap indításáról, illetve a többi protestáns egyházzal közösen fenntartott napilapról is. A felekezetek közötti és az azokon belüli ellentétek, majd pedig a világgazdasági válság meghiúsították a helyenként ígért törekvéseket.

Paál Vince, Gratz Gusztáv életrajzírója, jelen tanulmányában felvázolja Gratz és a *Magyar Szemle* című folyóirat köre közötti formális és informális kapcsolatok alakulását, majd részletesen elemzi azokat a körülményeket, amelyek hatással voltak a jeles politikus és publicista történeti műveinek létrejöttére. A tanulmányból kiderül, hogy *A dualizmus kora* című kétkötetes mű folytatásaként írt könyvében miért nem juthatott el a Bethlen-korszak tárgyalásáig, és miért csak *A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920* címmel jelenhetett meg a Horthy-korszakban.

Bartha Ákos, Bajcsy-Zsilinszky Endre monográfiája, a Magyarország német megszállása után megjelenő illegális lapok (például *Szabadság*, *Szabadságharc*, *Ellenállás*, *Márciusi Magyarország*, *Eb Ura fakó!* stb.) történetét ismerteti. A különböző világnézetű „szerkesztőségek” közös nevezője a függetlenségi hagyományra való hivatkozás, továbbá a gyökeres politikai és társadalmi átalakulás igénye volt, helyenként a Horthy Miklós kormányzó iránti tisztelet egyidejű hirdetésével. Abban is egyetértés állt fenn közöttük, hogy az adott helyzetben a németekkel szembeni fegyveres ellenállás és a Vörös Hadsereg támogatása a helyes magatartás. Számos nyomtatványuk a Horthy-kori kormányzati és intézményi hálózat titkos támogatásával jelenhetett meg.

Takács Róbert, aki a Kádár-kor politikai újságírásának történetét monográfiában írta meg, a jelen tanulmányában olyan, a korszakban íródott és ekkor is játszódó regényeket elemez, amelyek főhőse újságíró. Többek között arra a kérdésre keresi a választ, hogy az irodalmi művekben ábrázolt szereplők mennyiben feleltek meg a hivatalos újságíróeszménynek és az újságírók saját szakmai normájának, a vizsgált regények hogyan mutatták be a szerkesztőségek működését, az újságírók és a főszerkesztő viszonyát, milyen főszerkesztő-típusokat írtak le, és miképp ábrázolták a regényekben a főszerkesztői cenzúrát és a szerzői öncenzúrát.

A szerkesztők

A Felsőmagyarország című kassai napilap és tulajdonosa, Matzner Sámuel*

ÖTVÖS ANNA

Az első kassai folyóiratok a 19. század elején német nyelvűek voltak, heti egy számmal és melléklettel a helyi kereskedők, iparosok és kézművesek számára, akik szolgáltatásokat és termékeiket hirdették a lapokban.¹ A német nyelvű lapok híven tükrözik az akkori Kassa nemzetiségi összetételét és polgárainak érdekeit. Többnyire németek, magyarok és szlovákok éltek a városban.² Az értelmiség és a társadalom középső rétege a német nyelvű periodikumokat részesítette előnyben.³ A magyar nyelvű lapok megjelenése eleinte nem volt sikeres. Ennek egyik magyarázata, hogy nem volt elég magyar olvasó,⁴ a másik pedig, hogy „kizárólag magoknak a lapoknak téves iránya és szerkezete szabta oly rövidre lételüket”.⁵ A kassai német nyelvű folyóiratok, hetilapok a gazdasági élettel foglalkoztak, később a társadalmi-gazdasági és a kulturális történésekkel, a politikának még nem volt határozott szerepe a lapok tartalmát illetően. Az 1838-tól megjelenő *Kaschau-Eperjeser Kundschafts-Blatt* [Kassa-eperjesi értesítő], majd később, 1872-től a *Kaschauer Zeitung* [Kassai Újság] is semlegesek voltak politikai szempontból.⁶

Az 1872-től megjelenő német nyelvű *Pannonia* volt az első lap, amely politikai pártot támogatott, ezért kiadójának kauciót kellett letennie.⁷ A kassai németek elmagyarosodása, tehát a magyarul olvasók számának növekedése, valamint az akkori főszerkesztő, Hohenauer Ignác⁸ igyekezete tette lehetővé, hogy a *Pannonia* 1897. augusztus 1-jétől magyar nyelven jelenjen meg.⁹ A lap tulajdonosa 1900. október 15-én a lap akkori felelős szerkesztője, Serény A. Aladár

* A tanulmány az alábbi szlovák nyelvű tanulmány kibővített változata: Anna ÖTVÖS: Samuel Matzner, majiteľ a vydavateľ košického denníka *Felsőmagyarország*. In: Angela KURUCOVÁ – Martina FENIKOVÁ ČARNOGURSKÁ (szerk.): *Vývoj kultúry východného Slovenska*. Košice, Štátna vedecká knižnica v Košiciach, 2017. 84–94.

1 Michal POTEMRA: *Bibliografia inorečových novín a časopisov na Slovensku do roku 1918*. Martin, Matica slovenská, 1963. 42., 160.

2 Juliane BRANDT: Jazyky a ich používanie ako prostredie a pozadie periodickej tlače. In: Martina FENIKOVÁ ČARNOGURSKÁ – Angela KURUCOVÁ (szerk.): *Úloha kníh a periodík v živote mnohonárodnostných Košíc*. Košice, Štátna vedecká knižnica v Košiciach, 2013. 170–186.; Dr. Kovács Alajos: Kassa népességének fejlődése és összetétele. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1939/5. 519–542.

3 A huszonötéves „Felsőmagyarország”. *Felsőmagyarország*, 1909. december 25., 8.

4 POTEMRA i. m. (1. lj.) 162.

5 *Haladás*, 1872. december 1., 1.; POTEMRA i. m. (1. lj.) 170.

6 POTEMRA i. m. (1. lj.) 161.

7 1848. évi XVIII. törvénycikk sajtótörvény, 30. §. A *Pannonia* tulajdonosa és kiadója ekkor a Pannonia Buchdruckerei und Verlags- Aktiengesellschaft volt. POTEMRA i. m. (1. lj.) 598.

8 Hohenauer Ignác (1833–1915) újságíró, pedagógus. 1875-ben került Budapestről Kassára a Hadik-Barkóczy családhoz nevelőnek, háztanítónak. Szerkesztői és újságírói munkássága még Budapesten kezdődött. Kassán több napilapnál is dolgozott szerkesztőként. Társadalmi, gazdasági, szociális és kulturális kérdésekkel foglalkozott. Több mint kétezer vezércikket és ötszáznál több tárcát írt. HAMVAI KOVÁCS Zsigmond: *Kassai írók. A mohácsi vésztől máig*. Kassa, 1907. 120–122.; JÁN GAŠPAR – ELEONÓRA BLÁŠKOVÁ – MÁRIA MIHÓKOVÁ: *Lexikón Košičanov 1848–1938*. Košice, Equilibria, 2014. 1. kötet, 417–418.

9 POTEMRA i. m. (1. lj.) 162.

lett, aki október 17-től megváltoztatta a lap címét: *Kassai Naplóra*,¹⁰ az új felelős szerkesztő pedig Mitzger Imre¹¹ lett. A *Kassai Napló* pár hónap múlva, 1901. március 1-jén összeolvadt Kassa első magyar nyelvű napilapjával, a liberális *Felsőmagyarország* című napilappal,¹² és ettől kezdve a *Felsőmagyarország Kassai Napló* alcímmel jelent meg.¹³

Ries Lajos a német nyelven megjelenő *Pannonia* című hetilapnak 1877 és 1884 között volt a felelős szerkesztője,¹⁴ 1885-ben saját nyomdát alapított, és elkezdte nyomtatni a magyar nyelvű *Kassai Szemlét*, melynek kiadója és felelős szerkesztője is volt.¹⁵ A lap társadalmi, kereskedelmi és ipari érdekeket képviselt. Kettős feladata volt: „terjeszteni a magyarosodást és magyar újságolvasó közönséget nevelni.”¹⁶ A *Kassai Szemle* eleinte hetente kétszer jelent meg, majd 1891-től már háromszor: vasárnap, szerdán és pénteken. 1893-ban fontos újítást vezettek be: fővárosi táviratokat közöltek a lapban, így pontos tudósításokkal szolgáltak az olvasóknak az országgyűlés munkájáról. 1894. január 1-jétől napilapként jelent meg *Felsőmagyarország* címmel, alcímében megtartotta a *Kassai Szemle* nevet, és „nemcsak Kassának, hanem az egész Felvidéknek volt az első és egyetlen politikai napilapja.”¹⁷ A lap a liberális kormánypartot támogatta.¹⁸

10 Archív mesta Košice (a továbbiakban: AMK), Fond Magistrát mesta Košice 1888–1922 (a továbbiakban: MMK), Prezídium, r. 1900, č. šk. 34, sign. XII/199.

11 POTEMRA i. m. (1. lj.) 168. Mitzger Imre (1875–?) újságíró, ügyvéd. Ügyvédi gyakorlatát Kassán kezdte, és újságírással is foglalkozott, szerkesztette a *Kassai Naplót*, majd a *Felsőmagyarországot*. 1903-ban Budapestre költözött. 1905-ben a nevét Mészölyre változtatta. HAMVAI KOVÁCS i. m. (8. lj.) 276.; Mária MIHÓKOVÁ: *Slovník košických osobností 1848–1918*. Košice, Štátna vedecká knižnica v Košiciach, 1995. 282.

12 AMK, Fond MMK, Prezídium, r. 1901, č. šk. 34, sign. XII/156.; POTEMRA i. m. (1. lj.) 168.

13 POTEMRA i. m. (1. lj.) 405.

14 Uo., 166.; Jozef REPČÁK – Mária MIHÓKOVÁ: *Dejiny knižnej kultúry v Košiciach do roku 1945*. Košice, Štátna vedecká knižnica v Košiciach, 1981. 132. Ries Lajos (1850–1898) nyomdász és újságíró volt. Kassára 1874-ben került, Werfer Károly nyomdájában korrektorként dolgozott, majd két évig (1875–1877) Lőcsén volt, ahonnan visszatért Kassára. HAMVAI KOVÁCS i. m. (8. lj.) 171.; MIHÓKOVÁ i. m. (11. lj.) 343–344.

15 POTEMRA i. m. (1. lj.) 495.

16 A huszonötéves „Felsőmagyarország” (3. lj.) 8.

17 Uo.

18 Uo. „Szükségessé tette napilappá való átalakulását különösen az a körülmény, hogy a kassai szabadelvűpart érdekét annál intenzívebben szolgálhassa.”

Ries korai halála után második felesége és özvegye, Mária lett a lap és a nyomda tulajdonosa. A szerkesztést mint főszerkesztő, Ladányi Béla¹⁹ vette át, a felelős szerkesztő Kresz János²⁰ lett. Ries özvegye, szül. Gedeon Mária, feleségül ment Ladányihoz, és a lapot, valamint a nyomdát is 1900. július 1-jén eladta Vitéz Antal Adolf²¹ könyvkereskedőnek.²² Ladányinének a lap eladásával 1901. január 1-jén megszűnt a sajtójogi felelőssége, a kaució az új tulajdonost terhelte. Vitéz 1901. február 28-án, illetve március 1-jén tette le a kauciót (21 000 korona értékben 3 darab értékpapírt),²³ ezután egyesítette a két magyar napilapot, a *Felsőmagyarországot* és a *Kassai Naplót*.²⁴

„A mai nap nagy és jelentős időpont felsőmagyarországi hírlapirodalmunk történetében. Kassa város, de mondhatjuk egész Felsőmagyarország két legtekintélyesebb napilapja, a *Kassai Napló* és a *Felsőmagyarország* egyesül, hogy összetartással, közös erővel szolgálhassa a független szabadelvűség s a nemzeti szellemű, magyar művelődés magasztos céljait. A meddő versenygés, céltalan küzködés helyébe, a termékeny, életerős, együttes munkálkodás lép.”²⁵

A lap kiadójaként 1901. március 3-ától a szerkesztőség van feltüntetve.²⁶ A főszerkesztő Mitzger Imre, a felelős szerkesztő pedig Miklós Gyula²⁷ volt. Vitéz nem maradt sokáig a

19 Ladányi Béla (1873–?) ügyvéd, újságíró. A *Kassai Szemle*, később a *Felsőmagyarország* főmunkatársa, majd szerkesztője. Nyelvészettel és jogtudománnyal is foglalkozott. 1901-ben Budapestre költözött, ahol bíróként működött tovább. Felesége, Ladányiné Gedeon Mária, európai hírű alt énekesnő volt. HAMVAI KOVÁCS i. m. (8. lj.) 266–267.; MIHÓKOVÁ (11. lj.) 241.

20 Kresz János (1843–1912) evangélikus tanító. 1868-ban jött Kassára tanítónak. Hírlapírással és szerkesztéssel is foglalkozott, több kassai napilapnál is dolgozott. HAMVAI KOVÁCS i. m. (8. lj.) 148–149.; MIHÓKOVÁ i. m. (11. lj.) 234–235.

21 Vitéz Antal Adolf (1859–1918) könyvkereskedő volt. Koczányi Béla (1857–1908) könyvkereskedővel és nyomdatulajdonossal 1885-ben közösen nyitották meg könyv- és zeneműboltjukat, de 1896-ban különváltak. Vitéz később könyvkiadással is foglalkozott, valamint koncertek szervezésével és jegyértékesítéssel. MIHÓKOVÁ i. m. (11. lj.) 431.

22 AMK, Fond MMK, Prezídium, r. 1901, č. šk. 34, sign. XII/43. POTEMLA i. m. (1. lj.) 305. Összehasonlításképpen ld. A huszonöt éves „Felsőmagyarország” (3. lj.) 8.; ahol azt olvashatjuk, hogy „1900. április 1-én a lap tulajdonjogát Vitéz A. könyvkereskedő vette át özv. Riesz Lajosnétól.” Más forrás alapján a lap és a nyomda eladása 1900. június 1-jén történt; REPČÁK–MIHÓKOVÁ i. m. (14. lj.) 133.

23 AMK, Fond MMK, Prezídium, r. 1901, č. šk. 34, sign. XII/43.; POTEMLA i. m. (1. lj.) 305. Michael Potemra azt írja, hogy Vitéz 1901 januárjában mint a *Felsőmagyarország* kiadója letette a kauciót a politikai napilapért.

24 Sajnos egyik rendelkezésünkre álló forrás sem nevezi meg azt a személyt, aki összevonta, illetve egyesítette a két napilapot. Az 1901. december 31-én keltezett levéltári forrás alapján [AMK, Fond MMK, Prezídium, r. 1901, č. šk. 34, sign. XII/43)], amit maga Vitéz írt, és amiben azt olvashatjuk, hogy 1901. március 1-jén letette a kauciót a *Felsőmagyarország* című politikai napilapért, arra a következtetésre jutottam, hogy Vitéznek kellett egyesítenie a két magyar napilapot. Potemra csak azt írja, hogy a *Felsőmagyarország* és a *Kassai Napló* 1901. március elején össze lett vonva. POTEMLA i. m. (1. lj.) 305. A lapban 1901. március 3-án megjelent vezércikkből szintén csak annyit tudunk meg, hogy a *Kassai Napló* és a *Felsőmagyarország* egyesült. Beköszöntő, *Felsőmagyarország*, 1901. március 3., 1–2. Ezzel kapcsolatban március 24-én újra megjelent a lapban, hogy „a múlt hó végén jelentős fordulat állott be a hírlapirodalmunkban. A két versenyző napilap, a *Kassai Napló* és a *Felsőmagyarország* egyesült.” A mi újságunk, *Felsőmagyarország*, 1901. március 24., 2.

25 Beköszöntő. i. m. (24. lj.) 1–2.

26 Uo. „Lapunkat a szerkesztőség maga adja ki.” Továbbá a 4. oldalon olvashatjuk, hogy: „Kiadótulajdonos a szerkesztőség. Mától kezdve a mienk ez a lap, egyedül a mi tulajdonunk.” Majd a 6. oldalon: „Kiadja: A szerkesztőség.”

27 Miklós Gyula (1863–?) szerkesztő. Eredeti neve Mandel. Több lapnál is dolgozott Kassán, társadalmi és politikai cikkeket írt. HAMVAI KOVÁCS i. m. (8. lj.) 226.

lap tulajdonosa, mert 1901. július 1-jén eladta Mitzgernek és Matzner Sámuelnek.²⁸ Nem egészen két hónap múlva, 1901. augusztus 28-án elment a laptól Miklós, aki helyett Szathmáry Zoltán²⁹ lett kinevezve, Mitzger szintén távozott a laptól, és a kizárólagos tulajdonos Matzner lett.³⁰ 1901. augusztus 23-ai számban jelent meg, hogy a lapot a Felsőmagyarország Hirlapkiadó Vállalat adja ki.³¹ Az új évben, 1902 elején Matznernek egyedül kellett letennie a kauciót a politikai napilapért.³²

Matzner 1868. július 30-án Morvaországban, Gaya városában született (ma Kyjov na Morave, Csehország).³³ Apja Matzner Ignác terménykereskedő volt. Anyanyelve valószínűleg a német volt, és jól beszélt csehül is. A gimnáziumot szülővárosában végezte, majd 1883 és 1887 között a bécsi császári és királyi katonai akadémián tanult.³⁴ 1887-ben altisztként katonai szolgálatot teljesített Bécsben, később Lengyelországban. 1888-ban és 1889-ben hadapródként szolgált a 3. nehéztüzérségi hadosztálynál, majd 1889-ben hadnaggyá nevezték ki a császári és királyi 6. hadtest tüzérezredéhez.³⁵ Ezután 1891-ben Szepesváralján szolgált (ma Spišské Podhradie, Szlovákia), majd 1892 és 1893 között Hercegovinában. Amikor Kassára került, elkezdett magyarul tanulni.³⁶ 1895-ben előléptették főhadnaggyá. Katonai szolgálata 1898-ig tartott, ekkor megnősült, feleségül vette Moskovics Irént. 1898. szeptember 28-án tartották az esküvőjüket a kassai neológ zsinagógában.³⁷ Matzner nem tudta letenni a béke-

28 REPČÁK–MIHÓKOVÁ i. m. (14. lj.) 133.; POTEMRA i. m. (1. lj.) 305. Potemra levéltári forrásra hivatkozik, amelyben viszont a pontos dátum nem kivehető, annyi olvasható, hogy júliusról van szó. Ld. AMK, Fond MMK, Prezídium, r. 1901, č. šk. 34, sign. XII/43.

29 Szatmáry Zoltán (1872–?) újságíró és szerkesztő. Debrecenben, Nagyváradon és Aradon működött, majd 1901-ben Kassára jött, és a *Kassai Napló* felelős szerkesztője lett, később pedig a *Felsőmagyarországot* szerkesztette. Szülővárosába, Debrecenbe, 1903-ban tért vissza. HAMVAI KOVÁCS i. m. (8. lj.) 262.; MIHÓKOVÁ i. m. (11. lj.) 392.

30 AMK, Fond MMK, Prezídium, r. 1901, č. šk. 34, sign. XII/43.

31 *Felsőmagyarország*, 1901. augusztus 23., 6. A Felsőmagyarország Hirlapkiadó Vállalat megalapításáról a kassai cégbejegyzésekből semmi közelebbit nem sikerült kideríteni. Annyit tudunk, hogy Matzner hozta létre. Több forrásanyagban is találkoztam azzal a téves állítással, hogy a Felsőmagyarország Hirlapkiadó Vállalat egyesítette a két magyar napilapot 1901. március elején, ami azért is lehetetlenség, mert akkor ez a kiadó-vállalat még nem létezett. A huszonötéves „Felsőmagyarország” (3. lj.) 8. Itt azt olvashatjuk, hogy 1901-ben „megvette a lapot a jelenlegi kiadótulajdonosa, a »Felsőmagyarország« Hirlapkiadó Vállalat, amely ugyanakkor [...] a *Kassai Naplót* [...] is megvette. A kiadó-vállalat a két napilapot egyesítette és 1901. márciustól kezdve, mint *Felsőmagyarország* (*Kassai Napló*) nagyobb terjedelemben jelentette meg. A Felsőmagyarország Hirlapkiadó Vállalat, melynek Matzner Samu volt a megalapítója.” Ezzel kapcsolatban ld. HAMVAI KOVÁCS i. m. (8. lj.) 247. Itt az olvasható, hogy Matzner „1901-ben egyesítette a *Felsőmagyarországot* a *Kassai Naplóval* s az egyesített lapot ujonnan szervezte.” Valószínűsíthető, hogy ezt a téves információt közlik tényként REPČÁK–MIHÓKOVÁ i. m. (14. lj.) 133. Potemránál találkoztam azzal az ugyancsak téves információval, miszerint Matzner egy ideig sógorával, Moskovics Gyulával mint tulajdonostársával adta ki a lapot. POTEMRA i. m. (1. lj.) 305. Potemra valószínűleg összekeverte Moskovics Gyulát Miklós Gyulával, ugyanis a levéltári forrás, amire hivatkozik, Miklós Gyulát említi.

32 AMK, Fond MMK, Prezídium, r. 1901, č. šk. 34, sign. XII/43. Valószínűleg 1902. január vége felé került erre sor, mert a levéltári forrásokból az derül ki, hogy 1902. január 24-ével kiadhatóvá váltak Vitéznek a kaució-képpen letett 21 000 korona értékű értékpapírai.

33 Anyakönyvi bejegyzés, www.badatelna.eu/fond/1073/reprodukce/?zaznamId=1246&reproId=3286. MIHÓKOVÁ i. m. (11. lj.) 270.

34 HAMVAI KOVÁCS i. m. (8. lj.) 247.; Vojenský ústřední archiv, VHA Praha, Kvalifikačný list vojaka.

35 Vojenský ústřední archiv, VHA Praha, Kvalifikačný list vojaka.

36 HAMVAI KOVÁCS i. m. (8. lj.) 247.; REPČÁK–MIHÓKOVÁ i. m. (14. lj.) 133.

37 Štátny archív v Košiciach (a továbbiakban: ŠA KE), Matrika sobášnych Žid. náb. obce 1886–1918, katalógové č. 68, zápis r. 1898, str. 56, č. 16.

beli házassági kauciót (30 000 ezüst forintot),³⁸ ezért tartalékos főhadnagyként szolgálaton kívüli állományba került. Ezután különböző kassai biztosító társaságok képviselője lett,³⁹ majd a kereskedelemben próbálkozott. 1900. február 20-án jegyeztette be Auer-égőket forgalmazó üzletét a kassai cégjegyzékbe „Magyar gázizzófény részvény társaság bizományi üzlete Maczner” néven.⁴⁰

Matzner a házasságkötéssel tagja lett Kassa egyik legjelentősebb zsidó családjának. Apósa, Moskovics Jakab⁴¹ Kassa város tisztí főorvosa volt, és ezt a tisztséget 1872-től haláláig, 1902-ig viselte. Emellett világi vezetője volt a neológ hitközségnek, és megalapítója, majd főmestere a kassai Haladás, Egyetértés és Resurrexit szabadkőműves páholyoknak. A páholy tagjai különböző nemzetiségű és vallású gazdag és befolyásos polgárok voltak. A kassai szabadkőművesek legfontosabb feladatuknak a népművelést tartották,⁴² ők kezdeményezték a városban az első óvoda, a Fröbel-gyermekkert megalapítását is, amelynek elnöknője Moskovics Jakabné, szül. Korn Mária⁴³ lett, emellett egyébként ő volt a kassai Izraelita Jótékony Nőegylet első elöljárónője is, amely népkonyhát tartott fenn a szegényeknek nemzetiségi és vallási hovatartozásra való tekintet nélkül. Moskovics működése alatt elmagyarosodott az addig német nyelvű neológ zsidó hitközség és az elemi iskola is.⁴⁴ 1872 végén *Haladás* címen magyar nyelvű folyóiratot adott ki, amelyben a kassai magyar sajtó fontosságát fejtegette.⁴⁵ A *Haladás* 1874-ig jelent meg.⁴⁶

Moskovics nem volt vagyonos ember, viszont mint orvos, hitközségi elnök, szabadkőműves főmester befolyással és tekintéllyel bírt a városban. Ismert volt jótékonykodásáról, támogatta a szegény diákokat, gyakran ingyen és titokban gyógyította a rászorulókat.⁴⁷ Matzner ambíciózus és ügyes vállalkozó volt. Feltételezhetően apósa, Moskovics doktor, kapcsolatain keresztül támogatta és segítette veje vállalkozásait. Matznerék egyik esküvői tanúja Maurer Adolf evangélikus vallású polgár, könyvkereskedő és szabadkőműves testvér volt, a másik pedig Bródy Frigyes, aki abban az időben Kassa egyik leggazdagabb zsidó kereskedője volt.⁴⁸

38 MÁRAI Sándor: *Föld, föld!...* Toronto, Vörösváry Weller, 1972. 262.

39 A bécsi cs. és kir. szab. kölcsönös Tűzkárbiztosító Intézet, Első osztrák betörés ellen biztosító társaság, Első bécsi tükröveg biztosító intézet.

40 ŠA KE, Fond Krajský súd v Košiciach (1525) 1872–1949 (a továbbiakban: Fond KSK), Katalóg firemných registrov, Košice, 1993, spracovala Milena Ostroľucká. 1201, Firemný register A VI., 1896–1943, i. č. 1081.

41 Moskovics Jakab (1839–1902). Életrajzát ld. HAMVAI KOVÁCS i. m. (8. lj.) 138.; MIHÓKOVÁ i. m. (11. lj.) 286.; Štefan KOLIVOŠKO – Jana AMRICHOVÁ – Alžbeta CHMELÁROVÁ – Elena KOLIVOŠKOVÁ – Olga MITROVÁ: *Slovník židovských osobností Košic a okolia*. Košice, Verejná knižnica Jána Bocatia v Košiciach, 2001. 105–106.; LÁNYI Menyhért – PROPPERNÉ BÉKEFI Hermin: *Szlovenszkói zsidó hitközségek története*. [Kassa], Propperné Békefi Hermin, 1933. 49–50.; MOLNÁR Béla dr.: *Kassa orvosi története*. Kassa, 1944. 124–131.; GÖRÖG Artur: *A kassai zsidóság története és galériája*. Bnei Brak, Friedmann Lipe, 1991. 38., 41.; ÖTVÖS Anna: *Lola könyve, Kassától Márai Sándorig*. Budapest, Helikon, 2017. 27–33., 38.

42 BENCZÚR Vilmos: *A kassai szabadkőművesség 1870–1913, Haladás, Egyetértés, Resurrexit*. Kassa, Kassai Könyvnyomda és Lapkiadó Részvénytársaság, 1914. 6.

43 Moskovics Jakabné, szül. Korn Mária (1854–1921). Életrajzát ld. MIHÓKOVÁ i. m. (11. lj.) 287.; KOLIVOŠKO–AMRICHOVÁ–CHMELÁROVÁ–KOLIVOŠKOVÁ–MITROVÁ i. m. (41. lj.) 107–108.; LÁNYI – PROPPERNÉ BÉKEFI i. m. (41. lj.) 52., 76–77. GÖRÖG i. m. (41. lj.) 39–40.; ÖTVÖS i. m. (41. lj.) 33–38., 44–46.

44 HAMVAI KOVÁCS i. m. (8. lj.) 138.

45 *Haladás* (5. lj.) 1. MOLNÁR i. m. (41. lj.) 126.

46 POTEMRA i. m. (1. lj.) 170., 459.

47 MOLNÁR i. m. (41. lj.) 127. „Ez lehetett az oka, hogy igen kiterjedt és előkelő magángyakorlata ellenére az utolsó nyolc tisztí főorvos között ő volt az egyetlen, aki nem szerzett házat, sőt vagyontalanul halt meg.”

48 ŠA KE, Sobášna matrika, zvázok č. 3, 1897(280)–1898(262), str. 539–540, č. 233.

Matznernek nem voltak sem kassai gyökerei, sem kapcsolatai, nem volt magyar nemzetiségű, katonai iskolákat végzett, tehát megfelelő műveltsége, végzettsége sem volt az újságíráshoz, szerkesztéshez. Abban az időben általános volt, hogy az újságírók és a szerkesztők az ügyvédek és a tanítók közül kerültek ki, az újságok és a nyomdák tulajdonosai pedig a nyomdaipari szakemberek köreiből.

Matzner 1900-ban lett tagja a kassai Resurrexit szabadkőműves páholynak,⁴⁹ ezáltal bekerült a gazdag és befolyásos polgárok körébe. Minthogy 1898-ban nem volt pénze letenni a házassági kauciót annak érdekében, hogy a katonaság kötelékében maradhasson, feltételezem, hogy 1902 januárjában a politikai napilap biztosítékául szolgáló kaució kifizetése is gondot okozott számára.

Matzner inkább gazdasági vállalkozó és közösségi ember volt, mint művelt újságíró. A szerkesztői munkát az állandóan cserélődő szerkesztőkre bízta:⁵⁰ A *Felsőmagyarország* szerkesztőségében Mitzger Imre, Miklós Gyula, Szathmáry Zoltán, Madarász János,⁵¹ Hohenauer Ignác, Merényi József követték egymást,⁵² míg végül maga Matzner vette kezébe a lapot, és 1906 decemberétől egészen 1918 júliusáig Morvai Sámuel név alatt ő volt a *Felsőmagyarország* felelős szerkesztője.⁵³ Főleg politikai, gazdasági és katonai témájú cikkeket írt a lapba.

1903 októberében Hohenauer Ignác újságírói működésének ötvenedik évfordulóját ünnepelte. A Kazinczy-kör, a kassai újságírók és olvasók ünnepséget szerveztek a tiszteletére, amelyen Matzner is felszólalt, és köszöntötte a *Felsőmagyarország* akkori felelős szerkesztőjét.

„Matzner beszédét lelkesen megéljenezték a jelenlévők és méltán, mert az osztrák születésű, ezelőtt még pár évvel aktív közös katonatiszt, oly tiszta magyarsággal, annyi magyar érzelmmel beszélt, ami méltán keltett a legszélesebb körben feltűnést. Valóban igaza van Matzner Samunak abba, hogy magyarrá lett, azzá lett nemcsak nyelvben, de szívben és érzelmeiben is buzgó harcosa a magyar nemzeti eszmének. És ebben nagy része van a magyar zsurnalisztikának, amelynek táborába szegődött” – tudósított a *Felsőmagyarország*.⁵⁴

Fontos újítás volt a *Felsőmagyarország* szerkesztésében, hogy 1903-ban bevezették a fővárosi telefon-hírszolgálatot, amellyel a Magyar Távirati Iroda látta el a kiadót. Tehát ezután már nem táviratban, hanem közvetlen beszélgetés útján jutottak el az információk az újságírókhoz.⁵⁵

Amikor Matzner a *Felsőmagyarország* tulajdonosa lett, a lapot még Vitéz Antal Adolf nyomtatta. Matzner tudta, hogy újságot kiadni akkor éri meg számára, ha nyomda is van a

49 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Budapest (a továbbiakban: MNL OL), Szabadkőműves szervezetek levéltára, P 1083, 121–122. doboz, 38. tétel, 36.

50 A huszonötéves „Felsőmagyarország” (3. lj.) 8–9.

51 Madarász János (1827–1901) ügyvéd. 1873-ban érkezett Kassára, ahová járásbírónak nevezték ki. Ezt a tiszteletet 1900-ig töltötte be. MIHÓKOVÁ i. m. (11. lj.) 261.

52 POTEMLA i. m. (1. lj.) 305., 405. Merényi József (1879–?) újságíró, szerkesztő volt. Kassára 1902-ben jött a *Felsőmagyarország* munkatársának. Főleg politikai és gazdasági cikkeket írt. 1916-ban távozott Kassáról. HAMVAI KOVÁCS i. m. (8. lj.) 285.; MIHÓKOVÁ i. m. (11. lj.) 277.

53 POTEMLA i. m. (1. lj.) 405.

54 Dr. Hohenauer Ignác ünnepése. *Felsőmagyarország*, 1903. október 6., 1–3.

55 A huszonötéves „Felsőmagyarország” (3. lj.) 9.

tulajdonában,⁵⁶ ezért úgy döntött, hogy nyomdát alapít.⁵⁷ 1904 elején kibérelte a Kossuth Lajos utcában (ma Malom utca, Mlynská ulica) lévő Maléter-palota egy részét. A ház Maléter István⁵⁸ ügyvéd tulajdonában volt, aki a nagybátyjától, Maléter Vilmos gyógyszerésztől örökölte. Itt működött 1890-től a Királyi Ítéltábla, amely 1903-ban költözött a Deák Ferenc utca (ma Srobár utca, Šrobárova ulica) végében felépített impozáns új épületébe.⁵⁹ Maléter István szintén tagja volt a Resurrexit szabadkőműves páholynak, ahová ugyanazon a napon lépett be, mint Matzner.⁶⁰ Maléter az ítéltábla kiköltözése után kérte a város vezetését, hogy az épület helyiségeit alakítsák át újra lakásokká, majd bérbe adta azokat. Matzner 1904. február 1-jétől bérelte a nyomda számára a ház földszinti helyiségeit, valamint 1904. május 1-jétől két lakást is az első emeleten: egyet a családjá, egyet pedig az akkor már özvegy anyósa számára.⁶¹

Matzner a Maléter-palotában nagy tőkebefektetéssel jól felszerelt modern nyomdát és könyvkötő műhelyt rendezett be „Felsőmagyarország politikai napilap nyomda” néven,⁶² ami vállalkozói tevékenységének alapjául szolgált. Sajat beszámolója szerint az egész nyomdát 23 nap alatt rendezték be, és minden gép magyar gyártású volt.⁶³ A helyiségek átalakításán Stofkó Alajos kassai kőműves dolgozott, a villanyt a kassai légszesz és villanytársulat vezette be, a gyorssajtó a budapesti Wörner J. és Társa gépgyárból érkezett, a betű- és szedőanyagot az Első Magyar Betüöntőde Részvénytársaság szállította, a szedőszekrények és faberendezések a budapesti Schöntag Gyula műasztalos munkái voltak, az állványokat és az asztalokat a kassai Andrejkó Mihály asztalos készítette. Több száz bála papírt a Hermanetzi (ma Harmanec, Besztercebánya járás, Szlovákia) papírgyárból rendeltek, a festéket és az olajat Kurzveil J. és társa vegyipari gyárból, a villanymotort a budapesti Ganz-gyárból. A nagy teljesítményű elektromos gépek segítségével szinte mindenféle nyomdaipari terméket gyorsan, jó minőségben és jutányos áron tudtak nyomtatni.⁶⁴

56 „Az ujság, míg idegen nyomdában készül, zsoldos hadsereggel vívja kemény tusáit a közérdek zászlaja alatt.” Ólombetűk, gépek. *Felsőmagyarország*, 1904. január 26., 3.

57 ŠA KE, Fond KSK (40. lj.) 1201, Firemný register A VI., 1896–1943, i. č. 1081. A cégbejegyzés alapján az új céget 1904. március 26-án jegyezték be, amelynek új neve „Matzner Samu” lett. A megjegyzésben olvasható, hogy „a cég birtokosa a bizományi üzlettel felhagyott, az üzletet a nyomdaiparra is kiterjesztette. [...] a cég birtokosa világitási és műszaki cikkek elárúsításával foglalkozó kereskedő nyomdatulajdonos – bejegyeztetett.” Újabb változás a cégbejegyzésben már csak 1909. november 11-én történt, amikor „[a] cég világitási és műszaki cikkek árusításával felhagyott – üzletkörét újabban a hirlap kiadási, hirdetési és reklámvállalati ágakra terjesztette ki – bejegyeztetik.”

58 Maléter István (1870–1933) ügyvéd, politikus. 1896-ban költözött Kassára, és virilistaként tagja lett a városi tanácsnak. Eperjesen tanított a jogakadémián 1910 és 1918 között, 1916–1917-ben az eperjesi evangélikus kollégium igazgatója volt. Haláláig Eperjesen élt. МИХОКОВА i. m. (11. lj.) 263–264. Fia, Maléter Pál (1917–1958) az 1956-os forradalom egyik vértanúja.

59 Ján GAŠPAR: *Košice – Pohľady do histórie mesta na starých pohľadniciach*, 1. časť, Poprad, Region Poprad, 2011. 169.

60 MNL OL, Szabadkőműves szervezetek levéltára, P 1083, 121–122. doboz, 38. tétel, 44. Később Malétert a páholy főmesterévé is megválasztották. BENCZÚR i. m. (42. lj.) 19–21.; BENCZÚR Vilmos: *A Kassa kel. dolg. „Resurrexit” t. t. szkves története, 1899–1924*. Košice, Globus, 1924. 7–9.

61 AMK, Fond MMK, Prezídium, r. 1904, č. šk. 2179, sign. IV/1364.

62 POTEMLA i. m. (1. lj.) 406.

63 A „Felsőmagyarország” nyomdája. *Felsőmagyarország*, 1904. február 2., 3. „A mai nappal a saját nyomdájában készül a Felsőmagyarország. [...] A berendezésben az utolsó szögig mind magyar gyártmány, amint magyar ujságtól ez természetes.”

64 Uo.; REPČÁK–MIHOČOVÁ i. m. (14. lj.) 133.

1907-ben három évre a *Felsőmagyarország* nyomdája nyerte el (Werfer Károly nyomdája mellett) a város hivatalos nyomtatványainak szállítását,⁶⁵ amit 1910-ben újabb három évre sikerült elnyerniük.⁶⁶ Itt készítették 1907-ben a Kassa–Oderberg vasúti társaság hivatalos nyomtatványait is.⁶⁷ 1908-ban Matzner olyan berendezésekkel fejlesztette a nyomdát, hogy többszínű nyomtatványokat is elő tudjanak állítani, valamint saját könyvkötőműhelyt is létrehozott.⁶⁸ Ekkor még többnyire iskolai értesítőket, gazdasági és városi egyesületek évkönyveit, egyes tanárok kisebb szakmunkáit nyomtatták.⁶⁹ A nyomda 1909-ben, a lap fennállásának huszonötödik évfordulója alkalmából megjelent ünnepi számban, így reklámozta szolgáltatásait:

„A »Felsőmagyarország« nyomdája szolid alapon, meghatározott mérsékelt díjszabás szerint dolgozik, készít gyorsan és pontosan: újságokat, folyóiratokat, könyveket, műveket, képesárjegyzékeket, közigazgatási, hatósági, gazdasági, iparüzemi és mindennemű üzleti nyomtatványokat, részvényeket, díszokmányokat, báli-, egyleti meghívókat, falragaszokat, eljegyzési- esketési- és más értesítőket, menükártyákat, névjegyeket, szóval bárminemű szakba vágó munkákat a legkisebbektől a legnagyobb terjedelműig.”⁷⁰

A Felsőmagyarország politikai napilap könyv- és műnyomda már 1909-ben a térség egyik legnagyobb villanyerőre berendezett sokszorosító ipartelepe volt, amely ötven férfi és nő munkást foglalkoztatott.⁷¹ A *Nyomdatulajdonosok évkönyvében* 1912-ben megjelent adatok alapján a *Felsőmagyarország* nyomdájában három gyorsajtó működött (ezek közül egy amerikai), könyvkötő gépből pedig kettő volt. A személyzet tizennégy szedőből, egy gépmesztől és egy könyvkötőből állt, a segéd munkások között három nő, egy férfi és egy tanuló volt.⁷² Kassa Városi Levéltárában található egy ún. munkaidőrendtartás, ami a helyi nyomdákban alkalmazott munkásnők munkaidejét szabályozta.⁷³ A *Felsőmagyarország* nyomdájában 1912-ben a nők rendes napi munkaideje kilenc óra volt, amely reggel nyolckor kezdődött, és délig tartott, majd folytatódott délután kettőtől este fél hétig. A félórás (délelőtt és délután is negyedórás) uzsonnaidő helyett a munkaidejük fél órával rövidebb volt.

A *Felsőmagyarország* alapításától fogva hetente hat alkalommal jelent meg, keddtől vasárnapig, kivéve az ünnepnapokat. Általában nyolc vagy tizenkét oldalon nyomtatták, de előfordult az is, hogy tizenhat oldalon jelent meg – ilyenkor a leggyakrabban plusz nyolc oldalas irodalmi melléklettel adták ki. 1914 és 1918 között, a háború idején, általában négy-, ritkán nyolcoldalas volt a lap. Az első oldalon jelent meg az aktuális vezércikk, majd alatta a tárca, amely gyakran a második oldalon is folytatódott. Ezek után következtek a város életével kapcsolatos időszerű cikkek, a beszámolók a városi tanács üléséről – olyan írások, amelyekből száz év múlva is kiolvasható és nyomon követhető a város mindennapi élete, hangulata, megtud-

65 A Felsőmagyarország nyomdája a városi nyomtatványok szállítója. *Felsőmagyarország*, 1907. április 27., 4.

66 AMK, Fond MMK, č. šk. 1981, č. sp. 53 f.

67 A „Felsőmagyarország” politikai napilap nyomdavállalata. *Felsőmagyarország*, 1909. december 25., 42.

68 Uo.; REPČÁK–MIHÓKOVÁ i. m. (14. lj.) 133–134.

69 Uo., 134.

70 A „Felsőmagyarország” politikai napilap nyomdavállalata (67. lj.) 42.

71 Uo.; REPČÁK–MIHÓKOVÁ i. m. (14. lj.) 134.

72 MOLNÁR Mór (szerk.): *Nyomdatulajdonosok évkönyve, 1912*. Szekszárd, 1911. 113.

73 AMK, Fond MMK, č. šk. 1981, č. sp. 53 f.

juk, hogy mi foglalkoztatta az ott élő embereket. Ezt követően állandó rovatban sorakoztak a napi hírek, a város, illetve a vármegye vezetőivel, ismert személyekkel, valamint a helyi és a környékbeli lakosokkal kapcsolatos friss információk: ki hová és mikor utazott el, tért vissza, házasságkötések, halálozások, balesetek, járványok, a lakosságot érintő felhívások, rendőrségi hírek, valamint különböző kulturális, társadalmi, iskolai programok és sportesemények beharangozása és kiértékelése stb. Majd az elmaradhatatlan színházi rovat következett: Kassán a Nemzeti Színházban állandó társulat működött (opera, operett és drámai tagozat is), ezért ezt a rovatot napról napra frissíteni kellett, és illett újdonságokkal megtölteni. Az utolsó oldal(ak)ra kerültek a közgazdasági hírek és a reklámok. Általuk most is érzékelhető, minek volt akkoriban hírértéke, miről kellett nap mint nap beszámolni az olvasóknak.

Az első világháború elején, 1914 októberétől 1915. február végéig Matzner katonai szolgálatot teljesített a hadtestparancsnokságon⁷⁴ – ez idő alatt Merényi szerkesztette a *Felsőmagyarországot*. A háborús helyzet miatt, az eseményekről való pontos és gyors tájékoztatás érdekében gyakori volt a rendkívüli kiadás – ebben egy, legfeljebb két oldalon ismertették az olvasóval az aznapi hadi műveleteket és eredményeket. A háború utolsó évében több változás is történt a napilap és a nyomda életében. A Resurrexit szabadkőműves páholy egyik legfontosabb feladatának tekintette, hogy a magántulajdonban lévő Felsőmagyarország Hirlapkiadó Vállalatot részvénytársasággá szervezze át, és a részvények többsége a szabadkőműves testvérek tulajdonába kerüljön.⁷⁵ A Felsőmagyarország Könyvnyomda Lapkiadó és Irodalmi Részvénytársaság négy-százezer korona alaptőke befizetésével alakult meg,⁷⁶ és az új céget július 7-én jegyezték be a kassai cégjegyzékbe.⁷⁷ Az igazgatótanács elnöke Aczél Gyula ügyvéd lett,⁷⁸ új szerkesztőgárdát neveztek ki,⁷⁹ Matznert pedig ügyvezető igazgatóvá választották.⁸⁰ Matzner, aki mindaddig egyedüli tulajdonosa volt a *Felsőmagyarország* napilapnak és nyomdának, és egyben kiadója és felelős szerkesztője is, 1918. július 14-én búcsúzott el az olvasóktól:

„A »Felsőmagyarország« a holnapi nappal az újonnan megalakult »Felsőmagyarország Könyvnyomda, Lapkiadó és Irodalmi Részvénytársaság« tulajdonába megy át, amellyel egyidejűleg új szerkesztőség veszi át a lapot. Közel másfél évtizeden keresztül töltöttem be a »Felsőmagyarország« felelős szerkesztői állását, amely idő alatt legjobb tudásommal, tehetséggel és erőmmel igyekeztem a közönségnek a napisajtóval szemben jogosan támasztott igényeit kielégíteni, a »Felsőmagyarország«-ot úgy vezetni, hogy hazafias, kulturális és közérdekű feladatának minél jobban feleljen meg.”⁸¹

74 AMK, Fond Policajný kapitanát mesta Košice (1830) 1861–1922 (a továbbiakban: Fond PK), inv. č. 491, r. 1914, č. šk. 181, č. sp. 9. Fond PK, inv. č. 503, r. 1915, č. šk. 187, č. sp. 166.

75 „[I]lymódon biztosítván a maguk részére az elhatározó befolyást.” BENCZÚR i. m. (60. lj.) 15.

76 Új nyomda és lapkiadó részvénytársaság Kassán. *Felsőmagyarország*, 1918. július 14., 2.

77 ŠA KE, Fond KSK (40. lj.), 1212, Firemný register B VII., 1914–1943, inv. č. 3507.

78 Aczél Gyula (1867–1940) ügyvéd. Több kassai pénzintézet és iparvállalat tanácsadójaként dolgozott. A városi tanács tagja volt, virilista. Kassa társadalmi, gazdasági és politikai életében is aktívan részt vett. GAŠPAR–BLÁŠKOVÁ–MIHÓKOVÁ i. m. (8. lj.) 28.

79 „A vállalat lapja a »Felsőmagyarország«, majd »Kassai Napló« című napilap szerkesztése is új kezekbe kerül, amennyiben Dr. Szepessi Miksa tv lett ezzel megbízva.” BENCZÚR i. m. (60. lj.) 15–16.

80 Új nyomda és lapkiadó részvénytársaság Kassán (76. lj.) 2.

81 Búcsúzó. *Felsőmagyarország*, 1918. július 14., 1.

A Csehszlovák Köztársaság megalakulása után, 1919. január 8-ától, a részvénytársaságnak meg kellett változtatnia a napilap nevét, így lett a *Felsőmagyarországból* újra *Kassai Napló*.⁸² A lap ezen a néven jelent meg egészen a megszűnéséig, 1929-ig.⁸³ A nyomda nevét 1919. október 26-án Globus Könyvnyomda Lapkiadó és Irodalmi Részvénytársaságra változtatták.⁸⁴ A Köves Illés⁸⁵ tulajdonában lévő Atheneum Nyomda 1929-ben a konkurenciaharcban tönkretette a Globust, ami ezután megszűnt.⁸⁶ Matzner egyébként 1925-ig volt tagja a részvénytársaság igazgatói tanácsának.⁸⁷

Matzner aktív munkát fejtett ki a társadalmi élet egyéb területein is. A kassai Kereskedelmi és Iparkamarának 1903-tól volt a tagja,⁸⁸ 1908-ban ő képviselte a kamarát Prágában a kereskedelmi kamarák nemzetközi kongresszusán.⁸⁹ 1904-től tagja volt az Újságkiadók Országos Szövetségének, 1907-től pedig a Vidéki Hírlapírók Országos Szövetsége kassai választmányának,⁹⁰ valamint 1911-től a Nyomdatulajdonosok Országos Szövetségének elnöke volt. Matzner a város politikai életében is aktívan részt vett, a vezető Nemzeti Munkapárt tagja volt, és 1910 decemberében a város ötödik kerületében a Munkapárt jelöltjeként beválasztották a városi képviselőtestületbe.⁹¹ A gazdasági életben szerzett tapasztalatait ezután a kassai városi tanács tagjaként kamatoztatta.

Matzner Bernovits Viktorral,⁹² aki több szabadalommal is rendelkezett, 1910. március 1-jén jegyeztették be a közös alapítású cégüket, a „Különleges számoló gépek gyára”-t, amelynek a nevét már április 9-én „Különleges számológépek gyára, Matzner és Társa” névre változtatták.⁹³ Bernovitsnak több találmánya is létezett a számológépeket illetően. A gépek iránt itthon és külföldön is nagy volt az érdeklődés, ezért igyekeztek több tőkét bevonni a vállalkozásba, és 1911 novemberében létrehozták a „Procentó” magyar számoló-és írógép részvénytársaságot.⁹⁴ A kormány adókedvezménnyel támogatta a gyárat, és azzal,

82 „Két lapnak címet kellett változtatnia és pedig a *Felsőmagyarországnak* és a *Felvidéki Újságnak*. A címek megváltoztatását azért kívánták, mert azok a cseh-szlovák állam geográfiai helyzetének meg nem felelnek s mint magyar vonatkozásúakat meg nem engedik.” A lapok címváltozása. *Kassai Hírlap*, 1919. január 9., 1. REPČÁK–MIHÓKOVÁ i. m. (14. lj.) 207.

83 Kivéve azt a rövid időszakot, amikor Kassára bevonult a magyarországi vörös hadsereg, és a lap címét 1919. június 7-től újra *Felsőmagyarországra* változtatták, majd június 12-től *Kassai Vörös Újság* lett a neve. A vörös hadsereg kivonulása után, július 5-től *Kassai Napló* elelőtt *Felsőmagyarország* került a lap címlapjára, és 1919. július 11-től újra *Kassai Napló*-ként jelent meg.

84 AMK, Fond PK, inv. č. 557, r. 1920, č. šk. 218, č. sp. 1653. *Kassai Napló* cégváltozásának bejelentése. A részvénytársaság a cég nevét szintén politikai okokból változtatta meg, és az új elnevezést magyarul, szlovákul és németül is bejegyezték. REPČÁK–MIHÓKOVÁ i. m. (14. lj.) 207.

85 Köves Illés (1891–1945 után) ügyvéd, újságíró. Kassán szerkesztette a *Színházi Újságot* (1915–1917) és a *Kassai Újságot* (1918-tól), amelynek kiadója is volt 1919-től. MIHÓKOVÁ i. m. (11. lj.) 232.

86 REPČÁK–MIHÓKOVÁ i. m. (14. lj.) 203.

87 ŠA KE, Fond KSK (40. lj.) 1212, Firemný register B VII., 1914–1943, inv. č. 3507.

88 Kamarai választások, *Felsőmagyarország*, 1903. március 24., 2–3.

89 MIHÓKOVÁ i. m. (11. lj.) 270.

90 Uo.

91 Mária MIHÓKOVÁ: *Politický život v Košiciach v rokoch 1901–1918*. Kassa, Štátna vedecká knižnica v Košiciach, 1979. 1. kötet, 132a.

92 Bernovits Viktor (1869–1961) a Kassai Takarékpénztár hivatalnok, feltaláló. GAŠPAR–BLAŠKOVÁ–MIHÓKOVÁ i. m. (8. lj.) 110.

93 ŠA KE, Fond KSK (40. lj.) 1211, Firemný register B VI., 1907–1943, inv. č. 3306.

94 Uo.; Mária MIHÓKOVÁ: *Hospodársky život v Košiciach v rokoch 1848–1918*. Košice, Štátna vedecká knižnica v Košiciach, 1984. 1. kötet, 251.

hogy a belügyminiszter 1915-ben felkérte a városi hivatalokat, hogy az irodai felszerelést, a gépeket a kassai Procentó gyártól szerezzék be.⁹⁵

Matzner az 1919 és 1923 közötti években alapítója és tagja volt a „Hermes” litográfiai vállalat betéti társaságának.⁹⁶ A „Hermes” Litografia és Dobozgyár eredetileg Debrecenben alakult meg, de a háború kitörése miatt megszűnt. Matzner nagyon jó üzleti érzékével Kassán is meg akarta alapozni a grafikai ipart, ezért a háború vége előtti hónapokban megvásárolta és Kassára szállította az üzemén kívül álló debreceni grafikai intézetet.⁹⁷ Az üzemet a forradalom után segítőtársával, Drimmer Sándorral nyitotta meg, aki az üzem technikai részét vitte.

Matzner szociális téren is vállalt szerepet: tisztségviselőként dolgozott a Humanitas jótékonyági egyesületnél, és vagyonkezelője volt a Vöröskereszt mentőszolgálatának⁹⁸ (de ezen a területen a felesége, Irén, aktívabban munkálkodott).⁹⁹ 1925-ben a felesége nevére jegyezték be Kassán a Genius könyvkereskedést,¹⁰⁰ amely a Malom utca 22. szám alatt, a Maléter-palotával szemben működött. Magyar és idegen nyelvű új és használt könyveket, kottákat, papír- és írószert árultak, valamint koncertszervezéssel, irodalmi előadások szervezésével és újságterjesztéssel is foglalkoztak. Matzner 1934-ben halt meg, férje ezután visszavonultan élt fiatalabb lánya, Kertész Gáborné családjával.¹⁰¹ 1944. június 2-án Auschwitzba deportálták.

Irodalomtörténeti szempontból fontos tény, hogy a *Felsőmagyarország* című napilapban jelentek meg 1915-ben a gimnazista diák Grosschmid Sándor első írásai Márai álnév alatt, az 1920-as évek elején pedig, a lap jogutódjának, a *Kassai Naplónak* volt a berlini és párizsi tudósítója és munkatársa, valamint a Globus Kiadónál jelentek meg Márai első kötetei is Kassán.¹⁰² Márai Sándor 1923-ban feleségül vette Matzner idősebbik lányát, Ilonát.¹⁰³

95 Uo.

96 ŠA KE, Fond KSK (40. lj.) 1211, Firemný register B VII., 1914–1943, inv. č. 3541. 1919. december 4-én jegyezték be a „Hermes lytographiai műintézet és dobozgyár” elnevezésű céget, amely közkereseti társaság volt, és amelynek egyforma képviselői joggal felruházott tagjai Matzner Sámuel és Drimmer Sándor voltak. 1923. július 17-én Matzner kilépett a cégből.

97 HERBOLY Ferenc (szerk.): *Kassai kereskedők és iparosok aranykönyve*. Košice, „Artigrafia” Könyvnyomda, 1923. 86.

98 МИХОКОВА i. m. (11. lj.) 270.

99 МИХОКОВА i. m. (11. lj.) 271.; KOLIVOŠKO et alii i. m. (39. lj.) 101–102.; LÁNYI – PROPPERNÉ BÉKEFI i. m. (41. lj.) 81–84.; GÖRÖG i. m. (39. lj.) 106–109.; ÖTVÖS i. m. (39. lj.) 67–80., 93–97.

100 ŠA KE, Fond KSK (40. lj.) 1216, Firemný register B XI., 1924–1943, inv. č. 4022.

101 ÖTVÖS i. m. (39. lj.) 97.

102 ÖTVÖS Anna: Márai Sándor írásai az 1915-ös kassai napilapokban. In: KLESTENITZ Tibor – SZ. NAGY Gábor: *Médiatörténeti tanulmányok 2014*. Budapest, MTA BTK, 2015. 21–44.

103 Matzner Ilona (1899–1986) és Márai Sándor (1900–1989) író 1923. április 17-én házasodtak össze Budapesten. Budapest Főváros Levéltára, XV.20.1. XXXIII 1.a. A 539, 38., 114.

A millenniumi ünnepségek képe a szlovák kormánybarát sajtóban*

ÁBRAHÁM BARNA

A címben jelzett probléma átlép a sajtótörténet mezsgyéjén, háttére, sőt általános tárgya a dualizmus kori kormánybarát szlovák sajtó nemzetképe, a szlovák identitás és a magyar államhoz, mondhatjuk, a hazához való viszony. A kérdés nem számít központi témának a közvéleményben, sőt a tudományos körök is viszonylag kevés figyelemre méltatták, mind a szlovák, mind a magyar kutatók a klasszikus nemzeti táborra és annak orgánumaira összpontosítottak. Céлом természetesen nem a kormánybarátok „rehabilitálása”: magam is elismerem e kör korlátait, opportunistaságát, viszont ezen általános ítéleten belül rá kívánok mutatni a nyilvánvalóan szlovák tudat elemeire, népük valamiféle egyenjogúsításának szándékára.

Rövid jellemzésük, illetve legfontosabb sajtótermékeik ismertetése után térek rá arra a szűkebb kérdéskörre, amelyen keresztül a jelen esettanulmányban vizsgálni kívánom e tábor identitását, törekvéseit. Az ezredéves ünnepségekről lesz szó, az előkészületek, a megnyitás, a szlovák látogatók, majd az emlékművek kérdéséről, amelyek mint cseppben a tenger tükrözhetik az egész problémakört, remélhetőleg hozzájárulva a magyar–szlovák közös múlt árnyaltabb megismeréséhez.

1. A lojális szlovák értelmiség és vezéralakjai

Elöljáróban le kell szögeznünk, hogy a korszakban nemzetinek tekintett szlovák gondolkodás meghatározó eleme a *nemzethűk* (*národovci*) és a jelen írásban lojálisként megnevezett *magyarónok* (*maďaróni*) megkülönböztetése. Ez a különbségtétel azért is tűnik olyan élesnek, mert a kortársak számára ez *belső*, így annál fájóbb törésvonal: a két tábort szinte mindenki *egy* nyelvi-kulturális közösség tagjainak tekintette. Mint Tibor Pichler hangsúlyozza, valóban ugyanazon nyelvi közösség részét alkották, de más álláspontot képviseltek az úgymond hivatalos nacionalizmussal szemben.¹ A két fél egyaránt magát tartotta e közösség hivatott képviselőjének. Mindez azonban leegyszerűsíti a képet, elfedi a lehetséges fokozatokat, árnyalatokat. Halász Iván éppen ezekre a tényezőkre mutat rá, egyben sorra véve a lehetséges megnevezéseket. Eszerint a „*magyarón*” történetileg lejárátódott, s nem is fejezi ki a probléma lényegét és bonyolultságát. Hiszen

„hol helyezhetők el azok, akik elfogadták ugyan a hivatalos ideológiát, ennek köszönhetően bizonyos karriert is befutottak, de nem tagadták meg és tudatosan nem is cselekedtek azon nemzet vagy közösség ellen, amelyből származtak? Hová tartoznak olyan személyiségek, akik kifelé hangsúlyozták ugyan a haza iránti hűségüket, azonban személyes közbenjárások és protekciók formájában mégis csak segítettek földijeiknek? A kérdés vizsgálatánál

* A tanulmány a Contrasting Romanian and Hungarian histories (on the anatomy of the great debates) című, 128151. számú nemzetközi OTKA-pályázat keretében készült.

¹ Tibor PICHLER: *Národovci a občania. O slovenskom politickom myslení v 19. storočí*. Bratislava, VEDA, 1998. 120.

figyelembe kell venni a hétköznapi opportunizmust, a baráti kapcsolatokat, a bonyolult élethelyzeteket és más hasonló tényezőket is.”²

Hogyan fogalmazta ezt meg Ondrej Seberíni (*A szlovákok és a szabadságban*)? „[...] nem egy félreismert, elfajzottnak bélyegzett személy többet tett a nemzetért, mint sokan a nemzeti párt úgynevezett vezetői közül”.³

A *magyarhoni hazafi (uhorský vlastenec)*⁴ összetétel elfedi, hogy számos, akár vezető személyiség öntudatos szlovák és őszinte hazafi volt egyszerre. A *rezsimista szlovák* kifejezés modern, negatív csengésű, és nem alkalmazható a valamely ellenzéki párthoz vonzódó személyekre. A szerző tehát a *lojális szlovák* kifejezést tartja a legelfogadhatóbbnak.⁵

Nevezzük meg e kör fő személyiségeit. Samo Czambel (1856–1906) azt a szlovák értelmiségit testesítette meg, aki élete fő céljának a szlovák nyelv és irodalom fejlesztését tekintette, ugyanakkor elutasította az önálló politikai törekvéseket. Népe boldogulását a dualizmus keretei között, a magyarhoni realitások talaján kereste, ennél fogva harcot hirdetett az ország határain túlmutató ruszsofilia és a csehszlovák orientáció ellen. Haláláig vezető tisztségviselőként kereste kenyerét: előbb a miniszterelnöki hivatal szláv sajtóreferenseként, majd a fordító osztály munkatársaként, később vezetőjeként. A nemzeti pártiak és különösen a cseh publicisták mint magyarónt támadták, vitatták szellemi függetlenségét, magyar ellenfelei viszont pánszlávként bélyegezték meg, hiszen egy nemzetiségi nyelv kutatására költötte az állam pénzét. Valójában szó sem volt hazaárulásról. Azért, hogy nézeteit szélesebb körben terjeszthesse, 1887-től 1895-ig szerkesztette a *Slovenské novinyt*, írta vezércikkeit. Működésének végén éppen erre hivatkozva folyamodott miniszteri segédtitkári címért: „nemcsak a hivatalban szolgálom az államot és a magas kormányt, hanem azon kívül is a publicisztika terén, amennyiben a *Slovenské noviny* című tót lapot magyar hazafias szellemben s a magas kormány intenciói szerint egy évtized óta szerkesztem.”⁶ Ezenkívül a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület választmányi tagja is volt, bár érdemben nem vett részt az egyesület munkájában.⁷

A másik legismertebb, a szlovák tudományosság által Czambelnél is elutasítottabb személyiség Pechány Adolf (1859–1942) volt. Írt honismereti, turisztikai munkákat, szervezte szlovák kézimunkák, viseletek gyűjtését, sőt előállítását és forgalmazását, leginkább azonban nemzetpolitikai harcairól ismeretes. 1897-ben ő lett a *Slovenské noviny* főszerkesztője. Számos cikket írt a mezőgazdaságról, az ipar helyzetéről, a szlovákok életmódjáról, a felföldi házi-

2 HALÁSZ Iván: Lojális szlovákok vagy jó magyarhoni hazafiak? Néhány gondolat a magyar–szlovák terminológiai problémákról. In: ÁBRAHÁM Barna (szerk.): *Magyar–szlovák terminológiai kérdések*. Piliscsaba–Esztergom, PPKE BTK, 2008. 150.

3 VETERÁN [Ondrej SEBERÍNI]: *Slováci a sloboda*. Pravda a poézia [1886]. Nadlak, Vyd. Ivan Krasko, 1996. 69.

4 A szlovák nyelv az 1918 előtti államra az etnikailag semleges *Uhorsko* (tulajdonképpen Hungária), lakóira gyűjtőnévként az *uhorský* jelzőt használja, ezeket a korabeli magyar nyelvben gyakran feltűnő, szintén nemzetek feletti *Magyarhon, magyarhoni* kifejezéssel adom vissza.

5 HALÁSZ i. m. (2. lj.) 150–151.

6 Uo., 151.

7 Életművéhez ld. PODHRADSKÝ György: Czambel élete és munkásságának jelentősége. In: STEIER Lajos (szerk.): *Czambel Emlékkönyv*. Pécs, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., 1937; STEIER Lajos: Czambel Samu Dr. minisztériumi állása. In: uo.; FLACHBARTH Ernő: Czambel publicisztikai működése. In: uo.; MARCEL PILECKY: Poznámky k extralingválnym súvislostiam v životnom diele Sama Czambela. In: MÁRIA ŽILÁKOVÁ – ZSILÁK Mária (szerk.): *Jazykovedné dielo Sama Czambela – Czambel Samu nyelvészeti életműve*. Budapest, Balassi, 2010.

ipar fejlesztéséről, és maga is szervezett gazdaköröket, szövetkezeteket. Az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből* című könyvsorozat V. kötete számára ő írta meg az összefoglaló fejezetet „A felsőmagyarországi tótok” címmel. 1906-ban szlovák–magyar, illetve magyar–szlovák szótárt adott ki, később szlovák nyelvkönyvet is írt. 1908-ban szláv referensként a miniszterelnökség sajtóosztályához került. Nevéhez fűződik a szlovákságról írt első magyar nyelvű kézikönyv.⁸

A kettős identitás kényszerpályáit, a dualizmus korának napi kihívásait hordozta sorsában Szeberényi Gusztáv (1816–1890), aki 1853-tól békéscsabai lelkész, 1872-től pedig a bányai egyházkerület szuperintendense volt. Egész működése során védte megtámadott lelkészeit, tanítóit, miközben a pánszlávizmus vádját magáról is el kellett hárítania, mozgástere szélesítésére látványosan hazafias gesztusokat, lépéseket kellett tennie. Az újabb történeti kutatás mégsem tekinti működését szlovák szempontból kudarcnak, mivel lelkészeit a kormánnyal szemben is sikerült megvédenie, el tudta hárítani a világi politika erőszakosabb behatolását, konkrétan a zsinat összehívását, így a kerületi határok hátrányos átszabása, a szlovák ajkú hívek kisebbségbe való kényszerítése csak halála után következhetett be.⁹

Meg kell említenünk Daniel Bachát (1840–1906) pesti evangélikus esperes, élete végén bányakerületi püspök nevét, aki állandóan hangoztatta hazafiságát, meghozta a még vállalható kompromisszumokat, például egyházközsége nevéből törölte a „tót” jelzőt, iskolájában egyre nagyobb teret engedett a magyar nyelvnek. Az évek során a Kisfaludy Társaság tagja, a Luther Társaság alelnöke, a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság elnöke, a hazai Vörös Kereszt Egylet központi választmányának tagja, fővárosi képviselő lett, 1905-ben pedig a legnépesebb hazai egyházkerület püspökévé választották.¹⁰

Köztes, ellentmondásos személyiség Ján Nepomuk Bobula, aki szlovák kőművessegédként jött Pestre, hogy azután az 1880-as évektől az ország meghatározó építészvállalkozójaként tartsák számon. Az első másfél évtizedben országosan is meghatározó politikus volt: szembe fordult a nemzeti mozgalom főirányával, és 1868-ban megalapította az Új Szlovák Iskolát és lapját (*Slovenské noviny*), amely irányzat a reális nyelvi-kulturális követeléseket fönntartotta, viszont elhatárolódott a bécsi orientációtól és a területi autonómia (1861-es Memorandum) elvétől. Az 1870-es évek derekára világossá vált, hogy felelős magyar politikai erők nem kötelezik el magukat a nem magyarok érdekeinek képviselete mellett, ezért kivonult a szlovák közéletből, ambícióit terézvárosi, majd fővárosi képviselőként elégítette ki, az iparos és kereskedő középosztály szószólójaként, egy cikluson keresztül pedig országgyűlési képviselőként. Több

8 *A magyarországi tótok*. Budapest, Franklin, 1913. Életútjának áttekintését ld. ÁBRAHÁM Barna: Pechány Adolf életrajza. In: PECHÁNY Adolf: *A magyarországi tótok*. Miskolc, Felsőmagyarország, 2000. 253–254.; KISS Gy. Csaba: Utószó. In: uo. 255–260.; ZILIZI Zoltán: Pechány Adolf és az asszimiláció – kísérlet a szlovák és a magyar történeti narratíva közelítésére. *Valóság*, 2014/1. 106–114.; ZILIZI Zoltán: Illaváról Pestre: A magyarosodás útja az ifjú Pechány Adolf (1859–1942) életében. In: Ifj. BERTÉNYI Iván – GÉRA Eleonóra – MÉSZÁROS Andor (szerk.): *Varietas Europica Centralis. Tanulmányok a 70 éves Kiss Gy. Csaba tiszteletére*. Budapest, ELTE Eötvös, 2015. 447–459.

9 Életútját, identitásait elemzi DEMMEL József: *A kettős identitás ára. A békéscsabai Szeberényi Gusztáv és a nemzetiségi kérdés a 19. századi evangélikus egyházban*. Békéscsaba, Országos Szlovák Önkormányzat Kutatóintézet, 2014.

10 Életútjához ld. HALÁSZ Iván: Szlovák karrierlehetőségek a dualizmus-kori Budapesten. Daniel Bachát és Ján Nepomuk Bobula életútja. In: Michal HRIVNÁK (szerk.): *A budapesti szlovákok kulturális öröksége*. Budapest, Etnikum, 1998. 185–190.; HALÁSZ Iván: *Cirkev, národ, štát. Daniel Bachát a jeho budapeštianske roky (1873–1906)*. Esztergom–Piliscsaba, PPKE BTK, 2003.

könyvet írt az iparfejlesztés kérdéseiről, megalapította s szerkesztette az *Építészeti Szemlét*. Munkásságáért Ferenc József Rendet kapott. A szlovák nemzeti törekvések ellen egyébként nem lépett fel soha, sőt 1894-ben hathatós segítséget nyújtott a Szlovák Múzeumi Társaság alapszabályának elfogadtatásánál.¹¹

Végezetül Zsilinszky Mihályt (1838–1925) – Bajcsy-Zsilinszky Endre nagybátyját – említem. Vezető posztokat töltött be, volt főispán, majd kultuszminisztériumi államtitkár, mindemellett aktívan részt vett az evangélikus egyház – szlovák vonatkozású – tevékenységében, protekcióval segített, ha kellett, használta a szlovák nyelvet, ezt környezete természetesnek is tartotta, ám ő már inkább alföldi szlovák származású magyar politikusnak tekinthető.¹²

2. Egyesület és sajtó a hazafias ideológia szolgálatában

Milyen szerepet vállalt ez a szlovák értelmiség a politikai, esetleg kulturális asszimilációt célzó írásbeliség megeremelésében? Elsőként az 1885-ben létrejött Magyarországi Tót Közművelődési Egyesületet (Uhorsko-krajinský vzdelávaci spolok slovenský) kell megemlítenünk. A kormány és a „felvidéki hazafias közönség” kezdeményezéseként alakult meg, és – eltérően a korábbi ilyen egyesületektől – nem a magyar nyelv terjesztését szolgálta, hanem a szlovákság szellemi és erkölcsi felemelését. Szükségességét a felvidéki bürokrácia így indokolta meg:

„Miután ahhoz kétség sem férhet, hogy a magyarosítás leggyorsabb haladása mellett is még nagyon sokáig igen sok tótunk lesz, aki különböző okoknál fogva magyarul nem fog olvasgatni, de azért bizonyos szellemi táplálékra mégis rászorul. Márpedig ha nem mi nyújtjuk neki ezen táplálékokat, úgy olyan helyről fogja ezt megkapni, ahol mindig a magyarelles érzelmek felkeltése képezte a tevékenység fő célját.”¹³

Azt, hogy a helyi vezető elit ezáltal nem mondott le a magyarosításról, jelzi a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület (FEMKE) üdvözlő cikke, amelyben saját előőrsének tekintette az új egyesületet.

„Megkedvelteti a tót néppel a magyar hazát, megerősíti őt a magyar haza iránti hűségben és szeretetben, s mi, midőn a magyar szellemet és nyelvet terjesztő küzdelmünkben hozzájuk jövünk, tárt karokra fogunk találni, mert a tót közművelődési egyesület révén meg fogják tanulni, hogy mi valóban testvéreik vagyunk s nem ellenségeik, mint ezt a *Novinyk* és *Hlasnikok* már évtizedek óta tanítják. [...] Terjeszteni fogják ők a magyar hazaszeretetet tót nyelven, helyes irányt fognak adni a tót nép félrevezetett gondolkodásának, s ez által a magyar szellem befogadására fogékonyakká, a magyar nyelv ismeretének megszerzésére vágyódókká fogják őket tenni.”¹⁴

11 HALÁSZ (1998) i. m. (10. lj.) 183–190.; HALÁSZ Iván: Ján Nepomuk Bobula. In: KOVÁCS Anna – SZABÓ Orsolya (szerk): *Szlovák életpályák a dualizmus kori Budapestén. Ján Nepomuk Bobula – Milan Hodža*. Budapest, MTA KKI – Józsefvárosi Szlovák Kisebbségi Önkormányzat, 2003. 5–15.

12 HALÁSZ i. m. (2. lj.) 153.

13 SZARKA LÁSZLÓ: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918*. Pozsony, Kalligram, 1995. 110–111.

14 Uo., 113–114.

A két egyesület között munkamegosztás jött létre: a FEMKE a városokban kívánta terjeszteni a magyar nyelvet, míg a szlovák egyesületnek a falusi lakosság hazafias szellemét kellett erősítenie, tudatosítania a közös történelmi hagyományt.

Az egyesületnél szélesebb körű hatást igyekezett kifejteni a Budapesten megjelenő úgynevezett hazafias, azaz magyarbarát (*hungarofiluhrofil*) szlovák sajtó.¹⁵ A Kiegyezés után a Bobula vezette, a magyar pártokkal együttműködni szándékozó csoportosulás megindította a sokáig ellenzéki, de feltétlenül hazafias, gazdaságilag, szellemileg jól megalapozott *Slovenské noviny* (1868–1875). A programcikk szerint a lap alapelve Magyarhon nemzeti alapú föderációja, de a közös parlament és kormány megtartásával. A szlovák nemzet Szvatopluk vezetésével ellenállt Európa erejének, az Árpádok alatt pedig Magyarhon erejének, vagyonának, tudományának és művészetének letéteményese volt, nem méltó tehát hozzá a kolduló politika.

„A szlovák nemzet a magyarhoni királyság megalapítása óta hű volt és hű lesz magához és a hazához. Semmiféle olyan politika, amely szembekerülne országunk egységével, nem számíthat arra, hogy megnyeri magának a szlovák nemzetet, mert mi a magyarhoni királyság egységét nemcsak a békeesség alapjának tekintjük Magyarhonban, hanem nemzeti egyéniségünk zálogának.”

A nagyromán, nagyszerb aspirációkkal szemben a szlovákoknak ugyanis nincs hova gravitálniuk. Ha elnyerik nemzeti jogaikat, az államegység legelszántabb őrei lesznek.

Az induló lap hivatását illetőleg a szerkesztőség rámutatott arra, hogy a szlovák urak (azaz a nemesség) úgymond átmentek a magyarok táborába, egy krajcárral sem támogatják a nemzeti irodalmat, könyvet nem osztanak a népnek, csak pálinkát, ha szükség van a szavazataira. A polgárság közömbös, a nép pedig sötétségben alszik. A fő bűnös a polgárság, a *Slovenské noviny* elsőként ezt akarja megnevelni, majd a népet felrázni. Nem adta el magát, nem a Deák-párt kegyénél él, mint a *Krajan*. A nemzetiek lapjáról, a *Pešťbudínske Vedomostiról* köztudott, hogy pánszláv lap, igaz „szlovák és uhor” a *Slovenské novinyt* olvassa.¹⁶

A *Vedomosti* azután 1870-ben átköltözött Turócszentmártonba, és *Národné noviny* név alatt (1873-tól *Národné noviny*) képviselte a Nemzeti Párt eszméit. A *Slovenské noviny* viszont politikájának csödjé, az Új Iskola fölbomlása nyomán 1875-ben megszűnt. Előbb-utóbb szükség lett olyan pesti lapra, amely képes semlegesíteni a turócszentmártoni „pánszláv” sajtó hatását. 1885 végén a Magyarországi Tót Közművelődési Egyesület megindította kéthetilapját, az ismeretterjesztő-szórakoztató képes folyóiratként meghatározott *Vlast’ a svet*-et, amely a közös haza széthullásáig folyamatosan megjelent. Lényegében a megszüntetett Matica slovenská pénzéből működött Jozef Hoblik, majd Ludvik Janovec és mások szerkesztésében. Programcikkében a magyarhoni hazát szokványos módon gondos anyaként ábrázolta, aki szlovák fiairól éppen olyan szeretettel gondoskodik, mint többi gyermekéről: „Igen, a szlovák népről

15 Áttekintését ld. Michal POTEMRA (szerk.): *Bibliografia slovenských novín a časopisov do roku 1918*. Martin, MS, 1958; Ladislav TAJTÁK: Aktivita provládnej orientácie v slovenskom prostredí v kontexte slovenských emancipačných úsilí. In: Milan PODRIMAVSKÝ – Dušan KOVÁČ (szerk.): *Slovensko na začiatku 20-ho storočia*. Bratislava, HÚ SAV–Polygrafia SAV, 1999. 117–120.; ÁBRAHÁM Barna: Szlovák folyóiratok és könyvkiadás Budapesten a dualizmus korában. In: HRIVNÁK i. m. (10. lj.) 176–177.; ÁBRAHÁM Barna: Szlovák sajtó és nemzetépítés a dualizmus korában. In: PAÁL Vince (szerk.): *A sajtó kultúrák közvetítő szerepe 1867–1945*. Budapest, MTA BTK, 2014. 51–67.

16 Naše politické stanovisko. *Slovenské noviny*, 1868. január 2., 1.

is gondoskodni akar, *hogy olvasson, művelődjön*, a maga nyelvén, mert másikat nem birto-
kol; hogy szellemileg, erkölcsileg és anyagilag is emelkedjen, s így nagyobb hasznot jelentsen
mind magának, mind a hazának. [...] Jelszavunk: *ápolni a hazaszeretetet és emelni a szlovák
nép műveltségét.*¹⁷

Az újság ideológiája szerint minden nemzetiség az egységes szent korona alkotórésze, a
vezető szerep azonban a magyar testvéreké, nyelvük tehát természetes módon államnyelv.
A szlovákok anyanyelvének használatát törvény biztosítja (tudniillik az 1868-as nemzetiségi
törvény), emellett azonban minél jobban meg akarják tanulni az állam nyelvét. A nép a már-
toniak széthúzást szító lapjai helyett szívesebben vette ezt az újságot (amelyet egyébként sok-
szor ingyen küldtek a községekbe). A szerkesztőség visszautasította a vádat, miszerint „ezen
újság segítségével a szlovákokat meg akarjuk fosztani anyanyelvüktől.”¹⁸

Vele egyidőben indult a magát független politikai újságként meghatározó, ám a nemzethű
tábor által kormánylapnak tekintett, már említett, napilapjellegű *Slovenské noviny*, amely
szubvenciók formájában szintén részesedett a Matica vagyonából. Elhatárolta magát minden-
féle politikai utópiától, szélsőségtől, csak a törvény által elismert, jogos igények képviselőre
vállalkozott. Programcikkében hangsúlyozta, hogy nem létezik független szlovák politikai
újság, ezt az úrt kívánja betölteni, főleg hazai események, különösen a „felvidéki” gondok fel-
mutatásával. Célja az anyagi-erkölcsi romlásából felemelni a szlovák népet. Alapja természe-
tesen a magyarhoni állameszme, alkotmány – emlékeztet rá, hogy a hazát védő ősök csontjai
itt porladnak. Az államnyelv elsajátítása tehát hazafias kötelesség. Programként hirdette to-
vábbá, hogy a szlovák értelmiséget ki kell vezetni a politikai lehetetlenségek labirintusából, be-
 kell oltani patriotizmussal, le kell zárni a pánszláv-magyarón vitát, hiszen a szlovákok mind-
annyian egy anya, Magyarhon fiai.¹⁹ Harcot hirdetett a széthúzást szító sajtó (azaz a Nemzeti
Párt orgánumai) ellen, amely a szlovákokat saját érdekeik ellen piszkálja.²⁰

A két kormánybarát lap körül kialakult egy újságírókból, tisztviselőkből álló pesti szlovák
kör: Czambel és Pechány mellett Milan Lichard, Karol Csecsočka, Ján Ferienčík, Ludvik
Janovec, Karol Kuzmány, Florian Cherven, Pavol Šťastný, Dezider Bodický és mások cso-
portja. A Nemzeti Párt sajtója ezeket mint magyarónokat elítélte, ám találkoznak más vé-
leményekkel is. Ján A. Wagner, aki Milan Hodža harcostársaként nemzeti elkötelezettségű
pesti aktivista volt, ugyan *tótoknak, hivatalos szlovákoknak* nevezte őket, ám kiemelte nem-
zeti gondolkodásukat. Véleménye szerint kénytelenségből szerkesztették a fenti két újságot,
és a gyakorlatban próbálták azokat a szlovák művelődés szolgálatába állítani – a *Vlast’ a svet*
kifejezetten hasznos volt, mert több ezer példányban jelent meg, és megtanította a népet
olvasni.²¹ Wagner után néhány évvel a magyarországi Flachbarth Ernő is leszögezte, hogy
vitathatatlan e magyarón tisztviselők szlováksága, és nem is légtüres térben mozgó kicsiny
csoportot alkottak.²²

17 Slovo k ctenému obecnstvu. *Vlast’ a svet*, 1885. december 19., 1.

18 Slovo k ctenému obecnstvu. *Vlast’ a svet*, 1886. december 15., 1.

19 Naše stanovisko. *Slovenské noviny*, 1885. december 24.

20 Anton ZATOPEK: Čo že chceme? *Slovenské noviny*, 1886. január 2., 1.

21 Ján A. WAGNER: Pesti emlékek. In: KOVÁCS–SZABÓ i. m. (11. lj.) 29.

22 FLACHBARTH i. m. (7. lj.) 116.

3. A Honfoglalás, illetve az ezredéves ünnepek megítélése a nemzethű *Národné noviny* hasábjain

Az 1896-os ezredéves ünnepségsorozat mérföldkő volt a magyar kormányzati, vármegyei körök és a nem magyar népek elitjeinek kapcsolatában. Az év során a nemzetiségek különösen intenzív propagandának és hatásági – világi, egyházi – kényszernek voltak kitéve, viszont a rendezvénysorozat alkalmat jelenthetett számukra, hogy sajtójukban, összefüggéseiken újra és újra ismételjék tartózkodó vagy éppen elítélő álláspontjukat, és tanácsokat adjanak, illetve kifejezzék elvárásaikat a maguk nyelvi-kulturális közösségével szemben.²³ Az egyes etnikumok, általános helyzetüknek és az integrációval-asszimilációval kapcsolatos alapállásuknak megfelelően persze másként reagáltak: a feltétlen azonosulástól vagy akár aktív szervezőtevékenységtől (a zsidóság, a magyarországi németek és a ruszinok) a megosztottságon keresztül (a szlovákok, az erdélyi szászok és a szerbek) a teljes és sikeres elutasításig (a románok) terjedt a paletta. A Millenniumra adott válasz tehát az adott etnikum nemzeti mozgalmának, beágyazottságának és általában az asszimilációs folyamatnak a fokmérője volt.²⁴

A két említett kormánybarát lap anyagának áttekintése előtt tehát vázolnunk kell mindazt, amire folyamatosan reagáltak, amivel szemben harcoltak, tehát a nemzethű tábor történelemképét, a szlovák–magyar közös múlttal, konkrétan pedig a Millenniummal kapcsolatos nézeteit. A dualizmus kori történeti munkák a korábbi nézetekre támaszkodva a magyarok eredendően alacsonyabb civilizációs szintjét és a nem magyarok, főként a szlovákok kultúrateremtő és egyben honvédő szerepét hangsúlyozták.²⁵ Különösen éles támadások célpontja lett az Ezredéves Kiállítás és az ünnepségsorozat: a kormányellenes szlovák sajtó már 1870-ben, a gondolat felmerülésekor élesen tiltakozott,²⁶ ami a készülődés éveiben,²⁷ majd a rendezvények alatt is folytatódott. Az 1895-ben tartott nemzetiségi kongresszus végrehajtó bizottsága az ünnepség megnyitása előtt a románok, a szerbek és a szlovákok nevében tiltakozott a történelemhamisítás, Európa megtévesztése ellen, és különösen amiatt, hogy a nem magyarokat egykori – állítólagos – leigázásuk, nemzeti lét alá szüllesztésük ünneplésére akarják kényszeríteni. A nyilatkozat szerint a történetileg nem is bizonyított honfoglalásból, illetve a magyarok sajátosságaiból nem vezethető le az állam megalapítása és működése:

23 Az egykorú sajtóviszhangra és a rendezvények irodalmára ld. TARR László (vál.): *Az Ezredév*. Budapest, Magvető, 1979; a nemzetiségi reakciókra ld. uo., 300–319. Szakirodalmát ld. NIEDERHAUSER Emil: Honfoglalás és millennium. In: GYÁNI Gábor – PAJKOSSY Gábor (szerk.): *A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére*. Debrecen, Csokonai, 1999. 153–158.; VARGA-KUNA Bálint: A millennium és a nemzetiségek. *Magyar Kisebbség*, 2009/1–2. 93–105. A szlovákokra ld. Pavol KOMORA: Milénárne oslavy v Uhorsku roku 1896 a ich vnímanie v slovenskom prostredí. In: PODRIMAVSKÝ–KOVÁČ i. m. (15. lj.) 100–116. Megemlékező még CSERNENSZKY Balázs: *Az 1896-os millenniumi ünnepek az egykorú szlovák sajtó tükrében*. Szakdolgozat. Piliscsaba, PPKE BTK, 2010.

24 VARGA-KUNA i. m. (23. lj.) 105.

25 A szlovák történetírás nemzetvédő szerepéhez ld. NIEDERHAUSER Emil: *A történetírás története Kelet-Európában*. Budapest, MTA TTI, 1995. 579–591.; Ján HUČKO: Problematika národoborného boja v dielach významných slovenských historikov v rokoch 1895–1918. In: PODRIMAVSKÝ–KOVÁČ i. m. (15. lj.) 233–243.; Etienne BOISSERIE: A magyar tényező az 1914 előtti szlovák történetírás kialakulásában. *Pro Minoritate*, 2005/Tél. 3–15.

26 Slávenie tisícročného trvania uhorskej krajiny I. *Národné noviny*, 1870. május 8., 1.

27 Jubilejná výstavka. *Národné noviny*, 14. novembra 1891. 1.; Mađari a millennium I. *Národné noviny*, 1894. január 18., 1–2.

„A magyarok vették át a nem magyar nemzetek erkölcsseit, szokásait, államberendezkedését, s nyelvükben csak úgy hemzsegnék a szláv és más nyelvek szavai. [...] Az egész magyarországi történelem folyamán semmivel sem lehet bebizonyítani, sem a királyok törekvéseivel, sem tényekkel, sem emlékekkel, hogy Magyarországnak csak egy pillanatra is magyar nemzeti jellege lett volna.”²⁸

Ennek megfelelően a korban általános nézet szerint a múzeumokban és a népművészeti kiállításokon, illetve a népdalkiadványokban a magyarként feltüntetett anyag jelentős hányada szlovák,²⁹ ahogyan a magyarhoni kultúra egyes jelei is. A nemzethű tudományosság elsőszámú szervezője, Jozef Škultéty vélekedése szerint: „A szlovák anyák fiai, akik arra születtek, hogy hozzájáruljanak nemzetük fölemeléséhez, tehát vagy nem bontakozhattak ki, vagy idegen földre kerültek, szellemi és anyagi tőkét is másoknak gyarapítottak.” Példái: Komjáthi Benedek, Szondi György, Dobó István, Bél Mátyás, Tessedik Sámuel, Hadik András, Kollár Ádám Ferenc, Wallaszky Pál, Ribay György, Madách Imre, Mikszáth Kálmán és – persze más előjellel – Kossuth Lajos és Petőfi Sándor.³⁰ Škultéty szerint egyenesen fáj kézbe venni a Szinnyei-féle *Magyar írók élete és munkái* köteteit, hiszen egyes lapjain a családnevek jó fele szlovák.³¹

A lap természetesen alig talált egyedi vagy bármiféle értékelhető elemet az év rendezvényeiben, rámutatott viszont a felelőtlennek minősített költekezésre, a közpénzek herdálására, a szervezetlenségre, a kötelezően előírt ünnepek képmutató voltára; a kiállítás kapcsán arra, hogy az anyag és a szerepeltetett személyiségek nagy része szláv vagy német, a kivitelezők, a kiállítók, tehát az anyagi hasznat learatók pedig meglátása szerint főleg zsidók. Felszólított tehát minden nemzetéhez hű szlovákot, hogy ne utazzék Budapestre, és otthon is bojkottálja a parancsolt ünnepeket (templomi hálaadás, iskolai ünnepség, emlékfa-ültetés, díszkivilágítás stb.).³² Hősként ünnepelte viszont azt a néhány ellenálló papot, tanítót, aki elhallgatta a rendezvény tartalmát, vagy azzal ellentétes szellemben beszélt, és folyamatosan idézte a külföldi (például a német, az osztrák, az orosz) sajtó elítélő reakcióit.

4. A közös ezer év és megítélése a *Slovenské noviny* és a *Vlast a svet* szemüvegén keresztül

A pesti kormánybarát sajtó jóval a millenniumi év kezdete előtt felhívta a szlovákságot, hogy azonosuljon ezzel a páratlannak tekintett ünneppel – az egyik vonatkozó cikk a hungarofil történelemkép és nemzetpolitika valóságos foglalatja volt. A szerző leszögezte, hogy az elő-

28 Ohradenie sa Rumunov, Srbov a Slovákov ohľadom millénárnej slávnosti. *Národné noviny*, 1896. április 30., 1. Az idézet forrása: A nemzetiségi kongresszus végrehajtó bizottságának tiltakozása a millenniumi ünnepekkel kapcsolatban. In: KEMÉNY G. Gábor (szerk.): *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában II. 1892–1900*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1956. 474.

29 Pavel B. SOCHÁŇ: Otázka ethnografie Slovenska. *Národné noviny*, 1891. április 23., 2.

30 Jozef ŠKULTÉTY: Nehaňte ľud môj! [1928] In: Jozef ŠKULTÉTY: *Z dejín slovenskej literatúry*. Szerk. Michal Kocák. Martin, Matica slovenská, 1985. 301.

31 Uo., 303–304.

32 A *Noviny* ezirányú általános cikkei: Ako sa držať? *Národné noviny*, 1896. április 18., 1.; K slovenskej organizácii. *Národné noviny*, 1896. április 25. 1–2.; Na konci roku. *Národné noviny*, 1896. december 31., 1.

készítő bizottság munkája akármilyen sikeres lehet, de önmagában nem elegendő az egész lakosság aktivitása nélkül, és kikelt „egyesekek” ellenkampánya miatt:

„Micsoda téveszme! Hát hogyan ne kellene Magyarhon nem magyar nemzetiségeinek a magyarokkal együtt megünnepelniük, hogy ezer éve itt élnek ebben a hazában? Ezek talán nem örvendeznek azon, hogy ezer hosszú éve lakják ezt a hazát, melyet őseink válllvetve védelmeztek az őt fenyegető minden veszedelemtől, melyért vérüket is ontották, ha kellett?”

Véleménye szerint a múltbeli közös munka és harcok okán minden nemzetiség köteles tömegesen részt venni a kiállításon. A szlovák iparosok sem mulaszthatják el e páratlan alkalmat termékeik megmutatására, hiszen aktív közreműködésükkel hármas eredményt érhetnek el.

„Egyrészt az a gyűlölködés, melynek magjait bizonyos, mostani törvényi viszonyainkkal elégedetlen személyek időről időre mindenféle módon megkísérlik elhinteni népünk között, nem ereszt gyökeret, hanem szétárad az annyira áhított testvéri egyetértés és összetartás; másrészt a szlovák iparosoknak a kiállításon való tömeges részvételét jószándékként értelmezve magyar testvéreink egészen másként tekintenének szlovák polgártársaikra, s ily módon megszűnnének azon áldatlan torzsalkodások, melyek rendre támadnak hazai életünkben. Ily módon meggyőzzük a magyarokat, hogy mi, szlovákok csakis itt, atyáink honában keressük az üdvösséget, s ugyanakkor – mint bizonyossággal feltételezzük – tárt karokkal fogadnak minket, és segítségünkre lesznek mindazon téren, melyen nemtörődömségünk miatt elmaradtunk. [...] Harmadrészt elérnénk, hogy a világ, mely idejön a kiállítás megtekintésére, megismerkedhet az iparokkal, melyekkel népünk különösképpen foglalkozik, amiből anyagi haszon is származhat, mert csak tovább terjedne a felső-magyarhoni iparosok jó híre. És ez igaz nemcsak a szlovákokra, hanem minden magyarhoni nemzetiségre. Mindegyikük lelkesen legyen jelen a kiállításon a maga kincseivel, a maga kézműiparával és művészetével, mert így mutatjuk meg a világnak, együtt mi mindenünk van, hogy állunk, mire vagyunk képesek, és egyáltalán, hogy hazánk az elkövetkező ezer évben dacol minden veszedelemmel, miként ellenállt az első évezred során; megmutatjuk a világnak, hogy mindnyájan testvéri egységben és szeretetben élünk, és ezt a kiállításon való tömeges részvételünkkel is megerősítjük.”³³

A szerkesztőség a későbbiekben is igyekezett oszlatni az álhíreket, biztosítva olvasóit, hogy a kiállítás másodszor már nem lesz elhalasztva, ígéretesen haladnak a munkálatok, igaz, a megszavazottnál lényegesen magasabb összegre lesz szükség.³⁴ A lap hetekkel a megnyitó előtt is hangsúlyozta:

„Ezer éve élünk itt egyetértésben, testvér módjára, hasonlóan részesülve a dicsőségben, amely e hosszú idő alatt szállt hazánkra. [...] Tudjuk előre, hogy a Felföldön sokan vannak, akik le akarnak beszélni a kiállítás meglátogatásáról, azzal riogatva ismerőseiket, hogy mit fognak ott csinálni, hogy szlovák embernek nincs ott keresnivalója. Drága testvérek, ne hagyjátok magatokat ilyen rosszakarató beszédekkel elcsábítani. Itt, Budapesten a szlovák

33 Millenáris kiállítás. *Slovenské noviny*, 1894. október 20., 1.

34 Millenáris kiállítás. *Slovenské noviny*, 1895. január 24., 1.

ember ugyanolyan szívesen látott, mint bármelyik magyar az Alföldről. Itt középen, az ország szívében a haza anyaként minden fiát ugyanúgy szorítja szívéhez, az anya ugyanúgy megérti minden gyermekét, bármely nyelven is beszéljen hozzá. [...] Zarándokoljunk, testvérek, Budapestre, zarándokoljunk milliónyian, hogy bebizonyítsuk a világnak: ahogy mindeddig ezer éven keresztül minden ellenséggel szemben szilárd falként álltunk, úgy most is összetartunk, most is felkelünk édes hazánk védelmére, ha azt netalán valamely veszély fenyegetné.”³⁵

A lap Magyarhont mindig is népei közös alkotásának tekintette; elismerte – egyébként a nemzetű tábor történetírójával, František V. Sasinekkel vitatkozva –, hogy Árpádék szláv államokat találhattak itt, a lényeg azonban, hogy közösen hoztak létre erős keresztény államot.³⁶

A *Vlast a svet* szintén hazafias, úgyszólván nemzetbiztonsági ügynek tekintette a nem magyarok aktív részvételét:

„A millenniumi ünnepség nem lenne tökéletes, ha elfelejtenénk, hogy most minden nemzet figyelme ránk szegeződik, és hogy meg akarnak győződni, hogy vajon a vallási és nyelvi különbségek ellenére valóban egy nemzet vagyunk-e, amelynek minden tagja tudatában van annak, hogy Szent István országában mindenki jó és igaz hazafi, annak ellenére, hogy különböző templomokban dicsérjük az Urísten, és nem mindnyájunk anyanyelve a magyar. Meg vagyunk győződve arról, hogy fölösleges lenne bizonygatni, hogy mi, bár az anyanyelvünk a szlovák, jó hungarusok [*Uhria*] vagyunk, és becsületesen dolgozunk, hogy a mi magyarhoni hazánk erős legyen úgy kívülről, mint belülről, és hogy azt mindenki tisztelje és becsülje. Azok száma, akik megjelennek az ünnepségen, nem valódi bizonyítéka az igaz hazafiságnak, vannak sokan, akik nem vehetnek részt az ünnepségeken, bár ami az utazás és az itteni néhány napi tartózkodás kiadásait illeti, azok eléggé csekélyek. Ám azok, akik nem jöhetnek Budapestre, szintén emelhetik e ritka emlék ünnepélyességét, ha hazafias tevékenységükkel hozzájárulnak, hogy szeretett hazánk minden polgára békében éljen.”³⁷

A megnyitóról tudósítva kiemelte, hogy Ferenc József kedélyesen elbeszélgetett szlovákul egy sárosi atyafival.³⁸

A *Slovenské noviny* a megnyitó mellett méltatta a június 8-i parlamenti ünnepi ülést és a millenniumi törvénycikket.³⁹ Lelkes ünnepi beszámolók sorát nyitotta meg a lapban a tótpelsőciek levele, amelyben a sikeresnek minősített iskolai ünnepségüket ecsetelték, a szerkesztőség pedig megjegyezte, hogy számtalan hasonló tudósítás érkezett faluról, városról.⁴⁰ A *Vlast a svet* pedig a Garamszentkereszt mellettiek levelét hozta, amelyben kifejezték, mennyire szeretnék Budapestre utazni.⁴¹

35 Millenárne slávnosti. *Slovenské noviny*, 1896. március 5., 1.

36 Slováci na výstavu! *Slovenské noviny*, 1896. június 23., 1.

37 Kumpán Mikuláš o millenárných slávnostach. *Vlast a svet*, 1896. február 16., 2.

38 Otvorenie millenárnej výstavy. *Vlast a svet*, 1896. május 10., 6–7.

39 Krajinská slávnosť; Spoločné zasadnutia snemovne zastupiteľov a snemovne veľmožov dňa 8. t. m. *Slovenské noviny*, 1896. június 9., 1–2.

40 Pilešovce, 1896. május 11., 2.

41 Vo svätom križi. *Vlast a svet*, 1896. május 17., 4.

A nyár során a lap sok beszámolót közölt népes szlovák csoportok – földművesek, egyszerű emberek – budapesti látogatásáról (szervezetten, általában főszolgabíró vezetésével érkeztek). A lap a Nagyszombat környékiek, a két trencsényi társaság esetében kiemelte, hogy a Keleti pályaudvaron a kiállítás szervezősége nevében köszöntötték őket, parlamenti képviselőik kíséretükben, ők pedig tarka viseletükkel, zenekarukkal, táncukkal általános csodálatot keltettek a pesti járókelők körében.⁴² Az első trencsényi csoport üdvözlő szavaira a megye megjelent főispánja anyanyelvükön válaszolt, tudatosítani kívánván, hogy a haza nem tesz különbséget fiai között: „Én, a maguk főispánja, szlovákul beszélek itt az ország fővárosában, és maguk is édes anyanyelvükön szóltak hozzám, éltetve az országot és a királyt.”⁴³ Győzelmi jelentés számba megy a lipcsei érkezésének tálalása: a csoport tagjai elmondták, hogy igen nehezen keltek útra, mert egyes papok, tanítók, ügyvédek hangosan le akarták beszélni őket, volt olyan bíró, aki nem is mert eljönni, inkább veszni hagyta a befizetett összeget. Ők azonban a fővárosi tapasztalatok nyomán belátták, alaptalan volt a riogató, feloldódtak, az egyik bíró még táncba is fogott, majd elhúzta a Rákóczi-indulót (*sic!*), mondván: „ez minden magyarhoni nótája, tehát az övé is, mert ő jó szlovákként egyben hű magyarhoni hazafi.”⁴⁴ A tudósító a nagyrőceiekkel megjegyezte, hogy a várható 125 fő az alig kétezres lakosság tekintélyes része.⁴⁵ Meltatta a morva iparosok, a Krassó-Szörény megyei románok, az ezerfős horvát tömeg jöttét is.⁴⁶

A *Vlast a svet* hasonlóképpen tudósított a nagyszombatiak és a trencsényiek jöveteléről,⁴⁷ az erdélyi szászok látogatásáról, valamint az egyik résztvevőnek a kiállítás nemzetiségi falujában zajlott eljegyzési szertartásáról.⁴⁸ A nem budapesti rendezvények közül említjük meg a lőcsei diákok branyiszkói kirándulását, szavatait, beszédeit az 1849-es harctéren.⁴⁹

A nemzethű ellenpropagandával szemben a *Vlast a svet* hozta az ópazovaiak levelét, amely visszautasította a *Národný hlásnik* vádaskodásait: „Hogy Budapesten voltunk a kiállításon, azzal bizony nem tagadtuk meg a nemzetünket, sem magyarra, sem *magyarónná*, sem Júdas-sá nem váltunk, de bizony a kiállítást sem segítettük ki, se meg nem segítettük.”⁵⁰ A nemzethű sajtó lejáratozó kampányával, a külföldi lapok ellenséges cikkeivel szemben a *Slovenské noviny* kiemelte, hogy az elfogulatlan olasz vagy éppen angol lapok (a budapesti nemzetközi újságíró-kongresszuson részt vett munkatársaik) mind-mind magasztalták a kiállítást.⁵¹

A kormánybarát lapok általában dicsérték a történelmi részleget is, amely a már ismertetett múltképet, a magyarhoni népek sorsközösségét és persze a magyarok természetes vezető szerepét jelenítette meg számukra. Ez különösen a nemzethű lap álláspontjával szembeállítva lehet érdekes és nem kismértékben megkérdőjelezhető. A *Národné noviny* értelmezését ismerttettem. A konkrét kérdéseket illetően a lap vitatta a magyarok bejövetelének részleteit, a magyar hiva-

42 Slováci na výstave. *Slovenské noviny*, 1896. június 23., 2–3., 1896. június 25., 2.; Trenčania na výstave. 1896. június 27., 2–3., 1896. július 21., 2. A morva iparosok, illetve a Krassó-Szörény megyei román gazdák látogatásáról: 1896. június 13., 2.

43 Trenčania na výstave. *Slovenské noviny*, 1896. június 27., 3.

44 Euptáci na výstave. *Slovenské noviny*, 1896. augusztus 18., 3.

45 Revúčania na výstave. *Slovenské noviny*, 1896. augusztus 27., 2.

46 *Slovenské noviny*, 1896. június 13., 2.

47 Slovenské hromadné návštevy na výstave. *Vlast a svet*, 1896. június 28. 7., 10.

48 Sasické veselie na výstave. *Vlast a svet*, 1896. május 17., 11.

49 Millenárna slávnosť na bojišti. *Vlast a svet*, 1896. október 18., 10.

50 Stará Pazova. *Vlast a svet*, 1896. augusztus 16., 10–11.

51 Talianske časopisy o Uhorsku. *Slovenské noviny*, 1896. augusztus 4., 2.; Anglické časopisy o Uhorsku. *Slovenské noviny*, 1896. augusztus 8., 2.

talos történetírást tudománytalannak, egyben teljes mértékben manipulatívnak minősítette.⁵² A magyarok államalapító szerepét tagadva Nagymorávia, személy szerint Szvatopluk elsőségét hangoztatta, a magyarok csak felújították művét, átvéve alkotmányát, államrendjét, a szlovák kifejezéseket.⁵³ Tiltakozott az állam által egyeduralkodóvá tett történelemszemlélet és annak súlyosan sértő, megalázó érvényesítése ellen,⁵⁴ elítélte Feszty Árpád felelőtlen, előtanulmányok nélküli alkotását, fantáziára alapozott és a szlovákokat arcul köpő körképét.⁵⁵ Elvetette a magyarság meghatározó szerepét, rámutatva, hogy a múlt vagy a jelen eredményeinek többsége a nem magyarok műve.⁵⁶ Mint párját ritkító eljárást elfogadhatatlannak minősítette, hogy egy tudományos problémát, a magyarok bejövételének kérdését törvényben, tehát hatalmi szóval döntöttek el.⁵⁷

Ahogy általában lehetetlennek tekintette a tényleges asszimilálódást, úgy most is rámutatott: az uralkodó nemzet idegennek, jöttmentnek tekinti a szlovákokat, a renegátokat sem fogadja be. Idézte a június 8-i ünnepi felvonulás során Liptó vármegye bandériumának lefitymálását egy zsidó nő részéről: „Minek hozzák ide a tótokat?”⁵⁸ Természetesen elítélte a névmagyarosítást illető elvárás (ami a MÁV-nál jelent meg kormányzati utasítás nyomán).⁵⁹ Kijelentette, hogy nem a sovíniszták, a zsidók, a renegátok az igazi hazafiak. Ha jön a vész, ők fogják talán megvédeni a hazát? Akkor is levegőnek nézik majd a szlovákokat, a románokat, a szerbeket?⁶⁰ Az egyéb előírt rendezvények kapcsán tiltakozott a május 9-i iskolai ünnepség ellen,⁶¹ elítélte a katolikus, illetve evangélikus főpásztorok kollaboránsnak tekintett tevékenységét,⁶² a május 10-re előírt hálaadó istentiszteletet.⁶³ Egyébként a *Národnie noviny* burkoltan kénytelen volt elismerni, hogy az ellenkampány nemigen ért célt, hiszen a szlovákok tömegesen látogattak a fővárosba, sokan nézték végig érdeklődve az egész kiállítást. Cikke kárhoztatta a szlovákság engedelmes belenyugvását, részvételét, sőt a rossz időjárás és a nyomorúságos termés áttételes okának is ezt tekintette.⁶⁴

Nem etnikumhoz, hanem a tájhoz kötődtek az ezredévi emlékművek. A *Národnie noviny* a munkácsi alapkövetétel kapcsán ismét ostromozta a magyar történetírást, a Munkácsot érintő Anonymus-*locust* is, tehát az emlékmű létjogosultságát is alaptalannak minősítette (szerinte

52 Návhr nového zákona. *Národnie noviny*, 1896. április 13., 1.; Ako sa držať? *Národnie noviny*, 1896. április 18., 1.; K slovenskej organizácii. *Národnie noviny*, 1896. április 25., 1–2.; Ohradenie sa Rumunov, Srbov a Slovákov ohľadom millenárnej slávnosti. *Národnie noviny*, 1896. április 30., 1.; Slávnostne a tvrdo. *Národnie noviny*, 1896. május 4., 1.; Arpád – Munkáč. *Národnie noviny*, 1896. július 22., 1–2.; Na Zobore postavili... *Národnie noviny*, 1896. szeptember 2., 3.; Maďarské kroniky. *Národnie noviny*, 1896. szeptember 7., 2.

53 K slovenskej organizácii. *Národnie noviny*, 1896. április 25., 1–2.; K milleniumu. *Národnie noviny*, 1896. május 2., 1–2. (A kiállítás megnyitásának napján!)

54 Gesslerov klobúk. *Národnie noviny*, 1896. április 8., 1.; Slávnostne a tvrdo. *Národnie noviny*, 1896. május 4., 1.

55 Ako sadržať? *Národnie noviny*, 1896. április 18. 1.; Pešťbudín, 12. júla. *Národnie noviny*, 1896. július 15., 1–2.

56 Slávnostne a tvrdo. *Národnie noviny*, 1896. május 4., 1.; Na prázdno mlelo. *Národnie noviny*, 1896. május 15., 1.

57 Návhr nového zákona. *Národnie noviny*, 1896. április 13., 1.; Millenáry zákon. *Národnie noviny*, 1896. április 28., 1.

58 Millenáry pochod. *Národnie noviny*, 1896. június 12., 3.

59 Maďarisácia mien. *Národnie noviny*, 1896. szeptember 14., 3–4.

60 Slávnostne a tvrdo. *Národnie noviny*, 1896. május 4., 1.

61 Millennium v ľudových školách. *Národnie noviny*, 1896. március 30., 1–2.

62 Millennium. *Národnie noviny*, 1896. január 25., 1–2.; Biskup Bubics opravuje sv. Štefana kráľa. *Národnie noviny*, 1896. május 4., 2.

63 Maďarské millennium. *Národnie noviny*, 1896. február 29., 2.

64 Smútok a nádej. *Národnie noviny*, 1896. augusztus 25., 1.

ugyanis a magyarok az Al-Duna mentén jöttek be, Árpád Munkácsra nem járt soha). Véleménye szerint a valódi honfoglalást a zsidók tömeges megtelepedése jelenti a városban, azt lehetne méltóképpen (?) ünnepelni.⁶⁵ A *Slovenské noviny* viszont teljesen azonosult a hivatalos hangulattal, a méltóságok tevékenységével, így Firczák Gyula munkácsi görögkatolikus püspök hálaadó szertartásával, amelyet a ruszinok feltétlen hazafiassága jelének tekintett. Méltató szavai szerint:

„ezer évvel ezelőtt érkezett meg Munkácsra messzi vidékekről egy nem nagy, de bátor nemzet. Ezek a magyarok, akikkel egyetértésben és testvériségben éltünk át már ezer évet. Mészről jöttek ide néptelen tájat keresve, ahol megtelepedhetnének, karddal és íjjal vívták ki a föld minden darabkáját. Folyt a vér itt is ott is, az egyik és a másik oldalon, de az őslakók hamar megbarátkoztak az érkezettekkel, és attól a kortól kezdve élnek Magyarhonban egymás mellett békében a lakosság minden törzsei.”

Erdély Sándor igazságügy-miniszter beszédéből a legmarkánsabb gondolatot idézte: „Hirdetni fogja ezen emlékmű, hogy nemzetünk, melynek lételeme a szabadság, senkit le nem igazott, senkit meggyőződésétől, hitétől és vallásától meg nem fosztott soha.” Végül a *Pesti Hírlap* cikkét egészében közölte, benne ilyen mondatokkal: „A munkácsi ünnepség a millenniumi ünnepségek sorában különös figyelmet érdemel politikai szempontból is, mert ez is arról tanúskodik, hogy a magyarhoni állam tekintélye alatt a hazafiság érzése és megelégedettség uralkodik a nemzetiégi vidékeken is.” Ehhez a maga részéről hozzátette: „És mi is rámutatunk arra a valóságra, hogy egyházi részről a rendezett ünnepségen részt vállalt a ruszinok képviselője, Firczák ruszin püspök!”⁶⁶

Hasonló szellemben tudósított a nyitrai, Zobor-hegyi emlékoszlop leleplezéséről. A nemzetű lap természetesen itt is elvetette Anonymust, leszögezve, hogy Zobor vezér nem létezett, a hegy valójában a szlovák ősök szent helye volt, székesegyházzal (*sobor*), itt hirdette Cirill és Metód szláv nyelven az igét.⁶⁷ A *Slovenské noviny* viszont, egyébként a *Pesti Hírlap* vezércikkét is közölve, elszakadt a homályos múlttól, és általános tanulságot fogalmazott meg vissza- és előretekintve:

„Nem, az Árpád-emlék itt, a Zoboron nem azt fogja hirdetni a késő utódoknak, hogy itt valaha a hódító magyarok felakasztották Zobort, a cseh fejedelem kegyelméből Nyitra vezérét. Ez lehet igaz vagy csak mese, de így vagy úgy, nem lényeges. Az emlékműnek nemesebb és magasztosabb ügyeket kell hirdetnie. Azt üzeni, hogy ami a szlováknak egyedül nem sikerült Pannóniában, az közösen sikerült a magyarnak és szlováknak. Hirdetni fogja, hogy ez a tehetség és vérmérséklet tekintetében olyan távol álló két törzs, megőrizve eredeti sajátosságát, a haza megszerzésében és megtartásában egy politikai nemzetté olvadtak. Hirdetni fogja, hogy a két törzs Isten által adott tehetség mértékével és természetes hajlam alapján fáradhatatlanul kivette és kiveszi a részét ebből az ezeréves munkából. Ezt fogja hirdetni, mert ez az igazság, amelyet sem a Matica, sem néhány lelkiatya, jogász és pánszláv ügyeskedése nem változtathat meg. Isten megkérdőjelezhetetlen utasítása, hogy a magyar és

65 Árpád – Munkács; Honfoglalás. *Národnie noviny*, 1896. július 22., 1., 3.

66 Pamätná slávnosť v Munkáči. *Slovenské noviny*, 1896. július 21., 1.

67 Na Zobore postavili... *Národnie noviny*, 1896. szeptember 2., 3.; Maďarské kroniky. *Národnie noviny*, 1896. szeptember 7., 2.

a szlovák génuszt nem alkotta egymás ellenségeinek. Ha ellenségek, Magyarhon nincsen. Éppen fordítva, kiegészítette és kiegészíti ma is egyik a másikat, és ez a biztosítéka, hogy Magyarhon fennmarad még nagyon sokáig, talán az idők végezetéig!⁶⁸

Ugyanilyen lelkesen tudósított a *Vlast' a svet*, szintén méltatva a belügyminiszter hazafias beszédét.⁶⁹

Ehhez képest meglepő a dévényi emlékműről hozott *Noviny*-híradás szűkszavúsága.⁷⁰ A zimonyi avatóünnepségről sem írt sokat, viszont aláhúzta, hogy az esemény a magyarok és a horvátok közötti a teljes barátság szellemében zajlott, a horvát szélsőségesek nem tudták elrontani a hangulatot.⁷¹ Talált viszont a lap felháborodott, elítélő szavakat az erdélyi szász radikálisok, az úgynevezett zöldek szócsöve (a *Kronstädter Zeitung*) megbélyegzésére, a Cenk-hegyi emlékművel szembeni álláspontjának kárhooztatására, azt a kérdést is feltéve, hogy vajon meddig terjedhet még hazánkban a sajtószabadság.⁷²

A kormánybarát szlovák sajtó tehát a szlovák identitás egyértelmű igenlése mellett fenntartás nélkül azonosult a kor magyar állami nemzetiségpolitikai nézeteivel és célkitűzéseivel.

68 Na Zobore. *Slovenské noviny*, 1896. szeptember 1., 2.

69 Nitra. *Vlast' a svet*, 1896. szeptember 6., 7.

70 Tisícročný pomník. *Slovenské noviny*, 1896. szeptember 1., 3.

71 Odhalenie milleniumového pomníka v Zemúne. *Slovenské noviny*, 1896. szeptember 22., 3.

72 Sasi a millennium. *Slovenské noviny*, 1896. szeptember 22., 3.

A korai magyar hanglemez-sajtó*

SZABÓ FERENC JÁNOS

1. Bevezetés

A 19. század végének egyik legnagyobb hatású találmánya, a hangrögzítés, illetve ennek eszközei, a fonográf és később a gramofon kifejlesztéséről viszonylag hamar tudósította a magyar sajtó a budapesti olvasókat.¹ Bár a fonográf-, illetve gramofonkereskedelem már 1900 előtt elkezdődött az Osztrák–Magyar Monarchia magyarországi felében is, viszonylag későn, 1911-től kezdődően jelent meg az első, kifejezetten beszélőgépekkel foglalkozó szaklap.² Mindössze két ilyen újság jelent meg magyar nyelven 1918 előtt: a *Zenekereskedelmi Közlöny* és a *Magyar Hanglemez Újság*.

A *Zenekereskedelmi Közlöny* nemcsak a rögzített hang, hanem általában véve a korabeli zenei vonatkozású médiumok szaklapja is volt: a zeneműkiadás, a hangszeripar, a beszélőgépipar és ehhez kapcsolódóan a hanglemezkiadás és ezek kereskedelme, továbbá a korai audiovizuális kísérletek témáival foglalkozott. Ezek egy része külön-külön korábban is jelen volt a magyar sajtóban, például a *Zenészeti Lapok* (1860–1876, szerk. id. Ábrányi Kornél), az első magyar zenei szaklap, még a hangrögzítés feltalálása előtt megszűnt, így értelemszerűen nincs benne szó hangfelvételekről, viszont a benne megjelent „Kompozitori szemle” a hazai zeneműkiadás egyik legfontosabb korabeli nyomtatott fóruma volt.³ A magyar hangszer-kereskedelem első folyóirata az 1901 és 1927 között megjelent *Magyar Zenészek Lapja* volt, ugyanakkor ebben sem nagyon esett szó a beszélőgépekről. Az 1877 utáni magyar zenei szaklapokban – *Zenelap* (1886–1911, alapító szerkesztő: Ságth József),⁴ *Zenevilág* (1900–1903, szerkesztő: Hackl N. Lajos),⁵ *A Zene* (1909–1914, majd 1925–1944, alapító szerkesztő: Sereghy Elemér)⁶ stb. – viszont ha elvétve is, de már találunk egy-egy

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Médiatudományi Kutatócsoport 2018. évi kutatási programja keretében készült.

1 A phonograph. *Vasárnapi Újság*, 1878. március 24., 190–191.; Edison új beszélő-gépjé. *Vasárnapi Újság*, 1888. július 29. 513.; Az electrotechnika csodái. *Vasárnapi Újság*, 1890. december 7., 800.

2 Tanulmányomban a korabeli (minden bizonnyal a német „Sprechmaschine” szóból eredeztethető) szóhasználatnak megfelelően a „beszélőgép” kifejezést általában véve használok a fonográfra és a gramofonra mint olyan készülékre – a korszakban szinte hangszerre –, amely rögzített hangot játszik le. Azonban a kurrens amerikai szóhasználattal ellentétben különbséget teszek a Thomas A. Edison által feltalált fonográf és az Emil Berliner által szabadalmaztatott gramofon között. A gramofon korabeli eltérő írásmódjától – gramafon – ebben a tanulmányban eltekintek.

3 SZERZŐ Katalin: Introduction. In: KÁRPÁTI János (szerk.): *Zenészeti Lapok, 1860–1876*. Baltimore, NISC, 2005. xix.

4 A *Zenelap* eleinte a fonográfról, majd utolsó évfolyamában, 1910-től kezdődően, a gramofonról is közölt híreket, főleg kereskedői hirdetéseket.

5 A második *Zenevilág* című lapban elsősorban a fonográf-fal kapcsolatos híreket találunk, vélhetően azért, mert a lap megszűnéséig (1903) igen kevés gramofonnal és gramofonlemezekkel foglalkozó cég volt jelen Magyarországon.

6 A *Zene* szerkesztősége nem igazán kedvelte a hangzó médiumot, inkább szórakoztatóipari terméknek minősítette, ld. például Parsifal-láz. *A Zene*, 1914. február, 44. A hangrögzítés pozitív kontextusban csak ritkán szerepelt a lapban, ilyen volt például Vikár Béla fonográf-fal végzett népzene-gyűjtői munkája, Uj egyetemes népdal-gyűjtemény. *A Zene*, 1914. január, 24. Ennek ellenére – nyilván üzleti megfontolásból – rendszeresen közöltek gramofonnal kapcsolatos hirdetéseket.

fonográfra, gramofonra vagy beszélőgépre vonatkozó említést, vagy legalábbis hirdetéseket. A *Zenekereskedelmi Közlöny* és a *Magyar Hanglemez Ujság* főként abban különböztek a zenei szaklapoktól, hogy elsősorban a kereskedelmi vetület – kotta, hangszer, rögzített hang forgalmazása – felől közelítettek a zenéhez. Így a korabeli zeneélet lehető legszélesebb spektrumát tárgyalták, a klasszikus zene – főleg az opera – mellett az operettet, a katonazenét, a magyar nótát, a kabarédalokat, sőt a prózai hangfelvételeket is.

A jelen tanulmányban a magyar nyelvű, beszélőgépekkel foglalkozó szaksajtó első korszakát tekintem át. A korszakhatárt a vizsgálható lapok élettartama, a hangfelvétel-technika változása és a magyar történelem együttesen határozták meg: az első világháború kitörése után legközelebb csak a húszas évek közepén, a rádiózás kezdetével jelent meg újra gramofonnal is foglalkozó szaklap Magyarországon. Bár 1918 előtt Magyarország történelmi szituációjából adódóan nemcsak a két említett gramofon-szaklap foglalkozott magyar hanglemezekkel és hanglemezcégekkel,⁷ e tanulmányban csak a már említett magyar nyelvű lapokra, a *Zenekereskedelmi Közlönyre* és a *Magyar Hanglemez Ujságra* fókuszálok. E két lap korábban sem média-, sem zenetudományi szempontból nem volt szisztematikus vizsgálat tárgya – a hanglemez-történeti kutatások is csak az egyik forrásként tekintettek a bennük lévő adatokra.⁸

2. *Zenekereskedelmi Közlöny* (1911–1914)

Nemzetközi kontextusban⁹ vizsgálva viszonylag későn, 1911 márciusában indult útjára a *Zenekereskedelmi Közlöny*. A lap fejléce nagyívű tervekről tanúskodik: a Magyar Zeneműkiadók és Kereskedők Országos Egyesülete (Budapest), a Societé Générale Internationale de l'Édition Phonographique et Cinématographique (Párizs), az Anstalt für Mechanisch-Musikalische Rechte (Berlin) és a Budapesti Szerzőjog Értékesítési Központ hivatalos lapjaként hirdették magukat. E lista 1913 májusában a Magyar Szövegírók, Zeneszerzők és Zeneműkiadók Szövetkezetével, majd 1913 őszén – rövid ideig – a Magyar Hangszerkészítő Mesterek Országos Szövetségével bővült. Látható tehát, hogy sokféle zenei szakember érdeklődésére tarthatott

7 Az Osztrák–Magyar Monarchiában a jelenlegi adatok szerint két, címében is magyar vonatkozású, de német nyelvű beszélőgépszaklap is létezett: a *Die Österreichisch Ungarische Phonographen-Zeitschrift* (1907–1908?) és a *Die Österreich-Ungarische Sprechmaschinen- und Musikinstrumenten-Zeitung* (1907–1909). Ld. ezekről Stefan Galoppi doktori értekezésének sajtódokumentációról szóló fejezetét, Stefan GALOPPI: *Die Zeitschriftendokumentation*. In: Stefan GALOPPI: *Die Tonträgermedien in Österreich von 1900–1918*. Doktori értekezés. Universität Wien, 1987. 231–242.

8 Ld. például Veöreös Enikő, Molnár Tibor, Oldal Gábor, Simon Géza Gábor és e tanulmány szerzőjének publikációit.

9 A korszak legjelentősebb külföldi szaklapjai többnyire korábban indultak, mint a magyarok (zárójelben a kiadás helye és az indulás évszáma): *The Music Trade Review* (New York, 1878), *Bulletin phonographique et cinématographique* (Párizs, 1899), *Rivista fonografica italiana* (Milánó, 1900), *Phonographische Zeitschrift* (Berlin, 1900), *Граммофоны и фонографы* (Szentpétervár, 1902), *Talking Machine News* (London, 1903), *Talking Machine World* (New York, 1905), *Die Sprechmaschine* (Berlin, 1905) stb. A korai olasz sajtót Benedetta Zucconi dolgozta fel, ld. Benedetta ZUCCONI: *La riflessione fonografica sulla stampa periodica italiana del primo Novecento*. In: Benedetta ZUCCONI: *Coscienza fonografica. La riflessione sul suono registrato nell'Italia del primo Novecento*. Napoli–Salerno, Orthotes, 2018. 27–72. A korai osztrák gramofonsajtóról ld. GALOPPI i. m. (8. lj.). A hangfelvételekkel kapcsolatos szaksajtóról átfogóan ld. Sara VELEZ: *Sound Recording Periodicals*. In: Frank HOFFMANN (ed.): *Encyclopedia of Recorded Sound. Second Edition. Vol. 2*. New York – London, Routledge, 2005. 1021–1046.

számot. A lap több zenei vonatkozású médium – kotta, hangszer, audio- és audiovizuális dokumentumok és zenés színház – elsősorban kereskedelmi, egyben jogi, továbbá technikai és történeti jellegű témáival foglalkozott.¹⁰ Célja elsősorban az érdekvédelem, amint azt a szerkesztőség a nyitó szám vezércikkében megfogalmazta: közreműködni „annak a célnak elérésében, hogy a zenei élet eszközeit előteremtő ipar, és ezen eszközöket értékesítő kereskedelem érdekei kellő védelemben, feladatai gyors megvalósulásban részesüljenek.”¹¹

A lap kezdettől fogva két szerkesztőt foglalkoztatott: a főszerkesztő dr. Marton Sándor ügyvéd, színpadi kiadó és színházi ügynök volt.¹² Mellette felelős szerkesztői pozícióban dolgozott a Sas Náci álnéven ismert nótaszerző.¹³ A szignált cikkek alapján részben egyértelmű, részben pedig feltételezhető, hogy Marton a szakmájából adódóan elsősorban a jogi természetű és a színházi vonatkozású témákért felelt, míg Sas Náci az ezen felüli tartalomért. A szerkesztőség és a kiadóhivatal Budapesten, eleinte a IV. kerület, Károly körút 24. szám alatt, majd 1913. májustól a Bécsi utca 1. szám alatt működött (mindvégig azonos, 10–31 telefon-számmal). A lap előfizetési ára egész évre 6, míg fél évre 3 korona volt. Az egyes lapszámok havonta, hivatalosan elsején jelentek meg, de valószínűleg többször is volt némi késés.¹⁴ A terjedelem 16 oldal volt, ez alól csak egy kivétel volt: 1912 januárjában a második évfolyam első száma kétszeres terjedelemben jelent meg, azonban ez – ha jelöletlenül is – dupla számnak minősült: a következő hónapban nem jelent meg az újság.

Érdeemes röviden kitérni a *Zenekereskedelmi Közlöny* zenefogalmára, azaz megvizsgálni, hogy milyen zene kereskedelmével foglalkozott.¹⁵ Bár elvileg mindenféle zenének – opera- és operett-részleteknek, magyar nótának, katona- és cigányzenekari hangfelvételeknek, héber és keresztény egyházzene stb. – teret engedtek, ez a műfaji sokszínűség szinte csak a lemezajánlókra és a zeneműkiadói újdonságok hirdetéseire korlátozódik. A magyar klasszikus zenét leginkább a Liszt Ferencsel kapcsolatos – az 1911-es Liszt-jubileumi hangversenyekről,¹⁶ vagy újonnan felfedezett Liszt-művekről¹⁷ szóló – hírek képviselik, viszont a mai zene-

10 Ld. az első számról a *Budapesti Hírlap*ban megjelent recenziót: „igen nivós, érdekes tartalmu, elevenen szerkesztett uj szaklap jelent meg március elsején. Ez a havonta megjelenő szaklap a zenei élet kereskedelmi részével, a zeneműkiadás- és kereskedelem, a hangszeripar és kereskedelem, a gramofonipar és kereskedelem ügyeivel hozzáértéssel foglalkozik.” *Budapesti Hírlap*, 1911. március 2., 14.

11 A szerkesztőség (DR. MARTON Sándor – SAS Náci): Avatás. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. március 1., 1–2. 2.

12 A balatonboglári születésű Marton Sándor (1871–1938 vagy 1939) 1898-ban szerzett ügyvédi oklevelet, és mint ügyvéd főleg szerzői jogi ügyekkel foglalkozott. Az Újságírók Szövetségének és a Színpadi Szerzők Egyesületének főtitkára is volt. A *Zenekereskedelmi Közlöny* mellett a *Színpad* című szaklapnál is szerkesztőként dolgozott. Ld. Marton Sándor dr. In: SZENTMIKLÓSSY Géza Dr. (szerk.): *A magyar feltámadás lexikona. (A magyar legújabb kor története)*. Budapest, A Magyar Feltámadás Lexikona, 1930. 836.

13 Sas Náci (eredeti nevén: Áldor vagy Adler Miklós, 1875–1926) könyvkereskedőnek készült, európai utazásai után hazatérve a *Zenekereskedelmi Közlöny* mellett a *Tolnai Világlapja* szerkesztőjeként is működött. A Szerzői Jog Értékesítő Központ vezetője volt. 1900 után tűnt fel nótaszerzőként, később operettszerzőként is bemutatkozott. A világháborúban megvakult. Testvére, László, szintén nótaszerző volt, akit Ányos Laci néven ismerünk. Ld. Sas Náci. In: SCHÖPFLIN Aladár (szerk.): *Színművészeti lexikon. A színjátszás és drámairodalom enciklopédiája*. Budapest, Színészegyesület, 1929–1931. 4. kötet, 88.

14 Az 1913. október 1-jei dátumú lapszámban például találunk hírt a Magyar Hangszerkészítők Országos Szövetségének 1913. október 5-i megalakulásáról: Magyar Hangszerkészítők Országos Szövetsége. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. október 1., 10.

15 A téma önálló tárgyalást érdemel, itt csak általános megállapításokra szorítkozom.

16 A rejtélyes Liszt ünnepély. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. október 1., 8.

17 Ismeretlen Liszt-kéziratok. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1912. június 1., 8–9.; Liszt kéziratok árverése. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. március 1., 8.

történeti kánon szerinti kortárs komolyzenét alig találunk a lapban.¹⁸ Az általános tartalmat tekintve a hangsúly inkább a közhasználatú zene, a népszerű műfajok irányába tolódik: igen sokat olvashatunk az operettújdonosságokról és azok lemezre rögzíthető részleteiről,¹⁹ az 1913 tavaszán kezdődő európai, majd budapesti tangólávról,²⁰ illetve főleg a népies műdalokról, azaz a magyar nótáról.²¹ Mindez persze egybevág a zenei műfajok – a lap által is tárgyalt – korabeli médiában való arányaival. Nem véletlen, hogy mindkét vizsgált folyóirat közölt nótakottákat, meghirdette saját magyarnóta-pályázatát,²² sőt a *Zenekereskedelmi Közlöny* a díjnyertes dalok hangfelvételére és kottakiadványára is pályázatot írt ki.²³

A *Zenekereskedelmi Közlöny*ben számos visszatérő rovatot, illetve nem önállóan működő, de tematikus csoportba összeálló cikksorozatot találunk. A lap már a második számtól kezdve tartalmazott tárcát, az elsőt – egy Zerkovitz Béla zeneszerző mellett állást foglaltó, kifejezetten a *Zenekereskedelmi Közlöny* számára megírt védőbeszédet – Faragó Jenő írta.²⁴ A tárcavonal alatt eleinte híres gramofon-előadók visszaemlékezései,²⁵ később többnyire beszélőgépekkel vagy hanglemezekkel, ritkábban hangszerekkel kapcsolatos karcolatok, novellák jelentek meg általában kevésbé ismert szerzőktől. Ezek közül kiemelkedik Karinthy Frigyes egy parodisztikus írása,²⁶ Móricz Pál magyar tánc történeti eszmefuttatása²⁷ és egy németből fordított cikk híres hegedűművészekről.²⁸ A tárcák és a vezércikkek szerzői túlnyomórészt az 1870-es, de még inkább az 1880-as években született fiatal írók és szakemberek voltak.

18 Kovács Sándor *La jeune école hongroise* című, francia nyelven publikált cikkét [magyarul ld. Az új magyar iskola. In: BALASSA Péter (ford., vál., jegyz.): *Kovács Sándor válogatott zenei írásai*. Budapest, Zeneműkiadó, 1976. 271–282.] röviden szemlézi a *Zenekereskedelmi Közlöny*: Francia lap magyar zenészekről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. december 1., 7. Bartók és Kodály nevét említik egyrészt az Új Magyar Zene Egyesület megalapítását hírül adó, másrészt a Kisfaludy Társasághoz benyújtott népdalkiadványtervről szóló cikkben. Új Magyar Zene Egyesület. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. május 1., 8.; Új egyetemes magyar népdal-gyűjtemény. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1914. január 1., 12.

19 Például Kálmán Imre *A kis király* című operettjének bemutatója előtt: „Gramofon felvételekre különösen alkalmas számok a következők: Lepke a virágon... Halk, halk zsongás... Csillagom, csillagom... Húzzad csak... stb.” „Kis király.” *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1914. február 1., 12.

20 Az első tangóval kapcsolatos cikk a lapban: Új nóta – új tánc. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. május 1., 10. A *Zenekereskedelmi Közlöny* később zeneszerzői pályázatot is kiírt tangókompozíciókra: Tangó pályázat. *Magyar Hanglemmez Ujság*, 1914. január 15., 7. A pályázat végül eredménytelenül zárult, Tangó pályázat. *Magyar Hanglemmez Ujság*, 1914. április 15., 3.

21 A *Zenekereskedelmi Közlöny* több magyarnóta-történettel foglalkozó cikket is közölt, például NÁDOR Sándor: A magyar dalról. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. június 1., 2–3.; NÁDOR Sándor: A magyar dalról. (Befelezés.). *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. augusztus 1., 2–4. Ehelyütt nem kívánom részletesen tárgyalni azt a történeti jelenséget, hogy amit napjainkban magyar nótának nevezünk, azt a korszakban – így a *Zenekereskedelmi Közlöny* hasábjain is – népdalnak mondták. A magyar nóta történetéről leginkább kurrens összefoglalóként ld. SÁROSI Bálint: Mindennapi magyar zene Pesten és Budán. In: GYÁNI Gábor (szerk.): *Az egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda*. Budapest, Városháza, 1998. 351–370.

22 *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1912. január 1., 6.; A „Magyar Hanglemmez Ujság” dalpályázata. *Magyar Hanglemmez Ujság*, 1913. október 1., 4–5.

23 *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1912. január 1., 7.; *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1912. január 1., 8.

24 FARAGÓ Jenő: Óh, az a Zerkowicz!... *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. április 1., 2–3.

25 KIRÁLY Ernő: Első éneklésem a gramofonba. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. június 1., 2–3.; ADORJÁN László: Blaha Lujza és a gramofon. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. július 1., 2–4.; GÖNDÖR Aurél: Apróságok. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1912. január 1., 2–3.

26 KARINTHY Frigyes: Értekezés a zenéről. (Akadémiai székfoglaló?) *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. március 1., 2–3.

27 MÓRICZ Pál: Magyar táncok. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. szeptember 1., 2–4.

28 A hegedű mesterei. Ford. K-né Hedda. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1914. január 1., 2–3.

A szerkesztők tehát nagyjából egy – náluk alig fiatalabb – generációt foglalkoztattak a lap fontosabb, szignált cikkeinek elkészítésére.

A vezércikk után többnyire jogi eszmefuttatás következett, általában Marton Sándor tollából – ezek gyakran sorozatokká álltak össze, például a kiadói jog reformjáról²⁹ vagy a magyar kiadók és szerzők külföldi érdekképviseletéről,³⁰ sőt egy időben jogi tanácsadás rovat is volt. A jogi vonatkozású témák végig jelen voltak a *Zenekereskedelmi Közlöny* profiljában, de a harmadik évfolyamtól kezdve kissé háttérbe szorultak. Főleg a kiadói és a szerzői jogok tekintetében érvelt kitartóan a szerkesztőség, ez utóbbi leginkább hangsúlyos tényezője a lemezek címkéjére ragasztandó szerzői engedélyjegyek kérdése volt, ami abból is látszik, hogy már a legelső szám első tematikus cikke is erről szólt.³¹ Érthető a szerkesztőség igyekezete e téren, hiszen a szerzői engedélyjegyek alkalmazása – vagy nem alkalmazása – nemcsak a beszélőgépszakma, de a zeneszerzők és a zeneműkiadók számára is kulcsfontosságú volt. Az utókor nézőpontjából tekintve mindez talán 1913 nyarán vált igazán érdekessé, amikor a Rózsavölgyi és Társa kottakiadványainak mechanikai hangszerekre vonatkozó jogait az Odeon International Talking Machine Companytól átvette a Szerzőjogi Központ, így már a többi lemezcég is közvetlenül, az Odeon engedélye nélkül készíthetett hangfelvételt például Erkel Ferenc *Himnusz*ából.³²

A másik legfontosabb és a lap hasábjain leghosszabban jelen lévő jogi tárgykörből a magyar gramofonos szakma érdekképviseletét biztosító egyesület létrehozásának körülményei – és főleg buktatói – ismerhetők meg. Sas Náci már a második szám vezércikkében a beszélőgépkereskedők és -iparosok egyesületének létrehozása mellett érvelt,³³ felhívása azonban sokáig nem talált értő fülekre. Annak ellenére sem, hogy a lap mindent megtett ennek érdekében: a cikkek közt igen gyakran találunk a túlzottan alacsony, lenyomott áron árusító, ezáltal a szakma becsületes képviselőit megkárosító, haszonleső kereskedők miatti felháborodott hangvételű tudósításokat,³⁴ sőt még a német gramofonszakmai egyesület ülésén felmerült hasonló aggodalmakról is beszámoltak.³⁵

Az egyesület létrehozására irányuló törekvések 1913 nyarán kezdtek konkrétabb formát ölteni: néhány lemezcég képviselője megállapodást kötött a Szerzőjogi Központtal, hogy bizonyos fix összeg alatt nem szállítanak hanglemezeket.³⁶ A következő hónapban már hírül adta a lap, hogy 1913. július 20-án az Iparegyesület dísztermében megalakult a Magyar Beszélőgépkereskedők és Iparosok Egyesülete – azonban a hír keserédes: a kevés jelenlévőből csak a tisztikart lehetett megválasztani, tagságra már nem futotta, így az egyetlen közölhető információ az maradt, hogy a jelenlévők az ülés után együtt elmentek

29 Marton Sándor négy cikket írt a témában. MARTON Sándor: A kiadói jog reformja. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. május 1., 2–4.; 1911. június 1., 2–4.; 1911. július 1., 2–4.; 1911. szeptember 1., 2–5.

30 Marton öt cikket is írt erről. MARTON Sándor: Hogyan védi meg jogát a magyar kiadó és szerző külföldön? *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. október 1., 2–4.; 1911. november 1., 3–5.; 1912. január 1., 3–5.; 1912. június 1., 3–4.; 1912. július 1., 3–5.

31 DR. MARTON Sándor: Az engedélyjegy. (Licenz márka.) *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. március 1., 2–4.

32 Rózsavölgyi kiadványai. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. június 1., 9–10.

33 (S. N.) [Sas Náci]: Egyesülés. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. április 1., 1.

34 Például: Levél a szerkesztőhöz. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. december 1., 7.; Humbug. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1912. június 1., 8.

35 L. I. [Liebner József?]: Egy érdekes ülésről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. október 1., 11–12.

36 Hírek egy új egyesülésről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. július 1., 9.

a Casino de Parisba.³⁷ A következő választmányi ülések – 1913. augusztus 11.³⁸ és 1913. október 5.³⁹ – szintén nem vezettek eredményre.

Az előrelépés érdekében Sas Náci az 1913. októberi számban saját egyesületi programjavaslatát is közzétette.⁴⁰ Az egyesület tagjainak viszont a későbbiekben is inkább a közös szórakozás bizonyult fontosnak: 1913 novemberében meghirdették a „Gramofonos vásárnapok” sorozatot, amelynek keretében a tagok vasárnaponként a Pilseni Sörcsarnokban gyűltek össze.⁴¹ Sokat mond, hogy ide hívták össze az alapszabályok módosítása miatt szükségessé vált rendkívüli közgyűlést is,⁴² sőt, 1914. február 7-re táncestélyt is meghirdettek.⁴³ A Magyar Kereskedelmi Csarnok helyiségeiben megtartott estélyen a legnépszerűbb gramofonelőadók – Király Ernő, Asszonyi László, Rossi Rosina, Revere Gyula, Csóka Ödön stb. – is felléptek.⁴⁴

Az Egyesület tagjai – lévén különböző magyar és nemzetközi lemezcégek, valamint egymással konkurens budapesti lemezkereskedők képviselői – valószínűleg bizalmatlanok maradtak egymással szemben, amit a lap ismét vezércikkben panasztolt fel.⁴⁵ Sas Náci azonban nem adta fel, a másik oldalról is próbálkozott: 1914 tavaszán a viszonteladók nyújtottak be memorandumot az Egyesületnek, amelyben követelték az árkonvenció meghatározását és betartását.⁴⁶ A javaslatokat az Egyesület márciusban megtárgyalta, de érdemi határozatot nem hozott.⁴⁷ Sas Náci mindezek miatt egyre erőteljesebben ostromozta a gyárosokat és a nagykereskedőket, követelve, hogy egyezzenek meg egymással: „Azt mondják, az egyesület arra való, hogy nem a nagykereskedő, hanem a kiskereskedő érdekeit védje. No de – és ezt már oly sokszor mondtuk el! – nem-e egy út vezet a kis- és nagykereskedő boldogulásához? Hiszen az egyik a másik nélkül meg nem állhat?”⁴⁸ Új remény csillant 1914 májusában a megegyezésre,⁴⁹ azonban az utolsó, az Egyesülettel kapcsolatos hírek egy 1914. június 17-ére tervezett visegrádi hajókirándulásról szólnak.⁵⁰ A kirándulás „közbejött akadályok miatt elmaradt”, így július 5-ére tették át.⁵¹ Nem tudjuk, hogy a szarajevói merénylet végleg megakadályozta-e a hajókirándulást, az azonban valószínű, hogy az angol, német, francia, osztrák és magyar cégek budapesti képviselőit tömörítő Egyesület további működését ellehetetlenítette a világháború kitörése.

37 Egyesülés. *Zenekerkeskedelmi Közlöny*, 1913. augusztus 1., 4–5.

38 Beszélőgépkereskedők választmányi ülése. *Zenekerkeskedelmi Közlöny*, 1913. szeptember 1., 4–5.

39 A Magyar Beszélőgépkereskedők és Iparosok Országos Egyesülete. *Zenekerkeskedelmi Közlöny*, 1913. október 1., 10.

40 Mit kell tennünk?... *Zenekerkeskedelmi Közlöny*, 1913. október 1., 4–5.

41 Gramofonos vásárnapok. *Zenekerkeskedelmi Közlöny*, 1913. november 1., 5.

42 Beszélőgépkereskedők közgyűlése. *Zenekerkeskedelmi Közlöny*, 1913. december 1., 9.

43 Mulató gramofonosok. *Zenekerkeskedelmi Közlöny*, 1914. január 1., 11.

44 Gramofonosok művészestélye. *Zenekerkeskedelmi Közlöny*, 1914. március 1., 7.

45 Boldog újévet! *Zenekerkeskedelmi Közlöny*, 1914. január 1., 1–2. 2.

46 Viszontelárusítók kívánságai. *Zenekerkeskedelmi Közlöny*, 1914. március 1., 1–2.

47 A Magyar Beszélőgépkereskedők és Iparosok Országos Egyesülete. *Zenekerkeskedelmi Közlöny*, 1914. április 1., 6.

48 Rossz viszonyok. *Zenekerkeskedelmi Közlöny*, 1914. május 1., 1–2.

49 Elejtett kartellterv. *Zenekerkeskedelmi Közlöny*, 1914. május 1., 1–2.

50 A Magyar Beszélőgépkereskedők. *Zenekerkeskedelmi Közlöny*, 1914. június 1., 6.

51 Gramofonosok kirándulása. *Zenekerkeskedelmi Közlöny*, 1914. július 1., 10.

A *Zenekereskedelmi Közlöny* tudósítói jelen voltak a lap tematikája szempontjából fontos szakmai eseményeken, így beszámoltak például a lipcsei nemzetközi zenei vásárokról.⁵² Jóval kevésbé minősülnek beszámolóknak a zenés színházi újdonságokról szóló tudósítások, amelyek nem egy esetben utaltak a mű részleteiből már megjelent kottákra, sőt sajátos ajánlóként akár a lemezfelvételre alkalmas részletek címét is megadták.⁵³ Ezeknél azonban jóval különlegesebb az a cikk, amelyből megtudjuk, hogy az Első Magyar Hanglemezgyár hangfelvételeket készített a Nők Nemzetközi Választójogi Szövetségének (International Woman Suffrage Alliance) 1913-as Budapesti Kongresszusának jeles résztvevőivel.⁵⁴ A felvételeket Jakobovits József megbízásából a beszámolót elkészítő Benedek László rendezte, aki Bédy-Schwimmer Rózát,⁵⁵ a Kongresszus szervezőjét is bevonta a tervbe. A felvételek 1913. június 16-ától kezdődően a Fővárosi Vigadó egyik termében készültek, a fordító és sokszorosító iroda szomszédságában. Számos előkelő vendéget sikerült rávenni, hogy a felvevőtölcsér elé álljon, így készült hangfelvétel magyar, német, angol, holland, belga, dán, kanadai, amerikai és dél-afrikai delegátusokkal, továbbá az ugyanekkor ülésező férfiliga néhány tagjával. Bár a felvételek elkészültének tényét Herczka Stefi cikkhez mellékelte fényképe is tanúsítja – a képen a kaliforniai Francis Wills áll a tölcser előtt –, a kutatás jelenlegi állása szerint egyetlen hanglemez sem maradt fenn ezekből a hangfelvételekből.

A *Zenekereskedelmi Közlöny* előszeretettel adott hírt technikai újdonságokról: gramofonalkatrészek fejlesztéséről, új találmányokról. Különösen nagy érdeklődést tanúsított az audiovizuális kísérletek, azaz a hangosfilm létrehozására irányuló korai próbálkozások iránt. Hírt adtak a Gaumont projektograph-szabadalmáról,⁵⁶ a Pathé Frères színeket vetítő beszélőgép-automatájáról,⁵⁷ Thomas Edison kísérleteiről,⁵⁸ vagy épp az audiovizualitás olyan formájáról, mint amikor egy párizsi cég úgy játszott le közönség előtt gramofonlemezeket, hogy közben a lemezen hallható énekest egy-egy színész megszemélyesítette a színpadon: „az estélyrendezők alkalmas alaku színészeket választanak ki, akik Caruso, Titta Ruffo maszkját veszik fel, kik természetes gesztusokkal kísérik a gramofonlemez énekét.”⁵⁹ A lap egyik munkatársa 1913 nyarán a technikai újdonságokon elgondolkozva már a zenés tévészínházat álmodta meg:

52 Lipcsei vásár. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. március 1., 6.; F. R.: A lipcsei tavaszi vásár. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1912. április 1., 3–4.; Tavaszi Vásár. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1912. május 1., 3–4.; A lipcsei őszi vásár. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1912. augusztus 1., 8.; Őszi vásár Lipcsében. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1912. szeptember 1., 6.; Lipcsei vásár. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. március 1., 7.; Michaelis-Messe. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. szeptember 1., 5.; L. I. [Liebner József?]: Egy érdekes ülésről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. október 1., 11–12.; A lipcsei vásár. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1914. április 1., 6.

53 Például: A mexikói leány. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1912. december 1., 11.

54 BENEDEK László: Hanglemezfelvételek a nőkongresszusról. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. július 1., 1–3. A Nők Nemzetközi Választójogi Szövetségéről és annak magyar kapcsolatairól ld. KÉRI Katalin: *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon. 1867–1914*. Pécs, Pannónia Könyvek, 2008. 78–79. A budapesti kongresszusról részletesebben ld. CZEFERNER Dóra: Nemzetköziség a századforduló hazai feminista mozgalmában. *Újkor.hu*, 2015. március 1.

55 Bédy-Schwimmer Róza (1877–1948) a magyar feminista mozgalom egyik úttörője volt, életrajzát ld. KÉNYERES Ágnes (főszerk.): *Magyar életrajzi lexikon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967. 1. kötet, 157.

56 A beszélő mozgókép. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. március 1., 9.

57 Pathé Frères új villamos beszélőgép automatája. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. április 1., 5.

58 Edison és a fonográf. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. október 1., 9.; Edison „kinetofon”-ja. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. február 1., 11.

59 Gramofon hangverseny. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1914. február 1., 5.

„Hogy mi mindent jelent a teljesen tökéletes beszélő film megkonstruálása, azt egy lélekzervételre bizony nagyon nehéz volna elmondani. Zenészek, zenekarok, hegedű-, zongora-művészek, énekesek, énekesnők, táncosnők új kereseti forráshoz jutnának. Új és bőséges jövedelem jutna az íróknak, akinek művét szabad szóval is reprodukálja a film. Mily rengeteg pénzt fog kapni egy nagy zeneszerző, például Puccini, aki a mozi számára ír operát, hogy azt egyszerre a világ tízezer helyén adják elő.”⁶⁰

Az új találmányok persze új jogi természetű kérdéseket is szültek: 1914 májusában Adorján László hívta fel a figyelmet arra, hogy a Tündér mozgóban olyan filmet játszottak „beszélő-filmként”, amely eredetileg egy gramofon-szkeccs volt, csak elkészítették hozzá a mozgóképet, és az előadáson egyszerre játszották le a filmet és a gramofonlemezt.⁶¹ Adorján felvetése jogosnak tűnik: a gramofonszkeccs szerzője semmiféle jogdíjat nem kap a filmért, miközben az szerzőként járna neki.

Az egyik legfontosabb téma a lapban természetesen az újonnan megjelenő gramofonlemez hirdetése és ismertetése volt. A „GARDE.” szignójú kritikus havonta szemlélte az újonnan megjelenő lemezeket: egyrészt a frissen felvett repertoárt a cégek által beküldött kiadói hirdetések alapján, másrészt magukat a hangfelvételeket is a mutatóváltópéldányok jellemzésével. A jellemzések nem minősíthetők igazi lemezkritikának, recenzióknak, megfogalmazásukból érződik, hogy inkább a kiadványok népszerűsítése – a lemezpiac élénkítése – a céljuk.⁶² Elmarasztaló kritikát mindössze egy alkalommal, 1913 áprilisában olvashatunk – ez azonban épp emiatt különösen feltűnő: „Odeon utóbb nem jött ki új felvételekkel; a régiakat árulja mindenfelé, melyek – sajnos – nem nagyon mennek, mert köztük sok a nem nagyon sikerült.”⁶³ A rövid leírások sokszor sablonosak, időnként egyáltalán nem tartalmaznak érdemi információt,⁶⁴ ám a részletek között olvasva értékes információkra lelhet a magyar hanglemeztörténet iránt érdeklődő kutató. Információkat szerezhetünk előadóművészekről és lemezeikről, hogy csak az ismertebbeket említsük: Szőke Szakáll komikus-színész első lemezfelvételeiről,⁶⁵ Bachmann (Bihar) Sándor operaénekes első lemezeiről és azok sikeréről,⁶⁶ Király Ernő operetténekes kizárólagos szerződteséről a Columbia lemezcégnél,⁶⁷ vagy Rózsa S. Lajos operaénekes 1914-ben megjelent árialemezeiről.⁶⁸ Különösen értékesek a lemezcímkéken jelöletlen közreműködők adatait eláruló elejtett megjegyzések, például Tolnai Béla zongorakísérői és hangszerelői mun-

60 L. K. [LOVÁSZY Károly?]: Beszélő és zenélő mozgó képek. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. október 1., 2–3.

61 ADORJÁN László: A beszélő film és a gramofon. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1914. május 1., 11–12.

62 Az első valódi magyar lemezkritikának a diszkológiai kutatás jelenleg Péterfi István Gramofonlemez-kritika című cikkét tartja, amely a *Magyar Hírlap* 1928. szeptember 15-i számában jelent meg. Gyűjteményes kötetben ld. PÉTERFI István: *Fél évszázad a magyar zenei életben. Válogatott zenekritikák (1917–1961)*. Budapest, Zeneműkiadó, 1962. 110–111.; ld. továbbá SIMON Géza Gábor: *Magyar hanglemeztörténet*. Budapest, JOKA, 2008. 45.

63 GARDE.: Új hanglemezekről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. április 1., 3–5. 5.

64 Például 1914 júniusában ennyi jelent meg a Parlament Record márkanévvel kibocsátott újdonságokról: „Parlament-Record mindent hoz, amire a hanglemez kereskedelemnek szüksége van. Műsora szerencsés kézzel van összeválogatva és érthetővé teszi azt a nagy érdeklődést, melyben a Parlament-Recordnak viszontelárusítók körében része van.” GARDE.: Új hanglemezekről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1914. május 1., 3–5. 5.

65 Szőke Szakáll ezuttal először próbálkozott a felvevőgép előtt. GARDE.: Új hanglemezekről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. május 1., 7–8. 7.

66 GARDE.: Új hanglemezekről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. október 1., 4–5. 4.; GARDE.: Új hanglemezekről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1912. augusztus 1., 4.

67 GARDE.: Új lemezekről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1912. október 1., 7–8. 8.

68 GARDE.: Új hanglemezekről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1914. április 1., 2–4. 3–4.

kájáról a Dacapo Record lemezein,⁶⁹ vagy Vavrinecz Mór zeneszerző karnagyi közreműködéséről a Columbia 1912 karácsonyára kiadott egyházzenei felvételein.⁷⁰

Primer források hiányában sokszor csak e hírekből nyerhetünk adatokat a lemezcégek budapesti képviselőitől,⁷¹ de pontosan datálható információkat kapunk az új lemezmárkák megjelenéséről is.⁷² A hangfelvételeket készítő hangtechnikus szakemberek, hangmérnökök nevét a diszkológiai kutatások során rendkívül nehéz feltárni, azonban a *Zenekereskedelmi Közlöny* újdonságértései között rábukkanhatunk ismertebb, a szakirodalom alapján beazonosítható – John Daniel Smooth,⁷³ Charles Butler Gregory,⁷⁴ Franz Hampe,⁷⁵ Giuseppe Gidino,⁷⁶ Ivor Robert Holmes⁷⁷ – és kevésbé ismert, például Babetti,⁷⁸ Hoffmann,⁷⁹ „Goilet mester”⁸⁰

69 „[A] hangszereléseket és zongorakiséreteket a szakmában jó hírnévnek örvendő Tolnai Béla, karnagy szolgáltatja [a Dacapo Record felvételeihez].” GARDE.: Uj hanglemezekről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. április 1., 3–5. 5.

70 GARDE.: Uj hanglemezekről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. január 1., 3–5. 5. E lemezekről ld. SZABÓ Ferenc János: Templomi énekektől a »Templomi kar«-ig: vallásos énekek magyar hanglemezen (1900–1920). *Magyar Egyházzene*, XX/1. (2012–2013), 43–54.

71 „[A Gramofon Társaság budapesti vezetője,] Conrad Henrik igazgató Bécsbe ment, de Konrád Frigyes, az új igazgató szorgosan dolgozik a legközelebbi műsoron.” GARDE.: Uj hanglemezekről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1912. július 1., 8. A Rena lemezek új budapesti képviselőjének „neve Klein A. Arnold, címe: Budapest, VII., Rombach-utca 8.” GARDE.: Uj hanglemezekről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1912. július 1., 8. „A »Baby [Record]« tudvalevőleg csak gyűjtő cím, mely alatt a kontinens legjobb gyárainak kizárólag legjobb felvételei vannak csoportosítva. [...] A »Baby« beszélőgépeket is gyárt, sőt gépei ezidő szerint Európaszerte kedvelt típusok.” GARDE.: Uj hanglemezekről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1912. december 1., 3–5.

72 A Szabadi Record első megjelenése a piacon. GARDE.: Uj hanglemezekről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. június 1., 8–9. 9. „Parlament-Record új hanglemez, melyet a Szemere és Társai cég hoz ki. A »Parlament« különféle, legjobb gyártmányú hanglemezek ügyes kézzel válogatott szeriája. Műsora a legújabb és legjobb művészek és zenekarok produktumai, és így bizonyos, hogy rövidesen nagy elterjedtségre tesz majd szert.” GARDE.: Uj hanglemezekről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. október 1., 5–6., 6. Az Első Magyar Hanglemezgyár Original Victoria Record márkájáról ld. Original Victória Record. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1914. április 1., 8.

73 „[Az Odeon] felvételeit a biztoskezü [John Daniel] Smooth mester csinálja és így meg van minden garancia arra nézve, hogy jó felvételek kerülnek majd forgalomba.” GARDE.: Uj hanglemezekről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. november 1., 8–9., 8.

74 „Az angol [Columbia] társaságnak Gregori [sic, recte: Charles Butler Gregory] nevű teknikusa mintha bűvész volna, oly csodás dalokat tud teremteni a rábizott élettelen anyagból.” GARDE.: Uj hanglemezekről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1912. május 1., 4–5., 5.

75 „A felvételeket a Gramofon Társaság régi, bevált technikusa, [Franz] Hampe készítette.” GARDE.: Uj hanglemezekről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1912. szeptember 1., 3–4.

76 „A [Metafon] felvételeket G[iuseppe] Gidino, a Fonotipia volt technikusa készítette, s ha a próbák nem csálnak, olyan rutinnal, amilyennel csak kevés ember képes felvételeket csinálni.” GARDE.: Uj hanglemezekről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1912. szeptember 1., 3–4., 4.

77 „A[z Első Magyar] Hanglemezgyár által jelentékeny anyagi áldozatok árán szerződte[te]tt új felvételi igazgató, [Ivor Robert] Holmes, szakavatott keze munkája, hisszük sok-sok más kitűnő felvételt messze tulhaladó, a legkényesebb igényeknek megfelelő hanglemez újdonságot fog eredményezni.” GARDE.: Uj hanglemezekről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. december 1., 3–5., 3.

78 „A [Diadal] felvételeket Babetti, a felvevő technikusok egyik legzsenszálibbika eszközli.” GARDE.: Uj hanglemezekről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. november 1., 8–9., 8.

79 „[Az Első Magyar Hanglemezgyárnál] a felvételeket Greiner Antal és Hoffmann, a gyár kitűnő technikusai készítették.” GARDE.: Uj hanglemezekről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. december 1., 4–6., 5.

80 „Hogy igazán jó felvételek készülnek a Dacapo-nál, azt a felvevő, Goilet mester, továbbá a műsor összeállítója és rendezője, Szabadi Nándor garantálja.” GARDE.: Uj hanglemezekről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. április 1., 3–5., 5.

és „Homuth úr”⁸¹ – tevékenységének írásos nyomára. Hasonlóan értékesek a hangfelvételi helyszínekre,⁸² illetve a konkrét vagy legalábbis a források alapján kikövetkeztethető hangfelvételi időpontokra vonatkozó adatok.⁸³ Az újdonságok hirdetésének dátumai azonban körültekintéssel kezelendők: a diszkográfiai forrásokból ismert dátumok alapján nyilvánvaló, hogy például a Gramophone Company évente egy vagy két alkalommal megrendezett hangfelvételi ülésszakainak felvételeit több hónapra elosztva tálalta újdonságként a cég, illetve a *Zenekereskedelmi Közlöny*.⁸⁴

A Magyarországon működő lemezcégek történetéhez is rendkívül gazdag forrásanyagot tartalmaz a *Zenekereskedelmi Közlöny*, ezért nem meglepő, hogy a diszkológiai kutatás mindaddig elsősorban e témában tekintett forrásként a lapra.⁸⁵ Az Első Magyar Hanglemezzgyár mint egyetlen önálló magyar lemezcég igen nagy hangsúllyal szerepel az újság hasábjain mind a hírek, mind a hirdetések tekintetében, a külföldi cégek közül pedig szervezettségének köszönhetően a Gramophone emelkedik ki, amely a cégek közül rendszerint elsőként küldte be az újdonságajánlóit,⁸⁶ és nemcsak a legérdekesebb híreket kínálta, hanem a rendelkezésre állásukról is tanúskodik, hogy ezekhez gyakran fényképet is biztosított.⁸⁷

A *Zenekereskedelmi Közlöny* néhány évfolyama egybeesik a Lindström-konzern létrejöttének magyar szempontból legizgalmasabb éveivel. A lap 1911-ben még önálló lemezcég kiadványaiként ismertette az Odeon, a Favorite, a Dacapo, a Jumbola és a Lyrophon lemezeit, azonban 1911 szeptemberében már megjelent a hír Carl Lindström egyre növekvő cégéről, amely megvásárolta a londoni Fonotipia Company Ltd.-t és a Beka Record AG-t.⁸⁸ A Favorite, a Lyrophon és a Dacapo lemezmárkák 1913-ban csatlakoztak a cégcsoporthoz,

81 BENEDEK László: Hanglemezfelvételek a nőkongresszusról. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. július 1., 1–3., 2.

82 A Diadal lemezeiről megtudjuk, hogy a hangfelvételek a Royal Szállóban készültek. GARDE.: Új hanglemezeiről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. március 1., 10–11., 11. Több helyszínt is említ a lap 1911 novemberében, sajnos a lemezcégek megnevezése nélkül: „Valamennyi gyáros, most készíti új felvételeit. Az egyik a »Páris«, a másik a »Fehér ló«, harmadik a »József főherceg«, a negyedik a »Royal« szállókban, csak a Gramophon Társulat van abban a kellemes helyzetben, hogy saját helyiségeiben eszközölhessen felvételeket.” GARDE.: Új hanglemezeiről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. november 1., 8–9., 8.

83 „Az »Odeon« új szerb, bolgár és bosnyák felvételek létrehozásán fáradozik. Deckmann Gyula, a budapesti fióküzlet igazgatója, az elmúlt hó 20-án kezdte meg a felvételeket, melyek előreláthatólag 3 hétig fognak tartani.” GARDE.: Új hanglemezeiről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. július 1., 8. „Dacapo-Record [1913.] április 1-én kezdte meg új felvételeit.” GARDE.: Új hanglemezeiről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. április 1., 3–5., 5.

84 A *Zenekereskedelmi Közlöny* 1913. januári számában még az 1912 augusztusában készült felvételekről olvashatunk. GARDE.: Új hanglemezeiről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. január 1., 3–5., 3. A februári számában hírt adtak a januári felvételekről. GARDE.: Új hanglemezeiről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. február 1., 7–10., 7. A januári ülésszak felvételeit viszont márciusban és májusban ismertették. GARDE.: Új hanglemezeiről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. március 1., 3–4., 3.; GARDE.: Új hanglemezeiről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. május 1., 4–5., 4. A Gramofon Társaság magyar felvételeiről ld. ALAN KELLY: *His Master's Voice. The Central European Catalogue (70000 to 79999). A Complete Numerical Catalogue of Central European Gramophone Recordings made from 1898 to 1929 in Prague, Budapest, Bucarest, Sofia, Zagreb and elsewhere by The Gramophone Company Ltd.* CD-ROM, 2009.

85 Ld. például VEÖREÖS ENIKŐ: *A magyar hanglemezzgyártás története 1900–1920 között*. Kézirat, 1995. MTA BTK ZTI; VEÖREÖS ENIKŐ (szerk.): *Magyar hangemlékek. Komolyzenei diszkográfia 1900–1957-ig. Magyarországi hanglemezkiadványok Hungarika normál lemezen*. Kézirat. Országos Széchényi Könyvtár, Zeneműtár.

86 Mint azt a lemezkritika rovatból megtudjuk, az egyes számokban szereplő lemezejánlók sorrendje a cégek beküldési sorrendjét tükrözi. GARDE.: Új hanglemezeiről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1914. január 1., 4–6. 6.

87 Például: Állatok a gramofon előtt. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. szeptember 1., 7.; A reklámember. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1914. június 1., 10–11.

88 Centralizáció. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. szeptember 1., 1.

amely ekkorra már Albert Grünbaum lemezgyárát is felvásárolta.⁸⁹ Bár a lap továbbra is külön márkaként tudósít a Lindström-konszernhez tartozó lemezcégekről – ennek köszönhetően értékes adatokat nyerhetünk például a Favorite és a Dacapo újrainduló magyar sorozatainak részletgazdag híreiből⁹⁰ –, de a megjelent írások alapján nyilvánvaló, hogy tudtak a márkák összetartozásáról.⁹¹

A lemezkereskedelem nemcsak a gramofonkereskedők érdekvédelmi szervezete kapcsán volt jelen a lapban: számos céges hirdetést találunk, eleinte a lap mindegyik (kotta, hangszer, hanglemez, gramofon) fő tematikus irányvonalából. Később a kottahirdetések száma jelentősen csökkent, míg a hanglemez-újdonságok kiemelt hirdetése megélénkült. Az első, már számadatot is közlő hirdetések 1911 októberében jelentek meg az Első Magyar Hanglemezgyár újdonságairól,⁹² később a Diadal Record, a Parlophon, a Meteor és az ABC Grand Record kiadványairól találunk még katalógusszámokat is tartalmazó reklámokat. E hirdetések az üzleti működés természetéből adódóan nem feltétlenül csak újdonságokat tartalmaztak – inkább az éppen kapható lemezek listáinak tekintendők.

A lap 1912 júliusától új rovatot indított „Üzleti újdonságok” címmel. Ezzel gyakorlatilag párhuzamosan elkezdődött egy érdekes folyamat: az új rovat adott helyet az aktuális híreknek, míg a lapban időről időre felbukkantak a zenekereskedelem történetével foglalkozó cikkek. A lap 1913 februárjában közölte a 19. század eleji Pest egyetlen hangszerkereskedő cége, a Kerner és Vogel 1813-as hirdetését: így hirdetett egy hangszerkerekedő száz évvel ezelőtt,⁹³ 1913 júniusában pedig Ren Mulford New York-i tanár reklámtörténetről szóló előadását szemlélte a lap. Ebből megtudhatjuk, hogy Mulford az első olvasható hirdetést 1698 októberére tette, szerinte azelőtt csak kikiáltók útján hirdettek az emberek, és a hirdetések fejlődéséről tanúskodik, hogy 1832 és 1853 között az angol parlament adót vetett ki a reklámokra. A vizuális reklám azonban megállíthatatlannak tűnt: „Az őserdőkön keresztül futó vonat utasai az erdők fáin is hirdetéseket olvashatnak.”⁹⁴ Az összefoglaló végén a téma magyar vonatkozásait is megtudjuk: eszerint Magyarországon Ráth Máttyás 1780-ban megindult *Magyar Hirmondó* című lapjában voltak az első hirdetések.

A kereskedelmi reklám azonban épp a hangrögzítés feltalálásának köszönhetően hatalmas változáson ment keresztül, és a vizuális forma mellett az audio is megjelent. Ennek, ha csak korai jeleit is, de már tetten érhetjük a *Zenekereskedelmi Közlöny* hasábjain. Nem elsősorban kereskedelmi hirdetés volt, mégis a hang általi figyelemfelkeltés volt a koldus célja, aki zenével próbált pénzt keresni. Adorján László az ilyen házalás történetét tekintette át 1912 augusztusában megjelent írásában, a vak gitárostól a kintornáján Klapka-indulót játszó „ál-negyvennyolcas” honvéden keresztül a legmodernebb módiig, a gramofonig:

89 A Lindström cég új vállalatai. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. október 1., 11. Albert Grünbaum lemezgyáráról ld. Magyar lemezgyártás. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. június 1., 11.

90 A Favorite újdonságairól szóló hírek alapján tudjuk beazonosítani, hogy az -xx végződésű matricaszámsor 1913-ban indult. A beazonosítás alapja: GARDE.: Új hanglemezekről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. április 1., 3–5., 5. A Dacapo új magyar sorozatáról ld. GARDE.: Új hanglemezekről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. február 1., 7–10. 9–10.

91 Például: „A Liebner cég [Diadal Record] mindig tudta mit csinál, most is oda fog huzni, ahová érdekeinek megvédése végett huznia kell. Tudjuk, hogy Diadal: Beka – Beka pedig Lindström.” Valamit tenni is kell! *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1914. február 1., 1–2.

92 *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. október 1., 7.

93 k. e.: Hogyan hirdetett egy hangszerkereskedő 100 év előtt. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. február 1., 3.

94 Mióta hirdetnek az emberek? *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. június 1., 12.

„A gramofon, a modern technika e csodás vívmánya, pompás, könnyen kezelhető kereseti eszköz. A gramofon csinos, kis faburkolatba kerül, azután a kezelője ráállítja összezsukható faállványra, ráilleszti a tölcseért, lemezt tesz reá és megindítja a gépet. Mikor nyolc-tíz lemezt lejátszott, akkor a kezelő ember egyszerűen vállára veszi a gramofont, hónaalja alá kapja az összezsukható faállványt és megyen tovább egy házzal.”⁹⁵

A lap 1914 májusában közölte, hogy miután megpróbálták kitiltani a verklivel hálózókat a pesti bérházak udvaráról, a 71 éves Szűcs István élelmes ötlettel állt elő: gramofonnal való hálózásra kért engedélyt Budapesten.⁹⁶ Az előfizetők 1914 nyarán arról olvashattak, hogy Párizsban már némely boltok előtt beszélőgép hirdeti az árucikkeket, sőt egyes boltokban „akként történik a forgalom lebonyolítása, hogy a kiszolgáló segéd minden vevőnek egy blokkot nyújt át a vásárlás összegéről, amellyel a vevő a kasszájánál fizetni tartozik. Megtörténhetik azonban, hogy a vevő szórakozottságból, vagy tán rossz szándékkal is, elfelejt fizetni. A gramofon harsány figyelmeztetésére azonban a feldékenyben a kötelesség, a rosszindulatuban pedig a lelkiismeret vagy a félelem fölébred és így a gramofon visszatartja attól, hogy a kereskedőt megkárosítsa.”⁹⁷

A lap utolsó két évfolyamának üzleti híreire rányomta a bélyegét az 1913-as gazdasági válság. Ennek jelei már a második évfolyamtól kezdve láthatók: egyre több hírt olvashatunk csődeljárásokról. Sas Náci 1912 szeptemberében vezércikkben foglalkozott a hitelek egymásra halmozásával, az általános pénztelenséggel, a bankok bizalmatlanságából adódó hitelfelmondásokkal és az emiatti tömeges fizetésképtelenséggel.⁹⁸ A következő szám vezércikke ugyan a gramofonos egyesület létrehozását sürgeti, ismét előjön benne a téma: „Aránylag nagyon rövid idő alatt öt-hat gramofon-nagykereskedő cég ellen kértek csődöt magyar hanglemezgyárosok, akik ilyenformán érzékenyen károsodtak.”⁹⁹ Bár az 1913. február 1-jei számban arról olvashatunk, hogy a bankok ismét mernek hitelezni,¹⁰⁰ májusban újra ott tartott a kereskedelem, hogy a bukások és csődök miatt feltűnően sok volt az üres üzlethelyiség a fővárosban,¹⁰¹ majd 1913 második felében ismét úgy tűnt, hogy javulnak a nemzetközi kereskedelmi feltételek,¹⁰² azonban decemberben¹⁰³ és – egyre növekvő mennyiségben – 1914 tavaszán¹⁰⁴ újra csődeljárásokról adtak hírt.

A *Zenekereskedelmi Közlöny* szerkesztősége számára fontos volt az olvasókkal való kommunikáció, már csak azért is, mert a lap tartalma alapján valószínűsíthető, hogy az olvasótábor legalább két rétegből állt: a felhasználók (vevők, érdeklődők) és a szolgáltatók (gyártók és árusítók) egyaránt találtak benne számukra releváns információkat. Így nemcsak a szerkesz-

95 ADORJÁN László: A gramofon, mint kereseti eszköz. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1912. augusztus 1., 2–3.

96 L. K.: Szűcs István, a legrégebb gramofonhálózó. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1914. május 1., 5.

97 S. [Sas Náci?]: Jelenetek a gramofon kereskedelmi életéből. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1914. július 1., 10.

98 Sas Náci: Fizetésképtelenségek. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1912. szeptember 1., 1–2.

99 (S. N.) [Sas Náci]: Megoldás felé. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1912. október 1., 1.

100 Javult viszonyok. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. február 1., 1.

101 Sok az üres bolthelyiség Budapesten. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. május 1., 8–9.

102 A pénzpiac javulása. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. június 1., 10.

103 Idők jele. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. december 1., 11.

104 Klein Mór makói cég és Breitner S. pécsi cég fizetésképtelenségéről: Apró hírek. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1914. március 1., 7.; „Ezen üzlet feloszlik, berendezés eladó, az áru minden áron eladó, 40%-kal leszállított árak”. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1914. május 1., 7.

tőli üzenetek rovat kapott helyet a lapban, hanem nyílt levélnek,¹⁰⁵ helyreigazításnak¹⁰⁶ és bocsánatkérésnek¹⁰⁷ is biztosítottak megjelenési felületet. A kisebb infrastruktúrával és kapcsolattalrendszerrel rendelkező gramofonos cégek – és napjaink kutatói – számára kiemelten fontos adatokat tartalmaz az egyes lapszámok utolsó oldalán közzétett „Művészek értesítései” feliratú táblázat, amelyben egyes gramofonfelvételre ajánlkozó előadóművészek értesítési címe mellett néhol repertoárjuk vagy műfajuk is megtalálható.

3. Zeneműkiadás és hangszeripar a *Zenekereskedelmi Közlöny*ben

A zeneműkereskedelem aktív jelenléte inkább a lap első időszakára jellemző. Több zeneműkiadó cég is hirdetett a lapban: az első számban három oldalra rúg a Bárd Ferenc és Testvére, a Nádor Kálmán, a Rózsavölgyi és a Harmónia által megjelentetett új kottakiadványok hirdetése,¹⁰⁸ a második számban pedig a Harmónia Rt. mellett Klökner Ede és Méry Béla újdonságértesítőjét találjuk ugyanilyen terjedelemben.¹⁰⁹ Csak a Rozsnyai zeneműkiadó újdonságai kétoldalnyi felületet foglaltak el 1911 szeptemberében.¹¹⁰ A lapnak eleinte állandó rovatát képezte a Magyar Zeneműkiadók és Kereskedők Országos Egyesülete értesítési felülete mint „hivatalos rész”, amely általában az egyes lapszámok kétharmadánál, a 11. vagy 12. oldalon kapott helyet. A hivatalos részben az Egyesület közzétette az üléseinek jegyzőkönyveit és különböző jelentéseit, ezekből a tagság létszáma, változásai és peres ügyei mellett olyan érdekességekről is értesülhetünk, hogy már 1912 májusában felmerült egy magyar zeneműbibliográfia létrehozásának szándéka.¹¹¹

Ez az aktivitás később alábbhagyott: az egyesületi hivatalos rész 1912 júliusa és októbere között ideiglenesen, majd 1913-tól egyáltalán nem jelent meg. Ezzel együtt a zeneműújdonságok hirdetése is elmaradozott. Az olvasók 1912 márciusában még értesülhettek a Zipser és König zeneműkiadó új kiadványairól,¹¹² azután hosszú időre a kottaújdonságok hirdetése is eltűnt a lapból. Mindez különösen feltűnő azok fényében, hogy egyrészt a Magyar Zeneműkiadók és Kereskedők Országos Egyesületének tagjai kedvezményesen hirdethettek a lapban,¹¹³ másrészt 1912 júliusában arról cikkezett a lap, hogy a hazai zenemű-kereskedelem óriásit fejlődött, és a reklámtevékenység átalakulása és az új műfajok népszerűsége nagyot lendített az új kottakiadványok számán.¹¹⁴ Mint a cikk írója kijelentette: „Nem készítettem

105 GÁBOR Andor: Kérelem a vidéki hanglemez-kereskedőkhöz! *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. augusztus 1., 12.; M...r B...a: Levél a trombita hegedűről. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1912. április 1., 9–10.

106 Egy Nádor Kálmánnál megjelent kottakiadványt tévesen Bárd Ferenc kiadványaként tüntettek fel. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. augusztus 1., 12.; Helyreigazítás. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. november 1., 5.

107 Garai Ármin nyilatkozatát ld. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. október 1., 12.

108 *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. március 1., 14–16.

109 *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. április 1., 10–12.

110 *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. szeptember 1., 11–12.

111 Magyar Zeneműkiadók és Kereskedők Országos Egyesülete. Hivatalos rész. Titkári jelentés, 1912. május 11. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1912. június 1., 12. Az Egyesület titkára dr. Marton Sándor volt.

112 *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1912. március 1., 11.

113 Zeneműkiadók figyelmébe! *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1912. november 1., 10.

114 GEBHARDT.: Csevegés a zeneműkereskedelemtől. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1912. július 1., 1–3.

róla statisztikát de bizvást merem állítani, hogy az utolsó 10 évben több zeneműkiadvány jelent meg mint az előzőleg lefolyt 50 esztendőben.”¹¹⁵

Mindezek ellenére 1912 novemberében a *Zenekereskedelmi Közlöny* szerkesztősége sajnálkozott, hogy a hazai zeneműkiadók és -kereskedők nem használják hirdetőfelületnek a lapot, nem küldik be újdonságjegyzékeiket.¹¹⁶ Szinte jelképes, hogy a két oldalon elosztott „Panasz” című cikk nem egymást követő oldalakon jelent meg, hanem beékelődik közéjük egy teljes oldalt elfoglaló reklám: az Első Magyar Hanglemezgyár lemezeinek és lejátszóinak hirdetése.¹¹⁷ A lap ekkorra már elsősorban a gramofonszakma fóruma volt, így a panasz nem is talált igazi visszhangra. A *Zenekereskedelmi Közlöny* későbbi lapszámaiban már csak egyszer, 1914 áprilisában találunk hírt kottaújdonságokról.¹¹⁸

A hangszeripar és -kereskedelem szintén változó intenzitással szerepel a lap hasábjain. Úgy tűnik, hogy míg a beszélőgép- és lemezkereskedők és -gyárosok érdekvédelmi szövetkezetének létrehozása szinte megoldhatatlan, de megoldásra váró probléma volt, a hangszeriparban több különböző egyesület is létrejött, és inkább ezek rivalizálása határozta meg a lapban való részvételüket. A zongoragyárosok és -kereskedők 1911 májusában tömörültek egyesületbe,¹¹⁹ 1913 októberében pedig létrejött a Magyar Hangszerkészítők Országos Egyesülete.¹²⁰ Ez utóbbi a neve alapján totális platformnak tűnhet, valójában éppen néhány magyar és nem magyar vonatkozású hangszerkészítővel szemben való állásfoglalás eredményeképpen alakult meg. Néhány magyar hegedűkészítő és cseh származású magyar mester ugyanis belépett az osztrák hegedűkészítők egyesületébe, és azon belül hozták létre az osztrák és magyar hegedűkészítők szövetségét.¹²¹ Ez a szövetség a Technológiai Iparmúzeumban¹²² október 5-én hegedűkiállítást akart rendezni, amelyen 180–200 osztrák céggel szemben kb. 8–10 cseh származású magyar mester képviselte volna a magyar hangszeripart, amin a magyar hangszerkészítők érthető módon megsértődtek. A kiállítás meg is nyílt, és Mogyoróssy Gyula hangszergyáros heves nyilatkozatban kelt ki ellene a *Zenekereskedelmi Közlöny* hasábjain.¹²³

Mogyoróssy ekkor már a *Zenekereskedelmi Közlöny Magyar Hangszer Ipar* című mellékletének segédszerkesztőjeként is szólhatott hozzá a vitához, ugyanis a konfliktus eredményeképpen nemcsak az Egyesület jött létre, de 1913 őszén rövid ideig a *Zenekereskedelmi Közlöny* aktuális számának utolsó négy oldala is *Magyar Hangszer Ipar* címen, a „Magyar Hangszerkészítő Mesterek Országos Szövetségének Hivatalos Lapja” alcímmel jelent meg. A fellángolás azonban nem volt hosszú életű: a *Magyar Hangszer Ipar* a következő számban már csak kétoldalnyi terjedelmű volt. A cikkek hangvétele alapján úgy tűnik, hogy az Egyesület a hazai lemezgyárosok közül se mindenkivel ápolt jó viszonyt,¹²⁴ talán ennek is betudható, hogy a nevét nem vették be a lap fejlécébe. A *Magyar Hangszer Ipar* melléklet eltűnése is meg-

115 Uo., 1.

116 Panasz. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1912. november 1., 10. és 12.

117 *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1912. november 1., 11.

118 Méry Béla zenemű-újdonságai. *Zeneműújdonságok. Zenekereskedelmi Közlöny*, 1914. április 1., 12.

119 Ujabb egyesülés. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. május 1., 1.

120 Magyar Hangszerkészítők Országos Szövetsége. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. október 1., 10.

121 Osztrák támadás a magyar hangszeripar ellen. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. október 1., 10.

122 A Közép-ipariskola és a Technológiai Múzeum egyesítése után, 1888–1889-ben készült épület a mai Blaha Lujza tér és a Népszínház utca sarkán (József körút 6.) található.

123 MOGYORÓSSY Gyula: Megnyílt az Osztrák-magyar hegedű kiállítás! *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. október 1., 12–13.

124 Osztrák támadás a magyar hangszeripar ellen. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. október 1., 10.

lepetésszerűen történhetett, ugyanis az 1914. januári számban a szerkesztők még számítottak a jelenlétére, azonban a szokásos zárólap (Művészek értesítései) után nem a mellékletet találjuk, hanem Balla Ignác Mozart-életrajzát,¹²⁵ márpedig Balla ismeretterjesztő portrészorozata rendszerint előrébb kapott helyet.

Látható tehát, hogy bár a zenemű- és a hangszer-kereskedelem jóval régebbi üzletág, mint a beszélőgép- és a lemezkereskedelem, mégis a különböző beszélőgépek és az azok által lejátszható hanglemezek lettek a *Zenekereskedelmi Közlöny* elsődleges témái. Részben valószínűleg épp a beszélőgépipar fiatal volta okozta, hogy annak volt a legnagyobb az újdonság- és reklámereje. Ahogy Faragó Jenő találóan összefoglalta: „A találmányok századának összes produktumai közül csak kettő lett igazán népszerű: az automobil és a gramofon. A gramofonnak még külön előnye az, hogy jóval könnyebben kezelhető, mint az automobil.”¹²⁶ A beszélőgépipar ismerte fel és használta a leginkább a reklám által biztosított előnyöket, és a divatcikké váló gramofon jóvoltából meg tudta előzni a hangszer- és zenemű-kereskedelmet is. Ez a hangsúlyeltolódás jól látszik az első szám vezércikkén is: noha a *Zenekereskedelmi Közlöny* tulajdonképpen a Magyar Zeneműkiadók és Kereskedők Országos Egyesületének hivatalos közlönye volt, a lapot indító cikkben jóval több szó esett a gramofonról és a fonográfáról, mint a zenemű- vagy a hangszer-kereskedelemtől.¹²⁷ Talán ez az ellentmondás is motiválta a lapot szerkesztő Sas Nácit abban, hogy minden tőle telhetőt megtegyen a Magyar Beszélőgépkereskedők és Iparosok Egyesülete létrehozásáért és életben tartásáért.

4. Magyar Hanglemez Újság (1913–1914)

A nem túlságosan hosszú életű *Zenekereskedelmi Közlöny*höz képest is jóval rövidebb ideig működött a *Magyar Hanglemez Újság*: összesen kilenc száma jelent meg 1913 októbere és 1914 júliusa között. Szintén havilapként, eleinte minden hónap elsején, de a harmadik számtól a hónap közepén, 15-én jelent meg, valószínűleg épp azért, hogy elkerüljék a *Zenekereskedelmi Közlöny* megjelenésével való ütközést. Mind a terjedelme – számonként nyolc oldal, leszámítva az 1913. decemberi dupla terjedelmű számot –, mind az ára szerényebb volt, mint amazé: előfizetése egy évre 4 korona volt, de a gramofontulajdonosok ingyen kézhez kapták. A szerkesztőség és a kiadóhivatal címe a magyar hanglemeztörténet kutatói számára ismerős: Budapest, VIII. Práter utca 53., azaz az Első Magyar Hanglemezgyár címe. Bár a szerkesztőségi cím a második számtól kezdődően megváltozott (Budapest, VII. Kertész u. 46.), a telefonszám (József 2–39) itt is ugyanaz maradt mindvégig, tehát ha valaki a szerkesztőséget telefonon kívánta felhívni, a készülék az Első Magyar Hanglemezgyárnál csengett.

Nemcsak ennyi kapcsolat állt fenn a Hanglemezgyár és az újság között. Bár nem mondták ki, mégis világos, hogy a lap tulajdonképpen a Hanglemezgyár házi újságjaként működött: a felelős szerkesztő Greiner Antal volt, a Hanglemezgyár vezetője,¹²⁸ és a címlap fejlécében a gyár aktuális márkája, a Special Record bukolikus jelenetet ábrázoló lemezcímke-rajzát

125 BALLA Ignác: Nagy zeneszerzők életrajza. Mozart. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1914. január 1., 15–16.

126 FARAGÓ Jenő: Nyári gondolatok két karrikatura láttára. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1912. szeptember 1., 2–3., 3.

127 A szerkesztőség [dr. MARTON Sándor – SAS Náci]: Avatás. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. március 1., 1–2.

128 Az Első Magyar Hanglemezgyárról ld. SIMON Géza Gábor: *Ujjé, a Ligetben nagyszerű... Az Első Magyar Hanglemezgyár budapesti felvételeiből*. CD kísérszöveg. Pannon Archiv, PA 6666. 2002.

fedezhetjük fel. A portrécikkek a cég legnépszerűbb, kizárólagosan szerződtetett előadóművészeit mutatták be, a lemezbírálatokban és a hirdetések között más lemezcégek kiadványait nem találjuk. A cikkek nagy része aláírás nélkül jelent meg, a néhány cikk alatt olvasható „be.” rövidítés valószínűleg a kevés aláírt írás szerzőjét, ugyanazt a Benedek Lászlót takarja, aki pár hónappal a lap indulása előtt még a Hanglemezgyár munkatársaként számolt be a Nők Nemzetközi Választójogi Szövetségének budapesti kongresszusán készített hangfelvételekről a *Zenekereskedelmi Közlöny* hasábjain.

Vajon miért érezte szükségesnek a *Zenekereskedelmi Közlöny*ben amúgy is előkelő helyet elfoglaló Első Magyar Hanglemezgyár egy saját folyóirat indítását – azon túl, hogy a reklám bármilyen mennyiségben hasznos lehet a cég számára? Mint fentebb említettem, 1913 októberében alakult meg a Magyar Hangszerkészítők Országos Szövetsége, amelynek hivatalos lapja a *Zenekereskedelmi Közlöny* lett,¹²⁹ és ugyancsak 1913-ban sikerült életre hívni a Magyar Beszélőgépkereskedők és Iparosok Országos Egyesületét, amely azonban eleinte nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Elképzelhető, hogy az Első Magyar Hanglemezgyár vezetősége egyrészt a Magyar Hangszerkészítők Országos Szövetségének szervezkedése, másrészt a Magyar Beszélőgépkereskedők és Iparosok Országos Egyesületének eredménytelensége miatt úgy látta, hogy szükséges lesz a *Zenekereskedelmi Közlöny* mellett egy önálló, a cég érdekeit érvényre juttató sajtóterméket is indítani.

Emiatt felmerülhet a kérdés, hogy a *Magyar Hanglemez Újság* valójában gramofonlemez szakfolyóiratnak tekinthető-e egyáltalán. Bár tény, hogy akár céges reklámkiadványnak is minősülhet, a tartalma mégis sokszínűbb, mint a lemezcégek változó rendszerességgel megjelentetett, kisebb-nagyobb terjedelmű hirdetései és katalógusai. A *Magyar Hanglemez Újság*ban nemcsak hirdetések, hanem a nyomtatott média szerinti, hagyományos értelemben vett cikkek – portrék, hírek, beszámolók – is megjelentek, és maga a lap a külalakját tekintve is inkább folyóiratnak, mintsem reklámújságnak minősül. Ami pedig a szerkesztőség szerinti önmeghatározást illeti: a lap alcíme „Magyar beszélőgép- és hanglemez ipari és kereskedelmi szakközlöny. Gramofon tulajdonosok lapja”. Mindezek alapján véleményem szerint az újság folyóiratnak tekinthető.

A *Magyar Hanglemez Újság* vezércikkei az Első Magyar Hanglemezgyárhoz szorosabban kötődő személyiségekről, a cég kizárólagosan szerződtetett előadóiról szoltak, és ők voltak láthatók a címlapfotókon is. Az első lapszámban Rózsa S. Lajos énekművész köszöntötte az olvasókat,¹³⁰ majd a következőben Blaha Lujza osztotta meg gramofonos élményeit.¹³¹ Az 1914-es lapszámokban Steinhardt Géza kupléénekes és komikus,¹³² Nádor Jenő nótáénekes,¹³³ Göndör Aurél komikus,¹³⁴ valamint Hegedüs Gyula színész és énekes¹³⁵ portréi kaptak helyet. Két további különleges személy is kiemelt helyen szerepelt: Kurucz János elsősorban a Hanglemezgyár által kizárólagosan szerződtetett nótaszerzőként érdemelte ki a címlapon el-

129 Magyar Hangszerkészítők Országos Szövetsége. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. október 1., 10.

130 RÓZSA S. Lajos: Az olvasóhoz! *Magyar Hanglemez Újság*, 1913. október 1., 2.; (J.): RÓZSA S. Lajos. *Magyar Hanglemez Újság*, 1913. október 1., 2.

131 *Magyar Hanglemez Újság*, 1913. november 1., 2.

132 Steinhardt Géza. *Magyar Hanglemez Újság*, 1914. január 15., 2.

133 Nádor Jenő. *Magyar Hanglemez Újság*, 1914. február 15., 2.

134 be. [BENEDEK LÁSZLÓ?]: Göndör Aurél. *Magyar Hanglemez Újság*, 1914. március 15., 2.

135 be. [BENEDEK LÁSZLÓ?]: Hegedüs Gyula. *Magyar Hanglemez Újság*, 1914. április 15., 2.

foglalt helyét, bár a cég kiadványain a saját dalainak zongorakísérőjeként¹³⁶ és szólistaként¹³⁷ is szerepelt. Még szokatlanabb, a korabeli magyar szaksajtóban egyedülálló eset, hogy egy hangmérnök is helyet kapott a címlapon: a Hanglemezgár fényképpel és részletes portré-cikkben mutatta be újonnan szerződött hangmérnökét, Ivor Robert Holmest.¹³⁸ A fiatal szakember addigi pályáját összefoglaló cikk hangzatos megállapítása – „a nemzetközi nagy művészek felvételeinek javát I. R. Holmes igazgató készítette” – persze inkább reklám volt, mintsem teljes mértékben igaz állítás.¹³⁹

A *Magyar Hanglemez Ujság* is közölt lemezbírálatokat, ezek azonban még annyira sem közelítették meg a kritika műfaját, mint a *Zenekereskedelmi Közlöny* bírálatai. Bár a rovat első írása nagyon szigorú szakemberként mutatja be a nevét eltitkoló kritikust,¹⁴⁰ a rovatban közölt cikkek inkább lemezajánlóknak, mintsem lemezkritikának nevezhetők: az írásokból leginkább azt tudjuk meg, hogy az Első Magyar Hanglemezgár újdonságai minden korábbi gramofonlemez felülmúlnak mind hangminőség, mind repertoár, mind pedig az előadóművész interpretációja terén.¹⁴¹ További visszatérő rovata volt a magyarnótakotta: a lapszámok nagy részében egy-egy népszerű magyarnóta kottáját közzétették.

A lap jogi természetű témákkal is foglalkozott, ezek között is kiemelten az új sajtótörvényre. Ez azért is volt fontos a lap számára, mert – mint azt többször is hangsúlyozták – az csak a Magyarországon gyártott sajtótermékekre vonatkozott, így a lemezcégek közül csak az Első Magyar Hanglemezgárat érintette.¹⁴² A lap munkatársa kissé bulvárjellegű cikkben mutatta be, miként beszélgetett Sélley Barnabás főügyész helyettessel a törvény szövegének beszélőgépekre vonatkozó részeiben található ellentmondásokról: „Az új sajtótörvény 2§-ának második bekezdése sajtótermékeknek minősíti a fonograf vagy más készülék útján többszörösített kifejezéseket. A törvény ezen definiálása nem szabatos, mert itt világosabban kellett volna a gramofonlemezeket körülírni. Hiszen ma már alig gyártanak fonograf hengerket, Magyarországon pedig egyáltalában nem.”¹⁴³ Sajnos a lap túlságosan rövid életű volt a téma alaposabb kifejtéséhez.

136 Például Király Ernő partnereként: *A pápai dimbes-dombos...* (Special Record 10402, matr. 10402) és *Akác-lombos kis falumba...* (Special Record 10402, matr. 10404); Rózsa S. Lajos partnereként: *Sokszor úgy szeretnék sírni...* (Special Record 11260, matr. 11260), *Oh csak még egyszer összejönnénk...* (Special Record 11261, matr. 11261) és *Hervadó rózsák közt* (Special Record 11262, matr. 11262)

137 *Magyar ábránd* című két lemezoldalra rögzített kompozícióját a *Magyar Hanglemez Ujság* hirdette. *Magyar Hanglemez Ujság*, 1914. február 15., 5.

138 I. R. Holmes. *Magyar Hanglemez Ujság*, 1913. december 15., 2.

139 Ivor Robert Holmes (1886–1960) 1906-tól 1910-ig a The Gramophone Company munkatársa volt, majd 1911 és 1913 között a Lindström-konzernhez tartozó Lyrophon és Baidaphon márkájú lemezekhez készített hangfelvételeket a Közel-Keleten. Az Első Magyar Hanglemezgárnál való rövid működése után, 1914-től 1921-ig a Columbia lemezcég hangmérnöke volt. Tevékenységéről részletes adatokat nyújt a Recording Pioneers weboldalon található összefoglaló, http://www.recordingpioneers.com/RP_HOLMES1.html.

140 A lapnak „sikerült, nem éppen jelentéktelen áldozatok árán hazánk egyik »csak a veséjét« jelszóval és élesre fent boncoló késsel dolgozó műkritikusát megnyernie.” (Kritikus): Lemezbírálatok. *Magyar Hanglemez Ujság*, 1913. október 1., 3–4.

141 Például: „a jelen kritikám tárgyait képező hanglemezek hangszíneit bírálva, meglepetéssel konstatáltam, hogy azok az eddigieket, meszsze, felülmúlják; csillogó fényükkel, meglepő tisztaságukkal, a kitünően megérthető szöveggel, sima, zökkenés nélküli menetükkel stb. végtelen kellemes és örömteljes hatást váltanak ki a hallgatóból.” (Kritikus): Lemezbírálatok. *Magyar Hanglemez Ujság*, 1913. december 15., 7–11.

142 Az új sajtótörvény. *Magyar Hanglemez Ujság*, 1914. április 15., 7.

143 be. [BENEDEK László?]: Az új sajtótörvény és a hanglemez. *Magyar Hanglemez Ujság*, 1914. május 15., 2–3.

A *Magyar Hanglemez Ujság* igen aktívan igyekezett kapcsolatot tartani az olvasóival. Ezt egyrészt az ingyenes terjesztéssel tette: akinek volt otthonában gramofonja, postacíme beküldése után ingyen megkapta a lapot,¹⁴⁴ másrészt folyamatosan párbeszédre invitálta az olvasókat. Az első – és egyetlen – karácsonyi számban körkérdest intéztek a gyárhoz szorosabban kötődő zeneszerzőkhöz: „melyik dalát tartja ezidőszerint a közel jövő slágerének?”¹⁴⁵ Zerkovitz Béla, Hetényi-Heidelberg Albert, Sas Náci és Kondor Ernő válaszai több szempontból is jó fogásnak bizonyultak: a cég megtudta, hogy mely dalokat érdemes felvenni – ha ez eddig nem történt volna meg –, a közönség pedig magától a szerzőtől értesült arról, hogy mit lesz érdemes megvenni a közeljövőben. Paradox szituáció: a slágert a közönségsiker tenné slágerre, de ezúttal a zeneszerző sugallhatja a közönség véleményét. A közönség a következő számtól kezdődően fejthette ki a véleményét: 1914 januárjában a lap feltette a kérdést olvasóinak, hogy a Hanglemezgyár mely kiadványát tartják a legjobbnak, azzal csábítva, hogy a kérdésre választ adók között egy gramofont és hozzá tíz hanglemezt fognak kisorsolni.¹⁴⁶ Már a rákövetkező számban közzétettek néhányat az olvasói levelekben beérkezett rövid indoklásokból,¹⁴⁷ végül 1914 áprilisában közzétették a szavazás eredményeként kialakult sorrend első tíz helyezettjét,¹⁴⁸ az „Hervadó rózsák közt” című hangfelvételre szavazók közül pedig kisorsolták a gramofon és a tíz Special-hanglemez szerencsés nyertesét.

A *Magyar Hanglemez Ujság*ból is tudomást szerezhetünk olyan, rendkívüli érdeklődésre számot tartó hangfelvételekről, amelyeket a kutatás jelenlegi állása szerint – az 1913-as nőkongresszus alkalmából készült felvételekhez hasonlóan – nem ismerünk. Az Első Magyar Hanglemezgyár 1913–1914 fordulóján három prózai hangfelvétel-sorozatot is készített: 1913 karácsonyára díszkiadású albumban meselemezeket bocsátottak piacra,¹⁴⁹ illetve a Népopera művészei Fehér Artúr vezetésével magyar és külföldi verseket vettek lemezre, tulajdonképpen hangjáték formájában.¹⁵⁰ Ez utóbbi lemezekhez kapcsolódva a cég híres magyar írókat is felkért, hogy öröklítsék meg hangjukat gramofonlemezen. Első alkalommal, 1913 novemberében vagy decemberében, Molnár Ferenc állt a felvevőtölcsér elé.¹⁵¹ Az általa elmondottakat, valamint Heltai Jenő¹⁵² és Bródy Sándor hangfelvételének kivonatát megismerhetjük a *Magyar Hanglemez Ujság*ból, és azt is megtudhat-

144 Az első szám utolsó oldalán a szerkesztőségi üzenetek között a következőket olvashatjuk: „Többeknek: Helyszüke miatt közöljük, hogy lapunkat minden beszélőgéptulajdonosnak, ha pontos címét levelező lapon közli, díjtalanul és bérmentve megküldjük. Olvasóinkhoz! Felkérjük t. olvasóinkat, hogy küldjék be azon ismerőseik címét, kiknek gramofonjuk van! Lapunkat ingyen megküldjük minden érdeklődőnek.” *Magyar Hanglemez Ujság*, I/1 (1913. október 1.): 8. Összehasonlításként megjegyezhető, hogy a *Zenekereskedelmi Közlöny* csak a 8. lapszámig küldött nagy mennyiségű ingyenes számot, 1911 októberétől kezdve már csak korlátozott számban bocsátottak rendelkezésre ingyenes mutatószámokat. Ld. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1911. október 1., 11.

145 Karácsonyi körkérdéseink. *Magyar Hanglemez Ujság*, 1913. december 15., 6–7.

146 *Magyar Hanglemez Ujság*, 1914. január 15., 8.

147 *Magyar Hanglemez Ujság*, 1914. február 15., 7.

148 Melyik Special lemezt tartja a legjobbnak? *Magyar Hanglemez Ujság*, 1914. április 15., 4.

149 Mesekönyv. *Magyar Hanglemez Ujság*, 1913. december 15., 11–12.

150 Petőfi Sándor *Falu végén kurta kocsmá...* kezdetű verse, Farkas Imre *A vén cigány* című kétrészes műve és Heinrich Heine *A két gránátos* című verse meg is jelent hanglemezen (Special Record 11386–11387, 11388 és 11813). Két további szavaltat (*A két ripacs* és a *Haláltánc*, Special Record 11813 és 11874) szerzőjét nem ismerjük. A sorozat további részeként tervezték Vörösmarty Mihály (*Kis gyermek halálára*), Arany János (*Walesi bárdok*) és Eötvös József (*A megfagyott gyermek*) című műveinek felvételét, ezek elkészültéről egyelőre nincs hozzáférhető adat. Ujszerű gramofon felvételek. *Magyar Hanglemez Ujság*, 1913. november 1., 2–3.

151 Gramofon mint háziállat. Elmondta: Molnár Ferenc. *Magyar Hanglemez Ujság*, 1913. december 15., 2–3.

152 Magyar írók élő szóban! *Magyar Hanglemez Ujság*, 1914. január 15., 2–3.

juk, hogy rajtuk kívül Rákosi Jenő és Herczeg Ferenc hangjáról is készült lemezfelvétel 1914 tavaszán. A kiváló ötlet tárgyi megvalósulását azonban egy rossz döntés megakadályozta: a lemezgyár nem bocsátotta piacra az egyes hanglemezeket, hanem *Magyar írók élő szövege* címmel együtt, sorozatként tervezte kiadni a hangfelvételeket.¹⁵³ E lemezek azonban valószínűleg sose jelentek meg: a világháború kitörése elsöpörte nemcsak a tervet, de magát a lemezgyárat is.

A két lemezes szaklap közti kapcsolatot jól illusztrálja, hogy e prózai hangfelvételek elkészítésének szándéka feltehetőleg Lovászy Károlynak a *Zenekereskedelmi Közlöny*ben 1913 nyarán megjelent írása nyomán keletkezett.¹⁵⁴ Lovászy ugyanis a hangfelvételek megkezdése előtt pár hónappal amellett érvelt, hogy bár a gramofon leginkább szórakoztatóipari termék, de eljött az ideje annak, hogy komolyabb kulturális célokra is felhasználják: „Az irodalmi társaságoknak azon kellene igyekezniök, hogy a híres írók élőszavát legalább egy-egy lemezen megörökítsék az utókor számára,”¹⁵⁵ illetve „[r]engeteg család venne olyan gramofonlemezeket, amelyek apró gyermekverseket vagy meséket adnának elő a kicsinyek számára.”¹⁵⁶

5. Az első világháború

A *Magyar Hanglemez Ujság* 1914 májusában arról tájékoztatta olvasóit, hogy júniusban és júliusban a színházi újságok példáját követve nem jelentetnek meg új lapszámot.¹⁵⁷ Ennek ellenére 1914. június 15-i dátummal megjelent még egy szám (túlnyomórészt korábban már megjelent cikkek újraközlésével), amely a Hangya szövetkezet és az Első Magyar Hanglemezgyár között létrejött együttműködés keretében mint „szövetkezeti szám” látott napvilágot.¹⁵⁸ Az augusztusra tervezett új szám már nem került a gramofontulajdonosok kezébe. Az Első Magyar Hanglemezgyár – a jelenlegi adataink szerint – még húsz felvételt készített a világháború kitörése után,¹⁵⁹ majd feltehetőleg az általános mozgósítás egyik első áldozataként csődbe ment, és 1915-ben elkezdődött a felszámolása.¹⁶⁰

A *Zenekereskedelmi Közlöny* utolsó száma 1914. július 1-jei dátummal – és egészen biztos, hogy még 1914. július 5-e előtt¹⁶¹ – jelent meg. A *Magyar Hanglemez Ujsághoz* hasonlóan a világháborúról semmit sem olvashatunk benne, azonban tény, hogy augusztus 1-jén már nem jelent meg új szám. A két magyar gramofonszaklap tehát – több jelentős külföldi gramofonfolyóirattal ellentétben – nem élte túl az első világháború kitörését. A magyar hanglemez-sajtó csak az 1920-as évek közepén indult újra, ekkor azonban már nem önmagában a gramofon, hanem a rádió adta a lendületet a rögzített hanggal kapcsolatos szaklapok indításához.¹⁶²

153 BENEDEK László: Bródy Sándor tölcser előtt. *Magyar Hanglemez Ujság*, 1914. április 15., 2–3.

154 LOVÁSZY Károly: Gramofon a kultúra szolgálatában. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1913. június 1., 1–2.

155 Uo., 1.

156 Uo., 2.

157 *Magyar Hanglemez Ujság*, 1914. május 15., 7.

158 CSERNY Ödön: Beszélőgép a szövetkezetekben és a gazdakörökben. *Magyar Hanglemez Ujság*, 1914. június 15., 2–4.

159 E felvételekről ld. SZABÓ Ferenc János: 1914 hangjai. In: KAPPANYOS András (szerk.): *Emlékezés egy nyár-éjszakára: Interdiszciplináris tanulmányok 1914 mikrotörténelméről*. Budapest, MTA BTK, 2015. 295–306.

160 *Központi értesítő*, 1915/70., a bejegyzés dátuma: 1915. augusztus 11.

161 A lapszámban olvasható a beszélőgép- és a hanglemez-kereskedők egyesületének július 5-i kirándulásának a terve. Gramofonosok kirándulása. *Zenekereskedelmi Közlöny*, 1914. július 1., 10.

162 Például: *Rádió Amatőr és Gramofon Szemle* (1926–1935), *Varrógép – Kerékpár – Gramofon* (előbb: *Gramofon, Varrógép, Kerékpár*, 1927–1938), illetve *Rádió és Gramofon Hírlap* (1929–1934).

Református, kálvinista, protestáns? Felekezeti napilap-alapítási tervek 1919–1931 között*

KLESTENITZ TIBOR

Az első világháború elvesztését, a történelmi Magyarország összeomlását és az 1918–1919-es forradalmakat követően a magyarországi protestáns egyházakon belül egyfajta útkeresés bontakozott ki. A belső megújulás és az egyháztagok társadalmi tömörítésének egyre erősödő igénye válaszkísérletet jelentett arra a problémahalmazra, amelynek legfontosabb elemeit a Trianon-sokk, a társadalom gyorsuló szekularizációja, a 19. században még kiemelkedő jelentőségű liberális ideológia kiüresedése, illetve a magyar katolicizmus megerősödése jelentette.¹

Jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy ebben a folyamatban milyen szerepet töltek be a különböző protestáns napilap-alapítási törekvések. Az egyházi kommunikáció modernizálásának igénye, a gyülekezetek tagjainak korszerű és versenyképes politikai napilappal való kiszolgálásának szándéka már a dualizmus korszakában megjelent, azonban a megvalósítását számos akadály nehezítette. A gyakorlati tényezők – például az anyagi problémák – mellett elvi, koncepcionális nehézségek is felmerültek. A különböző kezdeményezőknek például még azt sem sikerült egyértelműen eldönteniük, hogy a tervezett napilap megindítása református felekezeti vagy „általános protestáns” alapon volna-e kedvezőbb.² Ez a megosztottság 1919 után továbbra is fennmaradt, ráadásul a református egyházon belül is két, eltérő irányzatú csoport tevékenykedett egy országos napilap megindítása érdekében.

1. A kezdetek: az Őrálló köre és a Református Sajtóegyesület

A tevékenyebb csoport a holland gyökerekkel rendelkező történelmi kálvinizmus köréhez kötődött, amely az eredeti kálvini elvekre hivatkozva nagy jelentőséget tulajdonított a programszerű közéleti fellépésnek. Követői a Budapesten létrehozott Kálvin Szövetségben csoportosulva újfajta, konzervatív felekezeti identitáspolitikát kidolgozására törekedtek, gyakran megelőlegezve a modern tömegmozgalmak hangos és militáns retorikáját.³ Képviselői 1920-ban hozták létre az egyháztagok politikai nevelését és a „speciális keresztyén politikai elvek” népszerűsítését zászlajára tűző Kálvinista Politikai Szövetséget, amelynek főtitkára a történelmi kálvinizmus vezető alakja, Sebestyén Jenő budapesti teológus lett.⁴ Az 1920 januárjában megtartott alakuló gyűlés

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával (azonosító: 124418) készült.

1 KISS Réka: Identitásépítés a magyar református sajtóban: a Református Figyelő példája. In: PAÁL Vince (szerk.): *A sajtó kultúrák közvetítő szerepe 1867–1945. Tanulmányok*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2014. 82–84.

2 KLESTENITZ Tibor: A protestáns napilap kérdése Magyarországon, 1890–1918. *Egyháztörténeti Szemle*, 2018/4. 68–82.

3 HATOS Pál: A protestáns liberalizmus válsága és a politikai protestantizmus jövőképei 1890–1921 között. In: CSIBI Norbert – SCHWARZWÖLDER Ádám (szerk.): *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon*. Pécs, Kronosz, 2018. 294.

4 BOLYKI János – LADÁNYI Sándor: A magyarországi református egyház 1918–1948 között. In: *A magyarországi református egyház története 1918–1990. Tanulmányok*. Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája, 1999. 32.

célul tűzte ki, hogy „a református keresztyénségből folyó nagy politikai elvek minden rendelkezésre álló eszközzel való propagálása a társadalom minden rétegében megkezdődjék.” Ehhez egy napilap alapítását is tervezték, amiről az eseményen Murányi János budafoki lelkész és Bogdán Gyula teológus, a belmissziós munkát végző Bethánia egyesület utazótitkára tartott előadást.⁵

Bogdán szerkesztésében hamarosan meg is jelent az *Őrálló* című „toborzó röpirat”, amely 1920 folyamán több, rendszertelenül kiadott számmal jelentkezett. Sebestyén azzal indokolta törekvéseit, hogy 1918 előtt a „liberalizmus szolgálóleányává” szegődő magyar kálvinizmus nem volt képes betölteni történelmi hivatását, a nemzet szolgálatát. Bizakodva állapította meg ugyanakkor, hogy az „álkálvinizmusnak ez a szemfényvesztő festettkoporsó-korszaka” véget ért, megnyílt a felemelkedés lehetősége, amihez a reformátusok öntudatosításán át visz az út.

„Ennek pedig a hivatalos egyház munkáján kívül a leghatalmasabb eszköze a sajtó: a nemzeti élet keresztyén alapokon való kormányzásának pedig hatalmas biztosítéka a kálvinista politika. Egyház, sajtó és politika az igazi keresztyén államban egymásra vannak utalva. És nincs egészséges, erős nemzeti élet sehol sem, ahol ez a három nincs harmóniában egymással és közös ideálokat nem szolgál.”⁶

A kezdeményezők 1920 februárjában bejelentették, hogy a napilap javára részvényjegyzést indítanak huszonöt, ötven és száz korona névértékű részvényekkel, és kérték a csatlakozni kívánók jelentkezését. Fontos ugyanakkor, hogy ez még nem jelentett tényleges jegyzést, csupán felajánlást, a majdani hivatalos jegyzésen való részvétel szándékának jelzését. A lap elképzelésük szerint a kálvinista közösséget szolgálta volna világnézeti alapon, teljes pártpolitikai semlegesség mellett. Szerepfelfogásukat egyfajta morális felsőbbrendűség-érzeten alapuló tanítói hozzáállás jellemezte: „Lapunk a nép pénzén indul meg, a nép fizeti meg, ez azonban nem jelenti azt, hogy a népnek tömjénezünk, vagy hogy csak azt merjük megírni, ami a nép tetszésével találkozik. Vállalkozásunk nem üzlet, nem nyerni, hanem adni akarunk.” Az erkölcsi szigor jegyében leszögezték, hogy társadalmi kérdésekben bibliai alapokon állnak, kijelentve: „Nálunk a haladás egy: a bűn megfékezésével.” Különösen kritikusan tekintettek a művészetek terén felfedezni vélt „erkölcsi süllyedésre”, komoly rigorózásságot ígértek az üzleti hirdetések ellenőrzése terén,⁷ fontos célkitűzésük volt továbbá a világ protestánsainak tájékoztatása a megszállt területeken élő magyar hittestvérek szenvedéseiről.⁸

Az *Őrálló* szerzői harciasan léptek fel a legkülönbébb világnézeti ellenfelekkel szemben. Az „általános keresztyén” alapon meginduló, Bangha Béla jezsuita szerzetes által létrehozott Központi Sajtóvállalat lapjait⁹ például arra hivatkozva marasztalták el, hogy azok rendszeresen közölték a mulatók és más, erkölcstelennek ítélt szervezetek hirdetéseit.¹⁰ Elszámolásra szólították fel – az elterjedt antiszemita sztereotípiákat követve – a zsidósághoz tartozóként azonosított „üzérkedő” kapitalistákat, „konkolyhintő” írókat és „maszlagoló” újságírókat.¹¹ Rendszeresen osztorozták a református egyházon belüli közállapotokat is, kritizálták a lelkiiséget elhanyagol-

5 A kálvinisták politikai szövetségének megalakulása. *Pesti Hírlap*, 1920. január 7., 3.

6 SEBESTYÉN Jenő: Vallás, sajtó és politika. *Őrálló. Toborzó röpirat*, 1920. február, 2.

7 Kik vagyunk és mit akarunk? *Őrálló. Toborzó röpirat*, 1920. február, 2–3.

8 To the World's Presbyterian Alliance. *Őrálló. Toborzó röpirat*, 1920. február, 4.

9 KLESTENITZ Tibor: *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon, 1896–1932*. Budapest, CompLex, 2013. 137–185.

10 Levél a faluból. *Őrálló. Toborzó röpirat*, 1920. február, 7.

11 VIRÁG Frigyes: Adjának számot a sáfárok! *Őrálló*, 1921. április 3., 5–6.

ló, magukat földi dolgokba ártó lelkészeket, és a hagyományos egyházfegyelmi intézkedések bevezetését sürgették.¹² Emellett ellenfélként tartották számon „a szabadkőműves, »liberális«, szóval a zsidósággal üzleti és eszmei alapon álló reformátusokat,» mivel szerintük ők üldözték a hitvallásos, történelmi kálvinizmus képviselőit.¹³ Az ő számlájukra írták és dühösen visszautasították azt a pletykát is, miszerint a tervezett kálvinista lap „zsidó pénzen” fog megindulni.¹⁴ Bogdán a legkomolyabb feltűnést azzal keltette, hogy felháborodott kritikát közölt Szabó Dezső bestsellere, az Elsodort falu ellen, amelyet „igazi szocialista regénynek” bélyegzett. „Szégyenlem, hogy olyan református papok vannak, amilyenekről Szabó Dezső ír, de százszor jobban szégyenlem, hogy olyan református hívek vannak, mint amilyen Szabó Dezső”¹⁵ – írta.

Az *Örálló* rendszeresen beszámolt a részvényjegyzési akció helyzetéről. A felajánlások összege 1920 márciusában 700–800 ezer koronánál járt,¹⁶ októberben 1100,¹⁷ novemberben pedig már 1700 gyűjtőív volt forgalomban, a jegyzések összege pedig kétmillió korona fölé emelkedett.¹⁸ Ebben bizonyára az is szerepet játszott, hogy Horthy Miklós kormányzó magánvagyonából ezer koronát ajánlott fel az *Örálló* terjesztésére, amit a kezdeményezők ki is használtak a reklám céljaira.¹⁹

A kezdeményezés tehát felmutathatott szerény gyakorlati sikereket, aminek eredményeként 1921. április 4-én eljutottak arra a szintre, hogy az *Örállót* politikai hetilapként állandósíthatták.²⁰ A szerkesztőség – rendkívül ambiciózus – céljai között említette a bibliai keresztény világnézeti alapú napilap indítását; az egyéni, faji, társadalmi, nemzetellenes bűnökkel szembeni harcot; a Biblia kiadását és terjesztését a külföldi behatások, a vakhit és a hitetlenség ellensúlyozására; a magyarság egyházi és világi történelmének feldolgozását; tudományos és szépirodalmi munkák megjelentetését az „erkölcstelen pénzirodalom elfojtására”; építő és szórakoztató folyóiratok kiadását; református énekeskönyv szerkesztését; országos könyvkereskedés alapítását.²¹ A lap munkatársai úgy látták, hogy a közvélemény a kezdetekhez képest sokkal kedvezőbben ítéli meg tevékenységüket – a lap kinőtt kezdetleges formájából, és kezdett szalonképessé válni.²² A siker azonban viszonylagos volt: a szerkesztőség saját adatai szerint egy negyedév alatt mintegy 40 ezer példány jutott el az *Örállóból* az olvasókhoz, egy számból tehát átlagosan körülbelül 3300 példány kelhetett el.²³

Az önálló református napilap létrehozására létezett egy másik kezdeményezés is, amely ráadásul komoly helyzeti előnyből indulhatott. Jóval korábban, 1918 januárjában jött létre ugyanis a Református Sajtóegyesület, amely saját szervezetet épített ki magának, adományokat gyűjtött, és *Református Sajtó* címmel propagandakiadványt is megjelentetett. A Tanácsköztársaság idején a szerveződés természetesen tétlenségre volt kárhozható, mintegy 80 ezer koronára rúgó vagyonát pedig a proletárdiktatúra 1919. május 7-én elkobozta. (Igaz, a

12 Lloyd George. *Örálló. Toborzó röpirat*, 1920. október. 1.

13 Kik félnek az *Örállótól*? *Örálló. Toborzó röpirat*, 1920. február, 6.

14 Lesipuskás emberek. *Örálló. Toborzó röpirat*, 1920. február, 6.

15 BOGDÁN Gyula: Elsodort falu. *Örálló. Toborzó röpirat*, 1920. február, 8.

16 Hogyan fogadták az *Örállót*? *Örálló. Toborzó röpirat*, 1920. március, 7.

17 Az *Örálló útja*. *Örálló. Toborzó röpirat*, 1920. október, 2.

18 Az *Örálló útja*. *Örálló. Toborzó röpirat*, 1921/6., 2.

19 *Örálló. Toborzó röpirat*, 1920. október, 2.

20 Előfizetési felhívás! *Örálló. Toborzó röpirat*, 1921/7., 2.

21 Az *Örálló* Református Társaság alapszabályai. *Örálló. Toborzó röpirat*, 1921/7., 4–5.

22 Az *Örálló útja*. *Örálló*, 1921. április 10., 2.; Felhívás! *Örálló*, 1921. június 12., 5.

23 Az *Örálló útja*. *Örálló*, 1921. július 10., 2.

vagyon túlnyomó részét – mintegy négyezer korona készpénzt leszámítva – az államkincstár december 30-án visszautalta a jogos tulajdonosnak.) Az egyesület azonban jelentős késéssel, csak 1920 júniusában kezdte meg újra a munkát a választmány újjáalakulásával. A késlekedés bizonyára nagyrészt a politikai és az ahhoz szorosan kötődő személyi változásokkal magyarázható: az egyesület elnöke, Haypál Benő budai lelkész²⁴ – részben talán szabadkőműves háttere miatt, amely 1919 után már kifejezetten hátrányos tényezőnek számított –, lemondott tisztségéről, az igazgatói pozíciót korábban betöltő Kovács J. István lelkész viszont államtitkár lett, ezért meg kellett válnia egyesületi feladatától.

A választmány Hamar István pénztárost bízta meg az ideiglenes igazgatói teendők ellátásával, aki a *Református Sajtó* és ezzel a sajtópropaganda újraindítását tartotta az elsődleges feladatnak. A testület tárgyalta az *Óráló* megjelenése miatt kialakult helyzetről is, és megbízta Hamart, hogy kezdjen tárgyalást a konkurenssekkel, megállapítva: „Célszerű volna, hogy, mivel a Sajtóegyesület már régebben végzett is előmunkálatokat, egyesülésre venné rá Bogdán Gyuláékát.” A résztvevők úgy érezhették, hogy kezdeményezésük mögött komoly társadalmi támogatás áll, hiszen az ülésen megjelent Baja Mihály túrkevei és Ágoston Sándor eszéki lelkész. Az előbbi elmondta, hogy mindent meg fog tenni a napilapért, hiszen „a vidéken ebben a tekintetben igen nagy egyházunk tagjainak várakozása,” az utóbbi viszont kénytelen volt kijelenteni, hogy „ők sajnos az idegen zsarnokság miatt alig lesznek képesek arra, hogy pozitívummal munkáljanak egy református napilap érdekében.”²⁵

A Református Sajtóegyesület vezetői ezután valóban újraindították az egyesület működését, és a tervezett propagandalap céljaira beszereztek négyezer ív papírt, ami a korszak piaci viszonyaira tekintettel már önmagában is szép teljesítménynek számított.²⁶ A hosszabb távú fejlesztések reményében még az Amerikába induló lelkipásztort, Murányi Jánost is felkérték arra, hogy „igyekezzék amerikai testvéreink körében propagandát indítani a református napilap érdekében.” Azonban a napilappal kapcsolatos eredeti célkitűzés megingott, a vezetőség inkább már egy hetilap indításának lehetőségét fontolgatta, és még ehhez a korlátozott célkitűzéshez is szükségesnek ítélték a Bogdánékkal való megegyezést.²⁷

A két csoport közötti tárgyalásra 1921. június 24-én került sor, ám a Református Sajtóegyesület előzőleg igyekezett nyomás alá helyezni az *Óráló* körét. Az egyesület ugyanis saját napilapakció indítását jelentette be részvénytársasági alapon, ötvenkoronás részvényekkel, ugyanakkor hangsúlyozta:

„A sajtóakció csak a vezető egyházi körök, főként a lelkészek, tanárok, tanítók támogatása mellett vezethet sikerre. Ezt a támogatást úgy erkölcsi, mint anyagi tekintetben, inkább megtalálhatja a S[ajtó]E[gyesület] vezetése mellett, mint egyeseknek bármilyen jó szándékú akciójával.”

24 Életről ld. NAGY Zsombor: Haypál Benő, a budai gyülekezet első lelkésze. In: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*. Budapest, Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006. 1. kötet, 523–528.

25 Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (a továbbiakban: RL) C/142 A Református Sajtóegyesület iratai. Jegyzőkönyv az Országos Református Sajtóegyesület választmányának 1920. június 18-án a Református Teológián tartott gyűléséről.

26 KLESTENITZ Tibor: Sajtó és újságírás Trianon árnyékában. In: BÓDY Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2018. 301–336.

27 RL C/142. Iratok 1918–1924. A Református Sajtóegyesület választmányi ülése, 1921. január 24.

A tárgyaláson erre hivatkozva úgy érveltek, hogy az *Őrálló* köre jobban elérheti saját céljait a sajtóegyesületi akcióba bekapcsolódva, és kijelentették, ha a vezetőknek egyéni ambíciói vannak, akkor azok kielégítésére is hajlandók. Bogdán és társa, Gönczy Miklós azonban meglehetősen tartózkodóan reagált az ajánlatra, azt hangsúlyozva, hogy nincs felhatalmazásuk tárgyalni a kérdésről, majd kijelentették: „Különben is, egyénileg ők úgy vélik, hogy a S[ajtó]E[gyesület] akkor járna el helyesen, ha az ő már megindult és szép eredményre jutott akciójukat támogatná jóakaratólag.” Azt tervezték, hogy Bogdán gyűjtést rendez az Amerikai Egyesült Államok magyar református közösségeiben, és ennek hasznából október 31-én, a reformáció emléknapján az *Őrállót* már mint napilapot jelentethetik meg. A Református Sajtóegyesület részéről ezután feltették a kérdést: erkölcsi támogatásukért cserébe elfogadnák-e, hogy az akció továbbvitelét, a jövőbeni szerkesztőség, szerkesztőbizottság szervezését, a lap szellemi irányának megállapítását az egyesület és az *Őrálló* embereiből alakított közös bizottság intézze. Bogdánék erre kijelentették, hogy „szerintük ennek nem lenne akadálya. Céljuk különben nekik is az, hogy a szerkesztőséget olyan emberekből állítsák össze, akik tudnak olyan napilapot adni, amely a mai igényeket ki tudja elégíteni.”²⁸

Úgy tűnt tehát, hogy a párbeszéd eredményekre vezethet, ez azonban később csalóka látszatnak bizonyult. Az együttműködés a két fél között ugyanis – tisztázatlan körülmények között – megszakadt, a Sajtóegyesület pedig lényegében eltűnt a történelem süllyesztőjében. Hivatalos felszámolására csak 1938-ban került sor, vagyont pedig a Belügyminisztérium, az alapszabályoknak megfelelően, az országos református közalapnak adta át.²⁹

2. Az *Őrálló* körének tervei – a napilappá alakulás ígézetében

Az *Őrálló* munkatársai folytatták a tervezgetést, és határozott elképzeléseket fogalmaztak meg a jövőbeni napilap irányvonaláról. Filep Gusztáv lelkész például a politika és a szépirodalom háttérbe szorítását, továbbá a valóban fontosnak ítélt társadalmi és gazdasági problémák nagy terjedelmű tárgyalását várta el. „Az embereket rá kell nevelni, hogy ezek után érdeklődjenek, hiszen ebből élnek. A sok politizálásnak nincsen semmi haszna” – vélte. Igen fontosnak tartotta továbbá a rendszeres külföldi tudósításokat, amelyekről azt remélte, hogy „nem fogjuk abban a csalárd hiedelemben ringatni magunkat, hogy mi vagyunk a világ középpontja.” A megfelelő újságírói gárda kinevelését döntő jelentőségűnek ítélte, ezért sürgette, hogy valamennyi református újságíró, költő és író tömörítsenek egy nagy egyesületbe, amely biztosítani tudja az egységet és az alkotók azonos szellemű munkáját.³⁰

A nagy lökést a második királypuccs kapcsán elmélyülő politikai válság hozta meg, amely az inkább protestáns színezetű szabadkirályválasztó és a katolikus jellegű legitimista politikusok közötti ellentétek elmélyülését eredményezte. Az *Őrálló* köre ekkoriban – rációfólia Filep elvárásaira – élénken politizált, harciasan támogatta a szabadkirályválasztó irányzatot, és erőteljes lépéseket tett a napilappá alakulás érdekében. November 9-én, tehát mindössz-

28 RL C/142. Iratok 1918–1924. Jegyzések a Bogdán Gyulával és Gönczy Miklóssal a prot[estáns] szellemű napilap ügyében s az *Őrálló* mozgalmának a Ref[ormátus] Sajtóegyesület akciójába beolvasztása kérdésében.

29 *A Magyarországi Reformált Egyház Egyetemes Konventjének Jegyzőkönyve*, 1938. április 27–28., 88.

30 FILEP Gusztáv: A mi napilapunk II. *Őrálló*, 1921. október 9., 4.

sze három nappal a Habsburg-dinasztia trónfosztásának nemzetgyűlési kimondása után,³¹ a Kálvin téri templomban tartottak sajtóestet, amellyel a budapesti református társadalom megmozgatása volt a céljuk. Ravasz László dunamelléki püspök rövid bevezetője után Sebestyén méltatta a holland kálvinista sajtót, amely 1920-ban kilenc napilapból, 47 hetilapból és 35 heti kétszer-négyyszer megjelenő periodikából állt.

Bogdán a liberális újságírás ellen emelt szót, amelynek szerinte döntő szerepe volt az 1918–1919-es forradalmak kirobbantásában, majd kijelentette: „Vagy teremtünk egy hatalmas napilapot, mely kálvinista világnézetet nyújt, vagy elpusztulunk. Mert a református egyház bukásával elbukik a magyar nemzet is, a magyar jövő szeretése csak a református, a magyar vallás híveiben van meg.”³² Kijelentését – érthető módon – a liberális sajtó igen elítélően kommentálta,³³ amire az *Őrálló* felháborodással reagált: „Az újságírónak mint a nemzet papjának a legtisztább életű és gondolkodású embernek kell lennie, olyan félelmesen szent az írói elhivatás, hogy romlott erkölcsű, osztály-pártérdek által kitartott írók arról a területről tüzes ostonnal kell elkergetni.”³⁴ A katolikus hajlíthatatlanság fő szócsöve, a *Magyar Kultúra* szintén ellenségesen nyilatkozott az *Őrálló*hoz kapcsolódó lapalapítási törekvésekről, szemére hányva annak „otromba és tájékoztatlan katolicizmusellenességét”, illetve legitimistaellenes kirohanásait.³⁵

Az *Őrálló* szerkesztősége 1922. január végén jelentette be, hogy százkoronás névértékű részvények kibocsájtásával ténylegesen megindítja részvényjegyzését a tervezett napilap céljaira. A felhívást Bogdán mellett Virág Frigyes egyetemi gondnoksegéd, az *Őrálló* Társaság titkára, Forgács Gyula és Biberauer Richárd lelkészek, Szabó Sándor nyugalmazott miniszteri tanácsos, a Társaság elnöke, Gonda Béla, Bilkei Pap István és Sebestyén teológiai tanárok, Ravasz Árpád gimnázium-igazgató, Ligárt János és Karácsony Sándor gimnáziumi tanárok, valamint Záborszky János, az *Erő* című folyóirat szerkesztője írták alá.³⁶ Az akció megindulása azonnal zavarokat okozott, hiszen a vállalkozás számos támogatója azt gondolta, hogy a korábbi, 1920-ban tett részvényjegyzése érvényes. A szerkesztőség ezért közleményben biztosította az olvasókat, hogy a korábbi jegyzésnek tájékoztató jellege volt, „csak terepszemlére szolgált”.³⁷ A befizetések lassan csordogáltak, május közepére mintegy negyedmillió korona folyt be csupán.³⁸ A szervezőknek ezért válságkommunikációba kellett fogniuk, és már azt is sikerként kellett értékelniük, hogy a határidőre összegyűlt a törvény által a részvénytársaság megalapításához minimumösszegként előírt félmillió korona.³⁹ Az *Őrálló* Részvénytársaság így július 18-án hivatalosan megalakulhatott.⁴⁰

A szerény eredmények okát Bogdán részben abban vélte megtalálni, hogy a belmissziói irányzat híveinek jelentős része nem támogatta a kezdeményezést, sőt sokan a személyével szemben is ellenérzésekkel viseltettek.

31 ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris, 2003. 230.

32 SZABÓ Sándor: Az *Őrálló* sajtóestje. *Őrálló*, 1921. november 20., 3.

33 Református sajtóest az „igazi” sajtó érdekében. Sajtógyűlés a szeretet nevében. *Pesti Napló*, 1921. november 10., 5.; Nemzeti erőink. *Az Est*, 1921. november 11., 1.

34 B: Nyílt levél a kasszalapokhoz. *Őrálló*, 1921. november 20., 1.

35 Kálvinista napilap. *Magyar Kultúra*, 1922/3. 128.

36 Az *Őrálló* Részvénytársaság alapítási tervezete. *Őrálló*, 1922. február 12., 3.

37 Olvasóink. *Őrálló*, 1922. március 10., 4.

38 Biztos léptekkel a napilaphoz. *Őrálló*, 1922. május 21., 1.

39 Az első akadályon túl. *Őrálló*, 1922. július 9., 1.

40 Tudósító: *Őrálló* Részvénytársaság. *Őrálló*, 1922. július 30., 1.

„*Őrállónk* legfőbb hibája, hogy Bogdán Gyula szerkeszti. Bogdán Gyula pedig az a rudas, aki mindig hámban van, kit korbácsolni lehet, de megérteni nem. Ifjú és bohó, akinek a próféták között nincs helye, lévén beszédben járatlan és darabos. [...] Már azért sem kell a napilap, mert kis próféták indították, a névtelenek, már pedig tudhatod, hogy Ézsaiás, Ámos, Illés és a többi próféta csak azért tudott hatást elérni, mert munkájukhoz mint híres, neves emberek fogtak” – vélekedett az ellenoldal álláspontjáról.⁴¹

Az a tényező viszont reményekre adhatott okot, hogy júniusban az *Őrálló* gyűlést rendezett a nagy ellenlábás, a liberális református tradíciókat őrző Baltazár Dezső tiszántúli püspök⁴² székvárosában, Debrecenben, és a kezdeményezésnek ott is akadtak komoly támogatói.⁴³ Az *Őrálló* Rt. később kapott némi anyagi támogatást külföldről is: a Holland–Magyar Református Sajtóalap 1923 elején 300 ezer koronát jegyzett, amivel az alaptőke összértéke meghaladta az egymillió koronát.⁴⁴ A társaság lendülete azonban ennek ellenére megtört. A folyóirat egészen 1931-ig megjelent, ám ez is csak a közreműködők ingyenmunkájával és a deficitet rendszeresen eltüntető közadakozások útján volt lehetséges, valós esély nem mutatkozott a napilappá alakításra.⁴⁵

3. Új elképzelések: az „általános protestáns” irányvonal megerősödése az 1920-as évek közepén

A napisajtó megteremtésének ügyét hamarosan új kezdeményezők tűzték napirendre. A budapesti református teológián 1925 februárjában „a református sajtó elhanyagolt ügyéről” Muraközy Gyula kecskeméti lelkész tartott előadást, aki elsősorban a hivatalos egyház szerepvállalását sürgette. Azt javasolta, hogy hozzanak egyházi törvényt egy református sajtóalapról, amelyet a hívekre kivetett adóból kívánt pénzzel feltölteni. Az előadása nyomán kibontakozó élénk vita jelezte, hogy a lelkészek nagyon is aktuálisnak ítélték a problémát.⁴⁶ Ennek fényében nem meglepő, hogy az Országos Református Lelkészegyesület (ORLE) is foglalkozott a kérdéssel. Az 1907-ben létrehozott egyesületet a lelkészek érdekvédelmén túl az egyház belső reformjainak ügye is foglalkoztatta, és működésére nagy hatással volt elnökének, Baltazárnak a szellemisége.⁴⁷

Az ORLE 1925. augusztus 20-án „bizalmas sajtóértekezletet” tartott Kecskeméten, amelyen Kovács J. István elnökölt, a jegyzői teendőket pedig Bereczky Albert látta el. Az eseményen több mint száz lelkész, valamint az egyházi nyomdák és könyvkiadók képviselői vettek

41 BOGDÁN Gyula: Elkésett válasz. *Őrálló*, 1922. május 7., 4.

42 BARÁTH Béla Levente: „*Földbegyökerezés és égbe fogódzás...*” A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspöki tevékenységének tükrében (1911–1920). Sárospatak, Hernád Tiszáninneni Református Kiadó, 2014. 201.

43 Az *Őrálló* Debrecenben. *Őrálló*, 1922. június 25., 1.

44 Az első millió. *Őrálló*, 1923. január 7., 1.

45 Az *Őrálló* levele olvasóihoz. *Őrálló*, 1922. november 5., 2.; Értsünk szót, amíg nem késő. *Őrálló*, 1923. április 21., 3.

46 A budapesti református konferencia. *Dunántúli Protestáns Lap*, 1925. február 15., 27.

47 CSOHÁNY János: Kilencven éve alakult az Országos Református Lelkészegyesület. *Egyháztörténeti Szemle*, 2001/1. 128–132.

részt. Az értekezlet igen ambiciózus célkitűzéseket fogalmazott meg, így egy többmillióos sajtóalap gyűjtését a meglevő lapok támogatására, szükség szerint új orgánumok alapítására. Felétlenül szükségesnek ítélt egy heti néplapot, egy „népies, olcsó, magyar református szellemű napilapot”, valamint „egy igazi, nívós, liberális, magyar szellemű s a kálvini etika alapján álló nagy napilapot”. Emellett rögzítette: „Szükség van arra, hogy a hiterősítő gyülekezeti lapok egy közös orgánummá tömörüljenek. Addig is a vidéki lapok egységes irányítására gond fordítandó.” Sürgette egy központi sajtóiroda felállítását is a sajtóban jelentkező reformátusellenes támadások követésére és megcáfolására (azaz „egyházvédelmi” munkára), illetve a magyar és a nemzetközi sajtó tájékoztatására. Javasolta továbbá egy irodalmi és tudományos társaság szervezését a református publicisták összefogására, valamint – az erkölcsi szempontból veszélyes ponyvairadalom kiszorításának szándékával – egy könyvkiadó vállalat alapítását.

A program külön elvárásként fogalmazta meg az egyháztagok megfelelő orientálását olvasmányaik kiválasztása kapcsán: „A köztudatba kell bevésnünk azt, hogy igaz magyar református ember semmi olyan művet, mozgalmat, lapot nem pártolhat, mely a kálvinizmust és a magyar nemzeti szellemet rontja, bomlasztja, támadja és veszélyezteti. Indifferens műveket, lapokat is csak úgy terjesszen, ha azok református, magyar céljaink támogatására való készségről bizonyosságot tettek.”⁴⁸ A program érdekessége, hogy nem eredeti alkotás, hanem egy korábbi tervezet szó szerinti felelevenítése, amely 1918-ben készült az ORLE számára, és meg is jelent a *Dunántúli Protestáns Lap* hasábjain.⁴⁹ Ez a körülmény magyarázhatja a szöveg nagyra törő célkitűzéseit és optimizmusát is.

Az új kezdeményezésre az *Örálló* köre bizalmatlanul reagált, elsősorban azt nehezményezve, hogy a szervezők őket nem keresték meg előzetesen. „Jó lenne tehát, ha már egyszer Debrecen némi alázatosságot öltene magára, hogy a meglevő munkákat megbecsülné, még ha azokat »pesti gyíkok« is kezdték légyen” – írták. Ezenkívül komolyan kritizálták a liberális irányultságra vonatkozó elvárást is, hiszen úgy vélték, hogy „a hírlapirodalomban a liberalizmust úgy, amint azt Debrecen érti, a kálvini etika alapján teljes lehetetlenség keresztülvinni.”⁵⁰ A tervezetben szereplő liberális jelzőt sérelmezte Csukás Endre lelkész, volt kisgazdapárti nemzetgyűlési képviselő is. Szerinte a kecskeméti értekezleten a vezetőség a résztvevők többségének szándékával szemben nem engedte megvitatni a liberalizmus kérdését, ami szerint az bizonyította, hogy az elnökség nyíltan a református napilap liberális iránya mellett szállt síkra. Csukás úgy ítélte meg, hogy ez a lelkészi kar nagy részét fájdalmasan érintette, hiszen a kérdéses jelző Magyarországon csak kompromittáló lehetett.

„Nagyon jól tudom, hogy velem együtt százakra megy azoknak a református lelkészeknek a száma, akik sem támogatásukat, sem rokonérzésüket, sem tollukat, sem előfizetési díjaikat ennek a szörnykontrasztnek: »liberális... kálvini etika alapján álló« református, oda nem adják. Egyetlen egyenes, tiszta, határozott út és irány lehetséges, amelyen dicsőségesen törhet elő a református napilap: »a református keresztyénség szellemében«.”⁵¹

48 Az országos református lelkészegyesület konferenciája Kecskeméten. *Kecskeméti Lapok*, 1925. augusztus 22., 1.

49 A tervezetet Csikesz Sándor lelkész állította össze. Gazdag program. *Dunántúli Protestáns Lap*, 1918. június 2., 101–102.

50 B: Liberalizmusról. *Örálló*, 1925. szeptember 19., 1.

51 Határozott irány... egyenes út. *A Nép*, 1925. szeptember 24., 7.

Az ORLE tervezete nemcsak az ideológiai kérdések miatt válhatott megosztóvá, hanem egy másik eleme, a sajtófejlesztésnek a többi protestáns felekezettel (elsősorban természetesen az evangélikusokkal) való összehangolására vonatkozó ötlet miatt is. Ez a dualizmus korszakának gyakorlatához való visszakanyarodást jelezte, amikor a lapalapítást döntően inkább közös protestáns alapon képzelték el.⁵² Az evangélikusok az 1920-as évek első felében sajnálattal regisztrálták a református testvéregyházzal fennálló kapcsolatok lazulását: Kapi Béla dunántúli püspök például 1921-ben úgy vélte, hogy a reformátusokkal való együttműködést teljesen elhanyagolták – noha ő kifejezetten szükségesnek ítélte volna a közös munkát.⁵³ Az evangélikusok emellett gyakran ellenszenvvel figyelték a „történelmi kálvinizmus” irányzatának erősödését, amely szerintük a református felekezeti öntudatot a lutheránusokkal szemben is túlzó módon kívánta erősíteni. Az *Evangélikusok Lapja* például az 1923-as Petőfi-centenárium kapcsán bírálta a *Kálvinista Szemle* egy írását, kijelentve: „Nem is tudtuk, hogy lutheranophobia is van a világon. Erről is a testvéregház győz meg, amikor Petőfi keresztyénységéről emlékezik meg.”⁵⁴ Az *Őrálló* részvényjegyzése kapcsán pedig éles sajtóvita alakult ki, mert az *Evangélikusok Lapja* nehezményezte, hogy a kálvinista hetilap aktivistái – állítólag – evangélikus családokat is felkerestek, és Raffay Sándor evangélikus püspök nem létező ajánlására hivatkozva akarták őket részvényjegyzésre bírni.⁵⁵

Az evangélikusok megpróbálták a saját sajtófejlesztés útjára lépni, amelynek részeként 1924-ben országosan bevezették a katolikusoktól átvett sajtóvasárnapok módszerét.⁵⁶ Az ő távlati céljuk azonban nem napilapindítás volt, hanem elsősorban a Luther Szövetség kiadásában megjelenő hetilap, az *Evangélikusok Lapja* fejlesztésére kívántak összpontosítani. A gyülekezeti adományok egyharmadát a szövetség, kétharmadát pedig a kerületi egyházi lapok javára szánták.⁵⁷ A lap szerkesztője azonban utólag sikertelennek ítélte a rendezvényt, mivel úgy vélte, hogy a helyi lelkészek és felügyelők nem támogatták megfelelő mértékben a sajtóvasárnapi gyűjtést. A Luther Szövetség a kedvezőtlen tapasztalatok hatására a reformátusokkal való együttműködés lehetőségeit kezdte keresni, és felkérte az Országos Lelkészegyesületet, hogy az ORLE-vel együttműködve készítse elő egy közös sajtótájékoztató és ellenőrző iroda felállítását.⁵⁸

1925 októberében az evangélikus lelkészek országos gyűlésén nagy súllyal szerepelt a sajtókérdés és a reformátusokkal való kooperáció megvitatása. Varsányi Mátyás budai lelkész szerint az ORLE vezetői elhatározták egy közös protestáns napilap megindítását, a velük folytatott tárgyalások azonban végül nem vezettek eredményre, mert a Sebestyén-féle „történelmi kálvinista” irányzat magához ragadta a kezdeményezést, és azt követelte, hogy a közös lap főszerkesztője, szerkesztője és helyettese is református legyen, egyedül a második helyettes lehetett volna lutheránus. Kapi azt hangsúlyozta, hogy az evangélikusok ennek ellenére szívesen társulnának a reformátusokkal a közös protestáns érdekek védelmére, és véleményéhez Raffay is csatlakozott. Ő elsősorban a realitásokhoz való alkalmazkodásra intett:

52 Erről részletesen ld. KLESTENITZ i. m. (2. lj.)

53 A Dunántúli Luther Szövetség I. konferenciája. *Evangélikusok Lapja*, 1921. október 16., 6.

54 Rovás. *Evangélikusok Lapja*, 1923. január 14., 7.

55 Figyelmeztetés. *Őrálló*, 1922. július 16., 2.

56 KLESTENITZ i. m. (9. lj.) 80–83.

57 Sajtónap. *Evangélikusok Lapja*, 1924. április 6., 1–2.

58 Az Országos Luther Szövetség közgyűlése. *Evangélikusok Lapja*, 1924. november 16., 1–2.

„Evangélikus politikai napilap szerintem még mesének is merész. Még a legnagyobb katolikus sajtóvállalat is csak a legnagyobb nehézségek árán tudja magát fenntartani, holott igen nagy bevételi forrásai vannak. Mert azok vannak. Megnyugtatom azonban az evangélikusokat, hogy igenis komolyan tárgyalunk a protestáns sajtóról”.⁵⁹

A felekezeti közötti együttműködési törekvések első eredménye egy kevésbé látványos, de gyakorlati szempontból annál jelentősebb kérdésben, az egyházi hírszolgáltatás biztosítása terén született meg. Bár a református konvent sajtóbizottsága először még felekezeti alapon kívánta megoldani a kérdést egy Református Sajtóiroda felállításával,⁶⁰ végül a felekezeti közötti koncepció győzedelmeskedett. Ebben nagy szerepet játszott Gerhard Ohlemüller, a Nemzetközi Protestánsvédelmi Szövetség főtitkára, aki 1926-os magyarországi látogatása alatt adott gyakorlati útmutatást a feleknek.⁶¹

A református és evangélikus egyetemes egyház 1926. június 1-jétől indította meg közös sajtótájékoztató irodáját, amelynek vezetésével Farkas Sándor hírlapírórt bízta meg. A szolgáltatás anyagainak továbbítására a Magyar Távirati Iroda által kiadott *Magyar Országos Tudósító* című nyomtatott újság egyházi rovata vállalkozott, ami igen előnyös helyzetet jelentett.⁶² A sajtóiroda munkájával a döntéshozók kifejezetten elégedettek voltak, egy evangélikus értékelés például ennek tulajdonította, hogy „ma már foglalkozik, mégpedig rendszeresen foglalkozik a napisajtó, méghozzá annak minden politikai irányzatú orgánuma a mi ügyeinkkel.” A következő lépésben, 1927 júliusától létrejött a külföldi hírszolgálat, az *Ungarisch-Protestantischer Pressedienst*, amit a reformátusoktól Benedek Zsolt konventi tanácsos, az evangélikusoktól pedig Kuthy Dezső egyetemes főtitkár felügyelt.⁶³ A kezdetben még inkább kísérleti jellegű vállalkozás 1929-ben állandósult: a *Magyar Országos Tudósító*val korábban évről évre kötötték meg a szerződést, ekkor viszont határozatlan idejűvé tették.⁶⁴

A felekezeti közötti sajtóegységműködés további eredménye volt a *Magyar Protestánsok Lapja* című kéthetilep létrehozása, amelynek első száma 1927. április 24-én jelent meg Budapesten a Bethlen Gábor Szövetség kiadásában, Vida Gyula szerkesztésében. Ennek célja egyebek mellett a protestáns egyházak együttműködésének és a protestáns öntudat erősítésének az elősegítése volt, továbbá a szerkesztőség azt is leszögezte, hogy „a majdan megteremtendő Prot[estáns] Sajtó előfutára akar lenni”.⁶⁵ A protestánsok társadalmi érdekképviseletére vállalkozó Bethlen Gábor Szövetség 1924. április 10-én alakult meg gróf Ráday Gedeon elnökségével, Kapi és Raffay evangélikus, valamint Ravasz református püspökök társelnökségével.⁶⁶

59 A lelkészek és egyházkerületi felügyelők visszaküldték a fajvédők hivatalos lapját. *Az Est*, 1925. október 22., 5.; A liberálisoknak fáj, hogy a keresztény papság a keresztény lapokat támogatja. *Szózat*, 1925. október 23., 3. Raffay Sándor egyébként reálisan ítélte meg a katolikus sajtó korabeli helyzetét. Erről ld. FAZEKAS Csaba – KLESTENITZ Tibor: Mentőakció a „keresztény sajtóért” 1926-ban. (Zichy János levele Festetics Taszilónak.) *Egyháztörténeti Szemle*, 2015/4. 44–54.

60 A konventi sajtóbizottság. *Dunántúli Protestáns Lap*, 1926. április 18., 73.

61 *Evangélikus Egyetemes Közgyűlési Jegyzőkönyv*, 1927. október 27., 16.

62 Értesítés. *Dunántúli Protestáns Lap*, 1926. június 20., 112.

63 *Evangélikus Egyetemes Közgyűlési Jegyzőkönyv*, 1927. október 27., 15.

64 *Evangélikus Egyetemes Közgyűlési Jegyzőkönyv*, 1929. november 15., 10.

65 *Magyar Protestánsok Lapja. Sárospataki Református Lapok*, 1927. május 22., 91.

66 Megalakult a Bethlen-Szövetség. *Szózat*, 1924. április 12., 9. Az egyesület eredetileg az ifjúsági mozgalomként működő Bethlen Gábor körök szenior tagjainak összefogására jött létre, de a közszereplők, politikusok nagy súlya miatt funkciója hamarosan átalakult. MOLNÁR Sándor Károly: Politikai vagy önképző kör? (A miskolci Bethlen Gábor Kör története az értesítők tükrében.) *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve*, 46. (2007). 699.

A szervezet alapszabályában célul tűzte ki, hogy „haladéktalanul megkezdje egy protestáns politikai napilap anyagi és szellemi megszervezésének munkálatait.”⁶⁷ Az általános protestáns alapon megvalósuló sajtófejlesztési program ezzel tehát lassan kezdett formát öltetni.

4. Református felekezeti alapú válaszok

Ez a koncepció természetesen nem elégítette ki a kifejezetten református felekezeti alapon álló szervezkedés elkötelezettjeit. Úgy tűnt, hogy ezek az erők is képesek lesznek saját elképzelésekkel előállni, amiben nagy szerepet játszott a Hit és Szolgálat Mozgalmának megalakulása. Ez abból a megbeszélésből nőtt ki, amelyet 1925. szeptember 14-én tartottak egymással a történelmi kálvinizmus folyóirata, a *Kálvinista Szemle*, illetve a Győrben megjelenő, belmissziós irányú folyóirat, a *Keresztény Család* munkatársai. A megbeszélés eredményeként közös munkaprogramot készítettek az egyház megújítására és az egység megerősítésére. Ezt a programot az előbbi folyóirat részéről Sebestyén, az utóbbi képviselőjében pedig Czegléd Sándor december 30-án írta alá, majd hamarosan számos fiatal lelkész csatlakozott a kezdeményezéshez, köztük a belmissziós irány olyan közismert képviselői, mint Bereczky és Tildy Zoltán.⁶⁸

A Hit és Szolgálat a sajtó kérdésében egyértelműen a felekezeti alapú szerveződés mellett tette le a voksát. A mozgalom az 1927. október 15–16-án tartott tanácskozásán elhatározta egy modern, református szellemű napilap megindítását, amihez az egész ország reformátuságát „egy táborba akarta gyűjteni”.⁶⁹ A kezdeményezést azonban valójában még a mozgalom vezetői közül sem fogadta mindenki lelkesen: Czegléd csak abban az esetben tartotta lehetségesnek a napilapakció megindítását, ha ehhez előzetesen biztosítani tudják Hendrikus Colijn volt holland miniszterelnök támogatását. Úgy látta ugyanis, hogy a magyar hívek nem képesek társadalmi akció keretében elég pénzt gyűjteni a lap technikai eszközeihez, első éves költségvetéséhez, valamint egy főállású szerkesztő béréhez.

„Olyan vállalkozásban, amely már eddig is súlyos anyagi gondjainkat csak növelné, vagy elviselhetetlenné tenné, s amely nagy bukásra vezetne, vagy arra, hogy elveink tisztas zászlaját tőlünk idegen politikai velleitásoknak rendeljük alá, sem én, sem ti bizonyára nem akartok részt venni” – írta társainak.

Arra is figyelmeztetett, hogy „mindenki nagyon meg fogja fontolni, hogy a maga millióit valami rosszul megalapozott és szűkebb látókörű felekezeti jelszavakon nyargaló napilapnak a garatjára öntögesse-e.”⁷⁰

Az aggodalom megalapozottnak bizonyult, hiszen a terv igen vegyes fogadtatásban részesült az egyházi nyilvánosság fórumain. Az „általános protestáns” irányzat szócsöveként

67 A protestáns egység megteremtéséért! *Magyar Protestánsok Lapja*, 1927. április 24., 5.

68 RÁCZ Lajos: 75 éve indult a Kálvinista Szemle. *Theológiai Szemle*, 1995/6. 331–332.; SZÁSZ LAJOS: Országos Református Nagygyűlések a Horthy-korszakban. In: KISS RÉKA – LÁNYI GÁBOR (szerk.): *HIT 2018. Hagymány, identitás, történelem*. Budapest, L'Harmattan, 2019. 375–392.

69 Készül a régóta várt napilap. *Protestáns Tanügyi Szemle*, 1927/9–10. 255.

70 RL C/68. Sebestyén Jenő iratai. 4. doboz. Levelek. Czegléd Sándor Sebestyén Jenőnek, Bereczky Albertnek és Tildy Zoltánnak, 1927. november 22.

a *Magyar Protestánsok Lapja* azt hangoztatta, hogy a Hit és Szolgálat kezdeményezése meg fogja zavarni a többi protestáns egyházzal fennálló együttműködést, továbbá úgy vélte, hogy egy ilyen jelentős vállalkozást „exponáltabb vezetőknek” kellene irányítania. A lap szerint először inkább egy közös protestáns orgánummal kellene próbálkozni, amely a közös érdekek védelmét biztosítaná, és bizonyára rentábilisabb is lenne, majd arra utalt, hogy egy ilyen orgánus előkészítése már folyamatban is van.⁷¹ A *Debreceni Protestáns Lap* szerzői szintén kétélyeiknek adtak hangot. Kun Béla felelős szerkesztő főként anyagi okokból, a napilap horribilis fenntartási költségeire való tekintettel ellenkezett, de azt sem látta biztosítottak, hogy a lap képes lenne egységes református szellemet teremteni. Révész Imre egyházkerületi főjegyző inkább a már meglevő egyházi sajtó megerősítését kívánta, és szintén úgy vélte, hogy az igen sokféle áramlatból álló reformátusságot egyetlen napilap képtelen lenne egységesen képviselni, és előbb „a lelkek egységesítésének” munkáját kell elvégezni, amihez inkább egy jó hetilapra van szükség.⁷² A tiszáninneni egyházkerület orgánusa viszont örömmel fogadta a Hit és Szolgálat akcióját, hiszen a tervezett napilapot fontos eszköznek ítélte a lelkek meghódításért folytatott küzdelemben.⁷³

A mozgalom vezetői mindenesetre 1927. december 28-án Czeglédy vezetésével értekezletet tartottak, ahol egyhangúan kimondták, hogy magas színvonalú, minden politikai párttól és hatalmi tényezőtől független, református szellemű, de nem felekezeti, hanem „egyetemes nemzeti érdeket szolgáló” lapot akarnak létrehozni, amihez legalább tizenötezer előfizetőt kívántak gyűjteni.⁷⁴ A tervet üdvözölte és támogatásáról biztosította Baltazár⁷⁵ és Ravasz is, aki lelkesen támogatta az egész magyarság megszólításának szándékát. A szervezőket felszólította, hogy jövőendő lapjuk

„sehol a nevében ne viselje, de a szellemében, minden sorában annál hatalmasabban érvényesítse a református keresztyénség tiszta és áldott erőit. Természetszerűen következik ebből az is, hogy ennek a napilapnak nem szabad hasonlítania azokhoz az egyházi és vallásos sajtóorgánusokhoz, amelyek más területeken és közvetlen egyházi érdekek szolgálatában állanak.”⁷⁶

A kezdeményezők optimistán ítélték meg a jövőt, hiszen úgy számoltak, hogy egyszerű feladat lesz 15 ezer előfizetőt szerezni, mivel ehhez elég száz reformátusból egyet meggyőzni. A lapkiadó megalapítását részvénytársasági alapon tervezték, amelyhez tízpengős részvények kiadását látták szükségesnek.⁷⁷ A mozgalom a Tildy vezetése alatt Tahitótfalun működő Sylvester nyomdát kívánta Budapestre költöztetni és kibővíteni a napilap nyomtatására.⁷⁸

Ekkor azonban váratlan fordulat történt: a Bethlen Gábor Szövetség szervezési szakosztályának sajtóbizottsága a *Magyar Protestánsok Lapjának* január 22-i számában bejelentette, hogy Magyar Nemzeti Sajtóvállalat Rt. néven céget alapít egy nyomda és egy napilap létre-

71 Református napilap. *Magyar Protestánsok Lapja*, 1927. december 4., 4.

72 *Sárospataki Református Lapok*, 1927. december 18., 222.

73 GAÁL Ferenc: A napilap. *Sárospataki Református Lapok*, 1927. december 18., 221.

74 Ref. szellemű napilap. *Protestáns Tanügyi Szemle*, 1928/1. 50.

75 RL C/68. 4. doboz. Levelek. Baltazár Dezső Sebestyén Jenőnek, 1927. november 24.

76 Református napilapot! Tájékoztató az Isten dicsőségét szolgáló napilapról. *Reformátusok Lapja*, 1928. január 15., 13–14.

77 Lehetséges-e egy református napilap megvalósítása? *Reformátusok Lapja*, 1928. január 29., 28.

78 Protestáns napilap indul Budapesten. *Pécsi Napló*, 1928. január 21., 5.

hozására. Az egymillió korona alaptőkét 50 ezer darab húszpengős részvény kibocsátásával kívánták összegyűjteni, és azt is hírül adták, hogy a jegyzés hamarosan megindul.⁷⁹ A hetilap szerzői elsősorban azzal érveltek az új kezdeményezés mellett, hogy a protestáns népre erkölcsi és anyagi szempontból egyaránt „kár háramlik azért, mert nincs sajtója”. A tervbe vett protestáns napilap ígéreteik szerint a „legnemzetibb irányú” lett volna, összekötő kapocsként szolgált volna a nyugat-európai protestantizmushoz, továbbá erősítette volna a protestáns szellemet, és hozzájárult volna az ipar, a kereskedelem és a mezőgazdaság fejlődéséhez.⁸⁰ A kezdeményezők arra hivatkoztak, hogy a protestáns egyházak vezetői támogatták az elképzelésüket, „bizonyára azért, mert ők tudják és érzik, hogy a magyar protestáns egyházakat fejlődésükben, felvirágzásukban teszik tönkre, ha mindegyik külön úton indul céljai felé.” Arra is utaltak, hogy szerintük az evangélikusok és az unitáriusok nem rokonszenveznek a református napilapakkcióval, sőt a református tömegek sem támogatják azt. „A mi győzelmünk: az egység. A mi halálunk: a széthúzás”⁸¹ – írták.

A Hit és Szolgálat mozgalma természetesen azonnal nemtetszésének adott hangot. Bereczky azt hangsúlyozta, hogy az ő napilap-alapítási felhívásuk jelent meg előbb, a Bethlen Gábor Szövetségnek ezért illetet volna megkeresni őket, hogy megpróbálják összehangolni törekvéseiket. Ennek hiányában a protestáns akció csak az erők megosztására vezet.⁸² Sebestyén szerint egy protestáns napilap politikai szempontból ugyan hasznos lehetne, viszont református szempontból kifejezetten káros volna, mivel az általános keresztyénség előtérbe állításával akadályozná a bontakozó kálvinista ébredést.⁸³

Válaszában Vida Gyula a napilapakkció terén a Bethlen Gábor Szövetségnek követelte az elsőbbséget a szervezet alapszabályra hivatkozva, és ő is nehezményezte, hogy a másik fél nem kereste velük a párbeszédet. Elsősorban azonban arról kívánta meggyőzni a protestáns közvéleményt, hogy az ő tervük reális alapokon áll, ezért nagy jelentőséget tulajdonított a nyomdaalapítás igényének mint a napilap anyagi függetlenségének alapjának. „Mi a magyar protestantizmus múltjának, tekintélyének megfelelő, azt igazoló sajtóvállalkozást akarunk először teremteni” – jelentette ki. A Hit és Szolgálat elképzeléseinek egyes részleteit viszont erős kritikával illette:

„napilapot előfizetés-gyűjtéssel alapítani annyira fiatalosan merész vállalkozás, hogy arra a mi szakembereink nem vállalkoznának. [...] Mi lesz akkor, ha a megszerzett előfizetők tetszését az újságja nem fogja megnyerni? Méltóztatik tudni, hogy egy olyan napilap, melyet a mai nagyigényű közönség elfogad, naponta mennyibe kerül? Hol lesz a pénz hozzá?”⁸⁴

Úgy tűnt azonban, hogy a konkurens megjelenése, illetve a kritikák ellenére a Hit és Szolgálat kezdeményezése lendületet vehet: a mozgalom március 26-án tartott sajtóértekezletén Czeglédy arról számolhatott be, hogy mintegy négyezren már jelentkeztek előfizetőnek, és a propaganda további fokozását helyezte kilátásba.⁸⁵ A júniusban Budapesten megtartott második országos

79 Magyar Nemzeti Sajtóvállalat Rt. *Magyar Protestánsok Lapja*, 1928. január 22., 4.

80 Miért kell a protestáns napilap? *Magyar Protestánsok Lapja*, 1928. január 22., 1.

81 A siker titka. Hozzászólás a protestáns napilaphoz. *Magyar Protestánsok Lapja*, 1928. január 22., 2.

82 BEREZKY ALBERT: Református vagy protestáns napilap? *Kálvinista Szemle*, 1928. január 28., 27.

83 SEBESTYÉN JENŐ: Miért kell félnünk a „protestáns” napilaptól? *Kálvinista Szemle*, 1928. február 4., 33.

84 VIDA Gyula: Református vagy protestáns napilap? *Magyar Protestánsok Lapja*, 1928. február 5., 2–3.

85 Sajtóértekezlet. *Sárospataki Református Lapok*, 1928. április 1., 79.

református nagygyűlésen pedig a mozgalom részéről Tildy napilap alapítására tett hivatalos javaslatot, amit a fórumon „nagy tetszéssel” fogadtak.⁸⁶ Helyzetüket az is javította, hogy a Bethlen Gábor Szövetség váratlanul kihátrált saját ambiciózus tervei mögül: a szervezet májusi közgyűlésén Kilényi Lóránt alelnök kijelentette, hogy a napilap-ügyet „ideiglenesen kikapcsolt[á]k, és megvalósítását a remélhetőleg közeljövőre halasztott[á]k el”.⁸⁷ Igaz, a kritikus hangok ekkor sem hallgattak el: a konzervatív-liberális publicista, Hegedűs Lóránt a várható anyagi nehézségek és a magyar nemzet egységének felekezeti alapú megbontására vonatkozó, nagy hagyományokkal rendelkező liberális aggály miatt utasította el a református napilap ideáját.⁸⁸

A kezdeményezés sorsát azonban a Hit és Szolgálat belső válsága pecsételte meg. Ez egyebek mellett annak következtében robbant ki, hogy Sebestyén a *Kálvinista Szemle* nyomtatását a Tildy által vezetett Sylvester nyomdára bízta, azonban hamarosan nehezményezni kezdte, hogy a *Keresztényen Család* köre nem csak „szigorúan hitvallásos alapon” álló személyekkel működik együtt, ezért 1928. augusztus 6-án felbontotta szerződését a nyomdával. Válaszlépésként szeptemberben a belmissziós irányzat hívei *Református Figyelő* névvel a Sylvester nyomda kiadásában új lapot indítottak. Erre a *Kálvinista Szemle* igen élesen reagált, az ellentétek pedig lényegében a Hit és Szolgálat felbomlását eredményezték.⁸⁹ A helyzetet sokan találták elkeserítőnek a református közösség szempontjából.

„És mi lesz a napilappal, amely nélkül egyházunk meghalt a politikai élet számára, elvesztve eddigi kevés tekintélyét és irányító szerepét is országunkban? Egy töredék nem alapíthat napilapot, amely arra van hivatva, hogy az egész ország reformátusságának a szócsöve, akaratának és érzelmeinek a kifejezője legyen”⁹⁰ – írta például a *Sárospataki Református Lapok* publicistája.

5. Az Országos Protestáns Sajtószövetség létrejötte és működése

A kezdeményezést ezután az általános protestáns elgondolás hívei ragadták magukhoz. A *Magyar Protestánsok Lapja* 1928 végétől ismét egyre intenzívebben kezdte tárgyalni a sajtótörvényt. December végén például egy cikkíró úgy vélte, hogy hittestvérei – elsősorban a katolikus sajtó jelentős megerősödését látván – felismerték a kérdés jelentőségét, és joggal követelik, hogy „végre a protestáns sajtó is ahhoz a súlyhoz, tekintélyhez, névhez jusson, amely méltóan reprezentálja a művelt protestáns társadalmat.” A kérdés megoldásának fő akadályát abban látta, hogy a hivatalos egyházi szervek nem foglalkoztak a sajtó ellenőrzésével, ennek eredményeként pedig a konkurens irányzatok között elmérgesedett a testvérharc: „egyes lapjaink a kritizálásnak olyan tereire tévednek, ahol kritikájuknak romboló hatása van.” Úgy vélte, hogy régen a katolikusoknál is hasonló volt a helyzet, hiszen az egyházi lapokat nagyrészt papok írták, ám ők időközben sikeresen meghaladták ezt a helyzetet, és „ma a katolikus sajtónál világi, hivatásos hírlapírók foglalták el a hírlapíróskodó lelkészek helyeit, akiket így visszakapott az Egyház.” A jövőre nézve ezért a következőket javasolta:

86 A református nagygyűlés kívánságai. *Budapesti Hírlap*, 1928. június 5., 5.

87 Az Országos Bethlen Gábor Szövetség közgyűlése. *Magyar Protestánsok Lapja*, 1928. május 27., 2.

88 HEGEDŰS Lóránt: A Pesti Hírlap levelesládája. *Pesti Hírlap*, 1928. május 17., 33.

89 RÁCZ i. m. (68. lj.) 331–332.

90 TAKÁCS Mihály: A Hit és Szolgálat Mozgalmának kettészakadása. *Sárospataki Református Lapok*, 1928. november 25., 279.

„Az Egyháznak ellenőriznie kell a sajtó munkáját és elő kell segíteni, hogy az egész protestáns sajtó bizonyos egységet reprezentáljon, közös célkitűzés vezesse munkájában, és minél kevesebb legyen az egyéni vagy lokális célkitűzés. Élő, eleven kapcsolatokat kell az Egyház és a protestáns sajtó között létesíteni, mert ezáltal elérjük azt, hogy a sajtó mindenkor az Egyház érdekeit szolgálja.”⁹¹

Ezen elképzelések jegyében alakult meg Budapesten 1929. április 22-én a Deák téri evangélikus iskola dísztermében az Országos Protestáns Sajtószövetség, amely elnökévé Baltazárt, a református zsinat elnökét választotta. Ő az ülésen arról beszélt, hogy a protestáns sajtó összességében elismerésre méltó teljesítményt nyújtott, viszont komoly hibája, „hogy csakis ilyen alapon, kicsiny körre szorul a sajtószolgálat és anyagi eszközök híján a nagy tömegekhez alig érhet el”. A Sajtószövetség – szavai szerint – ennek pótlására vállalkozott. A gyűlésen felszólalt Raffay Sándor evangélikus püspök is.⁹² Úgy tűnhetett, hogy a szerveződés biztos alapokon áll, hiszen csatlakozását jelentette be az unitárius egyház, valamint a Református Tanáregyesület, az Evangélikus Tanáregyesület, a Magyar Luther Társaság, az Országos Református Tanítóegyesület, az Országos Evangélikus Tanítóegyesület, a Protestáns Nőszövetség, továbbá a protestáns írók nevében Harsányi Zsolt.⁹³

A Sajtószövetség azonban rendkívül vegyes fogadtatást kapott. A leginkább pozitív az ORLE hivatalos lapjának állásfoglalása volt, amely leszögezte, hogy a szervezet eredetileg inkább református felekezeti szervezkedést kívánt volna, azonban meghajlik a „tovább látók bölcsessége” előtt, és elfogadja, hogy a protestantizmust fenyegető veszélyek elhárításához teljes összefogás szükséges a felekezetek között.⁹⁴ A dezorganizálódott Hit és Szolgálat Mozgalom jó néhány hónapos késéssel arról adott ki nyilatkozatot, hogy abban az esetben, ha a Protestáns Sajtószövetség jövődő napilapja alkalmasnak bizonyulna a református érdekek szolgálatára, akkor támogatni fogja tevékenységét. Igaz, ehhez hozzátette: a mozgalom „amíg az ellenkezőjéről nem értesíti napilapakciója barátainak nagy seregét, a napilapra vonatkozó terveit eredeti tisztaságában fenntartja”.⁹⁵

A *Református Figyelő* című hetilap köre magát a kezdeményezést helyesnek ítélte, hiszen a napilapot elengedhetetlenül szükségesnek látta ahhoz, hogy ki lehessen kényszeríteni a szerintük a katolikusokat a protestánsok rovására kedvezményező állami politika megváltoztatását.⁹⁶ A Protestáns Sajtószövetség életre hívásának módját viszont rendkívül szerencsétlennek találták. „Az új sajtószövetség úgy alakult meg, hogy elfelejtették rá meghívni – a sajtót!” – írták. Tudomásuk szerint az alakuló ülésre eleve csak személyeket hívtak meg, lapokat nem. Ezért aztán az egyházi sajtó munkatársai csodálkozva kérdezték egymástól, kik azok az ismeretlen személyek, akik a szakosztályok vezetői lettek. Ennek következtében a szövetség koraszülött gyermekként jött a világra, így félő, hogy „korai gyászos sírba száll. Amiért kár lenne”⁹⁷ – összegezték véleményüket.

91 Az egyház és a sajtó felelőssége. *Magyar Protestánsok Lapja*, 1928. december 23., 7.

92 Baltazár Dezső lett a Protestáns Sajtószövetség elnöke. *Új Nemzedék*, 1929. április 23., 7.

93 Protestáns Sajtószövetség alakult. *Újság*, 1929. április 23., 8.

94 A Lelkészegyesület a Protestáns Szövetségről. *Magyar Protestánsok Lapja*, 1929. május 12., 2.

95 A Hit és Szolgálat Mozgalma és a napilapakció. *Reformátusok Lapja*, 1929. október 6., 195.

96 Ifj. SZABÓ Aladár: Miért van szükségünk napilapra? *Református Figyelő*, 1929. május 4., 218.

97 Protestáns Sajtószövetség? *Református Figyelő*, 1929. április 27., 206.

Evangélikus oldalról szintén megjelentek kételkedő hangok: egy vélemény szerint például a tervezett napilap szerkesztősége politikai kérdésekben képtelen lesz majd egységes irányvonalat kialakítani. Emellett arra veszélyre is felhívta a figyelmet, hogy

„ha egyszer a protestánsok egy lapot megindítanak, s az megbukik, akkor a második állapot sokkal rosszabb lesz, mint volt az első. Tehát azoktól, akik a napilap gondolatával foglalkoznak, lelkiismeretes előkészítő részletmunkát és adatokat kérünk!”⁹⁸

A feszültségeket érzékelve Vida Gyula azt hangoztatta a nyilvánosság előtt, hogy ő és munkatársai nem akarják a protestáns sajtó fölé helyezni magukat, nem céljuk a szerkesztőségek irányításának megszerzése, feladatuk csupán az egyeztetés és összehangolás.⁹⁹ A Protestáns Sajtószövetség október 24-én értekezletet is tartott Budapesten, amelyen az egyházi közélet számos vezető alakja megjelent. A belmissziós irányzat részéről Forgács Gyula sárospataki lelkész azt hangoztatta, hogy a szövetség már működő szervezetek programját tűzte zászlájára, ezért tisztázni kell a hozzájuk fűződő viszonyát. A *Református Figyelő* című hetilapot képviselő Victor János pedig azt vetette a szervezők szemére, hogy az alapításból a *Magyar Protestánsok Lapját* kivéve valamennyi sajtószervet kihagyták, a protestáns sajtó ezért jogosan kritikus velük szemben. Vida Gyulát pedig nyíltan alkalmatlannak ítélte feladatára, arra hivatkozva, hogy korábban több, kétes hitelű adománygyűjtésben vett részt.¹⁰⁰ Vida ezt később határozottan cáfolta, és úgy vélte, hogy Victor támadására valójában azért került sor, mert a *Református Figyelő* köre felmérte, hogy az általuk eredetileg lesajnált Sajtóegyesület képes lesz megvalósítani programját.¹⁰¹

A feszült helyzet mindenesetre kezdte összekovácsolni a protestáns lapkészítőket. November 14-én Csikesz Sándor vezetésével a református egyházi lapok munkatársai értekezletet tartottak a fasori gyülekezet tanácstermében. Egy beszámoló szerint:

„Meleg testvéri érzés hatotta át a tanácskozást. Elvi megállapodásra jutottak a Prot[estáns] Sajtószövetséghez való viszony kérdésében is, s állásfoglalásukat eljuttatták annak elnökségéhez. [...] Ha változások nem következnenek be, a ref[ormátus] egyházi lapok képviselői újabb sajtóértekezleten tárgyalják a megkezdett ügyet.”¹⁰²

A Sajtószövetség időközben hozzálátott az adományok gyűjtéséhez, ez azonban – részben talán a Vidával szembeni ellenérzések következtében – szintén nem találkozott osztatlan rokonszenvvel. Andrassy Kálmán, a nyírségi Buj község lelkésze például 1929 végén arról tudósította Sebestyén Jenőt, hogy egy Fodor Pál nevű, református felekezetű budapesti hírlapíró jelent meg gyűjtést végezni a környéken, és saját bevallása szerint naponta mintegy kétszáz pengőt tudott összeszedni. „Propaganda-s gyűjtőútja – egyenesen a püspök urak (ő mondja s a mellékelt körlevél is) megbízásából van, s a katolicizmus ellen való propagandára s ellen-szenvre van alapítva – mit tudunk s látunk –, innen a nagy eredmény.” A lelkész kétségesnek

98 Jegyzet. *Evangélikusok Lapja*, 1929. június 16., 188–189.

99 „Mi a készültebbek, a jobbak, a többet tudók és a jellemesebb magyarok vezetését követeljük...” *Magyar Protestánsok Lapja*, 1929. június 16., 4.

100 Sajtóértekezlet. *Református Figyelő*, 1929. november 2., 529.

101 VIDA Gyula: „Sajtóértekezlet”. *Magyar Protestánsok Lapja*, 1929. november 10., 7.

102 Református egyházi lapok sajtóértekezlete. *Sárospataki Református Lapok*, 1929. november 24., 295.

találta, hogy vajon a központból megfelelően ellenőrzik-e Fodor tevékenységét, ad-e például nyugtát az egyszerű embereknek is, ezért Sebestyént kérte, hogy segítsen mielőbb tisztázni a helyzetet, „nehogy egy újabb kudarc és lehet mondani, valóságos csapás legyen belőle népünk hitének rettenetes kárára”.¹⁰³ Hasonló panaszokat fogalmazott meg – immár a nyilvánosság előtt – a *Debreceni Protestáns Lap* egyik levelezője, aki szerint a Sajtószövetség küldöttje a szabolcsi falvakban „olyan erőszakosan lépett fel s annyira nem engedett lehetőséget a védekezésre sem, hogy olyan egyszerű viszonyok között élő kisemberektől préselt ki 10-10 pengőket, akik 1 pengő kiadást is nagyon érzékenyen nélkülöznek meg”.¹⁰⁴

A propaganda céljaira a Sajtószövetség számos sajtógyűlést szervezett, amelyek két szembevető jellegzetességgel rendelkeztek: az elnöki posztot betöltő Baltazár számos rendezvényen beszédet mondott, továbbá az evangélikusok igen jelentős szerepet vállaltak. A propagandakörút első jelentősebb állomása 1930 januárjában Nyíregyháza volt, ahol Baltazár mellett Geduly Henrik evangélikus püspök mondott beszédet, és a résztvevőket Karinthy Frigyes „ötletes előadása” is szórakoztatta.¹⁰⁵ A tiszántúli református püspök ezután áprilisban Sopronban, májusban Békéscsabán, szeptemberben Orosházán, 1931 januárjában Karcagon, februárban Kisújszálláson és Szarvason, áprilisban pedig Hajdúböszörményben beszélt a helyi sajtógyűlésen.¹⁰⁶

A kezdeményezést különösen az evangélikus nyilvánosság követte nagy figyelemmel. A hivatalos tényezők támogatásukról biztosították a tervet, Sztranyavszky Sándor államtitkár egyházfelügyelői beiktatása során például kijelentette: „Mindenkitől független protestáns napisajtóra van szükség.”¹⁰⁷ Igen agilisnak mutatkozott Mandula Imre közgazdasági szakíró, akit 1929 decemberében bíztak meg a Sajtószövetség igazgatói teendőivel. Ő elsősorban azzal érvelt, hogy a protestantizmust közéleti téren fenyegető veszélyek elhárításához van szükség napisajtóra. A fő veszélyforrást a „reakcióként” megnevezett katolicizmusban látta, amely szerinte minden társadalmi rétegben komoly pozíciókat szerzett. Ezért sürgette, hogy a protestánsok is „társadalmi eszközökkel” siessenek egyházaik segítségére, a meglevő egyesületeket azonban, mint a Bethlen Gábor Szövetséget vagy a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságot nem látta megfelelőnek az összefogás megszervezésére. Ezek szerinte ugyanis

„nem tudják olyan domináló erővel a protestáns életre rányomni a maguk szellemét, hogy az autonómia túltengésével mindenütt felburjánzó apróbb sajtókísérleteket, az átütőképeség, az átfűtött tudás és a tekintélyt parancsoló hivatottság fölényével és magából adódó hatalmával leszerelni és az önkéntes visszavonulásra rákényszeríteni tudnák.”

Mandula úgy vélte, hogy a Sajtószövetség tulajdonképpen erre a feladatra, az általános protestáns érdekek védelmére jött létre.¹⁰⁸

103 RL C/68. 4. doboz. Andrassy Kálmán Sebestyén Jenőnek, 1929. október 8.

104 SZABOLCSI: Védelmet kérünk! Egyházunk órállóinak figyelmébe. *Debreceni Protestáns Lap*, 1931. március 28., 104.

105 A Protestáns Sajtószövetség zászlóbontása Nyíregyházán. *Kis Újság*, 1930. január 12., 7.

106 Az Országos Protestáns Sajtószövetség. *A Sajtó*, 1930. április, 218.; Baltazár püspök Békéscsabán. *Pécsi Napló*, 1930. május 13., 4.; Baltazár Dezső református püspök Orosházán. *Pesti Hírlap*, 1930. szeptember 28., 11.; Baltazár püspök előadása Karcagon. *Budapesti Hírlap*, 1931. január 16., 7.; Protestáns ünnepség Kisújszálláson. *Kis Újság*, 1931. február 24., 7.; Baltazár püspök előadása Szarvason. *Budapesti Hírlap*, 1931. február 8., 10.; Baltazár Dezső püspök Hajdúböszörményben. *Pesti Hírlap*, 1931. április 8., 10.

107 Sztranyavszky Sándor evangélikus egyházfelügyelői beiktatása. *Budapesti Hírlap*, 1930. október 17., 4.

108 MANDULA Imre: Az Országos Protestáns Sajtószövetség. *Evangélikus Népiskola*, 1930/4. 122–124.

A program végrehajtása szempontjából fontosnak ítélte a protestáns öntudat felébresztését, és felvetette a már létező társadalmi szövetségek egyesítésének lehetőségét. A Sajtószövetség korábbi működését illetően viszont maga is kritikus volt, és – utólag mintegy Andrássy Kálmán aggodalmait igazolva – úgy vélte, hogy a Budapesten felfogadott titkárok vidéki pénzgyűjtése nem volt szerencsés, hiszen „idegen emberek megbízhatóságát nehezen lehet ellenőrizni.” Ezért célul tűzte ki, hogy minden jelentősebb városban fiókegyesületet létesítsenek az ottani egyház felügyelete alatt. Úgy vélte, hogy ez jobb lenne, mint „a mostani s ügynöki tevékenység látszatát keltő akvizíciós munka”. A jövő napilap kapcsán hangsúlyozta: „Programunk kell legyen a szociális élet irányítása, a szociális problémák megoldásának nemcsak elméleti megvitatása, de az egyházzal együtt annak gyakorlati alkalmazása is.”¹⁰⁹

Az evangélikus nyilvánosságban ugyanakkor olyan vélemények is megjelentek, amelyek megkérdőjelezték a napilapindítás realitását. Az *Evangélikusok Lapja* egyik olvasójának nyílt levele szerint például a lapindítás elvi szinten kívánatos ugyan, de a fennálló piaci viszonyok közepette teljesen esélytelen. A kiadók fő jövedelmi forrása ugyanis a hirdetés, egy keresztyén szellemű lap pedig eleve nem tarthat igényt a legjövödelmezőbb hirdetésekre, hiszen ezek „a közéleti és társadalmi erkölcsöt mállasztó” jellegűek. Ezért az átlagosnál több, legalább 30 ezer előfizetőre lenne szükség, ami azonban teljesen irreális elvárás. Ám még a megfelelő szerzői kör megnyerése is kemény dió:

„hol van az a harminc-negyventagú szerkesztőség, hol van ennyi újságíró, aki ennek a szokatlanul új, mert hívó, újságírásnak kész, meggyőződéses katonája tudna lenni? Akik az ünnepi publicisztikán túl [...] a mindennapi élet száz és ezer vonatkozásában ezt a tisztára eszményi világnézetet vérbeli avatottsággal képviselni, propagálni tudnák?”

Ezért inkább a már meglevő lapok, illetve a sikeresnek ítélt közös protestáns sajtótájékoztató szolgálat erősítését javasolta.¹¹⁰ Az *Evangélikusok Lapjának* egy másik szerzője hasonló érveléssel, de jóval radikálisabb hangot megütve támadta a Protestáns Sajtószövetség programját:

„Én ebben a tervben éppen a protestáns sajtóügynek egyik veszedelmét látom. [...] Minél befolyásosabb egyházi tényezők azok, akik a tervvel foglalkoznak, vagy azt pártolják, annál veszedelmesebb. És pedig azért, mert éppen ezek a befolyásos tényezők félszívvel, vagy sehogysem támogatják azt, ami van, hanem festett egekre nézve, az eljövendő sajtót dédelgetik, és annak érdekében használják fel hatalmukat.”¹¹¹

6. A végkifejlet

A Protestáns Sajtószövetség működése hamarosan válságba került. Ebben a belső ellentétek – a protestáns vagy felekezeti sajtó kérdésének eldöntetlensége – mellett a gazdasági helyzet alakulása játszott nagy szerepet. A Magyarországra is begyűrűző gazdasági világválság nem-

109 MANDULA Imre: Az Országos Protestáns Sajtószövetség szükségessége és programjának gyakorlati megvalósulása. *Evangélikus Népiskola*, 1930/5. 155–157.

110 Levél a szerkesztőhöz. *Evangélikusok Lapja*, 1930. április 6., 109–110.

111 Jegyzetek. *Evangélikusok Lapja*, 1930. március 23., 92–93.

csak az új egyházi sajtóvállalkozások indítását akadályozta meg, hanem számos, már működő orgánumot is teljesen ellehetetlenített. A *Református Figyelő* szerkesztősége például 1932-ben hűségese előfizetőinek elmaradását volt kénytelen regisztrálni, míg más olvasók – pénzük nem lévén – természetben próbálták meg rendezni adósságaikat, így például fogkefét, szappant, poharakat, nikkelórát vagy pár méternyi női szövetet is beküldtek a kiadóhivatalnak.¹¹² Az Országos Protestáns Sajtószövetség vezetői hamarosan levonták a helyzetből adódó következtetéseket, és a szervezet 1931 márciusában feloszlott, illetve – hivatalosan – beolvadt a Bethlen Gábor Szövetségbe. A hivatalos egyházi kommunikáció természetesen igyekezett elfedni a kudarcot, és arról próbálta meggyőzni a nyilvánosságot, hogy a Protestáns Sajtószövetség az új keretek között fogja szolgálni a protestáns egyházak közötti egység ügyét.¹¹³ Baltazár püspök a megszűnő egyesület elnökeként pedig azt hangsúlyozta, hogy „a Protestáns Sajtószövetség egyik kitűzött célját, a protestáns napilap indítását elérve látjuk a Bethlen Gábor Szövetség lapjában, a *Magyar Protestánsok Lapjában*, s annak napilappá fejlesztését teljes erővel munkálni fogjuk.”¹¹⁴ A valóságban azonban, miután az általános gazdasági körülmények rendkívül kedvezőtlennek váltak, a napilap ügye a szövetséggel együtt süllyesztőbe került.

112 Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára 41. fond. A Református Figyelő iratai. Biberauer Richard: Első negyedévi jelentés, 1932. április 23.

113 A protestánsok összefogását sürgette Pesthy Pál. *Pesti Napló*, 1931. március 20., 9.; A Protestáns Sajtószövetség. *Sárospataki Református Lapok*, 1931. április 19., 92.

114 BALTAZÁR Dezső: Az Országos Protestáns Sajtószövetség. *Magyar Protestánsok Lapja*, 1931. május 1., 5.

Gratz Gusztáv és a *Magyar Szemle* kapcsolatához

PAÁL VINCE

A Magyar Szemle Társaság (MSZT) 1927-ben alakult meg. Folyóirata, a *Magyar Szemle* (a továbbiakban: a *Szemle*) 1927. szeptember elsején indult, és 1946-ig, az MSZT feloszlataásáig összesen 106 száma jelent meg.¹ Az alapszabály értelmében „[a] Társaság feladta a magyar szellemi élet kiművelése; ebből a célból folyóiratot és könyveket ad ki.”² Az MSZT élén a választmány állt, azonban a napi operatív munkába nem szólt bele. A választmány és egyben az MSZT elnöke az indulástól 1933-ig Hóman Bálint volt,³ akitől Bethlen István⁴ vette át ezt a pozíciót. Az alelnöki tisztet 1928-ig (haláláig) Magyary Géza,⁵ majd 1929-től Gratz Gusztáv⁶ töltötte be, őt 1933-tól Ravasz László,⁷ később Szekfű Gyula⁸ követte. Az MSZT főtitkáráként 1936-ig Balogh József,⁹ majd azt követően végig Bisztray Gyula¹⁰ tevékenykedett. A választmányban az említetteken kívül olyan prominens személyek vettek részt, mint

1 SAÁD József (írta és összeállította): *Magyar Szemle. Repertórium és tartalomelemzés I–II.* Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár – ELTE Szociológiai Intézet, 1989.

2 BISZTRAY Gyula: 4. A Magyar Szemle Társaság vezetősége. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (a továbbiakban: OSZK Kt.) Fond 7/2282.

3 Hóman Bálint (1885–1951) politikus, történész, az MTA rendes tagja. Vallás- és közoktatásügyi miniszter volt 1932–1938 és 1939–1942 között. A Népbíróság mint háborús bűnöst 1946-ban életfogytiglani börtönre ítélte, a váci fegyházban halt meg. Büncselekmény hiányában 2015-ben felmentették, és a népbíróági ítéletet hatályon kívül helyezték.

4 Bethlen István (1874–1946) jogász, mezőgazdász, politikus, 1921–1931 között miniszterelnök volt.

5 Magyary Géza (1864–1928) jogász, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja volt. A magyar és a nemzetközi polgári eljárásjog kiemelkedő alakja.

6 Gratz Gusztáv (1875–1946) német származású magyar politikus, publicista, gazdasági szakember, történész, az MTA levelező tagja, a *Huszadik Század* című folyóirat és a Társadalomtudományi Társaság egyik alapítója volt. A Gyáriparosok Országos Szövetségének (GYOSZ) ügyvezető igazgatója 1912–1917 között, 1917–1918-ban a közöskülügyminisztérium osztályfőnöke, 1917-ben magyar pénzügyminiszter volt. A bécsi Antibolszvista Komité tagja 1919-ben, 1919–1921-ben bécsi követ, 1921-ben magyar külügyminiszter volt. IV. Károly mindkét restaurációs kísérletében részt vett 1921-ben, haláláig következetesen liberális és legitimista nézeteket vallott. Összesen mintegy harmincszázadon át volt országgyűlési képviselő, 1936-tól ellenzéki mandátummal. A Magyarországi Németek Népművelődési Egyesületének elnöke volt 1924–1938 között. Ellenezte a zsidótörvényeket. A náci 1944-ben a mauthauseni koncentrációs táborba hurcolták. Ld. PAÁL Vince: *A publicisztika és a politika vonzásában. Gratz Gusztáv pályája.* Budapest, Wolters Kluwer, 2018.

7 Ravasz László (1882–1975) református püspök, az MTA rendes tagja, másodelnöke, lapszerkesztő, publicista volt.

8 Szekfű Gyula (1883–1955) történész, publicista, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja, a Horthy-korszak egyik főideológusa volt. Magyarország moszkvai követe, illetve nagykövete volt 1945–1948 között.

9 Balogh József (1893–1944) irodalomtörténész, lapszerkesztő, műfordító, klasszika-filológus, az ókeresztény irodalom és a középkori történelem szakértője volt. Halálának körülményei ismeretlenek, feltételezhetően a holocaust egyik áldozata lett.

10 Bisztray Gyula (1903–1978) irodalomtörténész, egyetemi tanár, publicista volt.

például Chorin Ferenc,¹¹ Kornis Gyula,¹² Imrédy Béla,¹³ Kornfeld Móric,¹⁴ Szász Zsombor¹⁵ stb. A *Szemle* szerkesztőbizottságának elnöke Bethlen István volt, ám a lap irányvonalát a szerkesztő, Szekfű Gyula szabta meg („Szekfű szemléje”).¹⁶ A választmány és a szerkesztőbizottság összetételében számos személyi átfedés volt, induláskor mindkét testület tagja volt többek között Gombocz Zoltán,¹⁷ Gratz, Herczeg Ferenc,¹⁸ Hóman, Jancsó Benedek,¹⁹ Magyary, Ravasz, Petrovics Elek²⁰ stb. A *Szemle* a két világháború közötti időszak legszínvonalasabb konzervatív folyóiratának számított.²¹

Az MSZT a folyóirat mellett könyvkiadással is foglalkozott. A Magyar Szemle Könyvei című sorozatban irodalomtörténeti, művészettörténeti, történeti monográfiák jelentek meg. Az igényes, de könnyen hozzáférhető ismeretterjesztést szolgálta a Magyar Szemle Kincsestár sorozat. A Magyar Szemle Klasszikusai című sorozatban pedig szépirodalmi művek, források jelentek meg.²²

A jelen tanulmányban Gratz és a *Szemle*, illetve az MSZT kapcsolatát, azon belül különösen *A dualizmus kora*, *A forradalmak kora* és a *Magyarország a két háború között* című történeti művek létrejöttének körülményeit vizsgálom. Ennek során – reményeim szerint – értékes adalékokkal szolgállok az informális cenzúra és az öncenzúra megnyilvánulásához is.

Gratz nemcsak a választmányi alelnöksége és szerkesztőbizottsági tagsága révén kapcsolódott a *Magyar Szemlé*hez, hanem az első években az egyik legtermékenyebb szerzője is volt.²³ A Magyar Szemle Könyvei sorozatban három kötettel képviseltette magát, egyik ismeretterjesztő füzeté pedig a Magyar Szemle Kincsestára 25. kiadványaként jelent meg. Szekfű és Balogh

11 Ifj. Chorin Ferenc (1879–1964) gyár- és bányatulajdonos, a Horthy-korszak egyik legbefolyásosabb üzletembere volt. A GYOSZ elnöki tisztét töltötte be 1928–1942 között. Azon zsidó származású nagytőkések egyike, akiket a Gestapo a gazdasági érdekeltségeik átengedése fejében engedett Nyugatra távozni. New Yorkban halt meg.

12 Kornis Gyula (1885–1958) piarista szerzetes-pap, kultúrpolitikus, filozófus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja, elnöke, Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatási miniszter államtitkára, kormánypárti országgyűlési képviselő, a Képviselőház elnöke volt.

13 Imrédy Béla (1891–1946) gazdasági szakember, politikus, miniszterelnök, a Magyar Nemzeti Bank igazgatója, majd elnöke, az első Gömbös-kormány pénzügyminisztere, majd a Darányi-kormány gazdasági „csúcsminisztere”, 1938–1939 között miniszterelnök volt. A Szálasi-kormányban ismételtén a – tárca nélküli – csúcsminiszteri posztot töltötte be. A Népbíróóság ítélete alapján mint háborús bűnöst kivégezték.

14 Kornfeld Móric (1882–1967) közgazdász, bankár, gyáriparos, az 1920-as évektől a Weiss Manfréd Művek igazgatója volt. Azon zsidó származású nagytőkések egyike, akiket a Gestapo a gazdasági érdekeltségeik átengedése fejében engedett Nyugatra távozni.

15 Szász Zsombor (1871–?) jogász, politikus, diplomata, publicista, műfordító volt.

16 SAÁD i. m. (1. lj.) I. köt., 21. Vö. ZICHY Mihály: Adalékok a Magyar Szemle történetéhez. *Magyar Szemle, Új folyam* VI. 11–12. szám.

17 Gombocz Zoltán (1877–1935) nyelvész, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja volt.

18 Herczeg Ferenc (1863–1954) író, újságíró, műfordító, az MTA rendes tagja, másodelnöke, majd igazgatója, a Horthy-korszak egyik legnépszerűbb írója volt.

19 Jancsó Benedek (1854–1930) pedagógus, publicista, az MTA levelező tagja volt. Kiemelkedik kisebbségpolitikai és nemzetiségtörténeti szakírói tevékenysége.

20 Petrovics Elek (1873–1945) művészettörténész, az MTA rendes tagja, a Szépművészeti Múzeum főigazgatója volt.

21 Lásd SAÁD i. m. (1. lj.) I. köt., 5–34.; SZŐKE Domokos: Konzervativizmus és liberalizmus válaszfútján. Bethlen István és a Magyar Szemle kapcsolatának történetéhez. *Századok*, 1993/5–6. 738–749.; *A Magyar Szemle* és a fiatal nemzedék. Kodolányi Gyula interjúalánya Kosáry Domokos. *Magyar Szemle, Új folyam*, VI. 11–12.; NÉMEDI Dénes: A *Magyar Szemle* revíziós nacionalizmusának szerkezetéről. *Történelmi Szemle*, 1972/1–2. 75–110.; NAGY Péter Tibor: Szekfű Gyula levelei Balogh Józsefhez. *Történelmi Szemle*, 1992/3–4. 231–248.

22 SAÁD i. m. (1. lj.) I. köt., 8–9.

23 A *Magyar Szemlé*ben megjelent Gratz-cikkek felsorolását ld. GALAMBOS Ferenc (összeállította): *A Magyar Szemle írói és írásai*. Kézirat. Budapest, OSZK, 1959. 22.

a külpolitikai és a gazdasági tárgyú közlemények esetében sokszor kikérték véleményét, de nem egyszer ő maga ajánlott szerzőket, illetve tanulmányokat megjelentetésre. Gratz már a folyóirat alakítása körüli munkákban is részt vett. Szekfűnek mint kijelölt szerkesztőnek 1927. április 29-én kelt levelében számolt be a külpolitikai tárgyú cikkek beszerzése érdekében folytatott tevékenységéről: „alkalmam volt Walkó külügyminiszter úrral beszélgetetni. [...] Elvileg nem zárkózott el az elől, hogy nem bizalmas természetű követségi jelentésekbe valamely bizalmas emberünk – esetleg Czakó, akit ajánlottam – betekintést nyerhessen, de az is lehetséges, hogy ő maga fogja a ministeriumban a szükséges közleményeket megírni.”²⁴ Fél évvel később Szekfű arról tájékoztatta Gratzot, hogy a külpolitikai cikkek írására Ottlik György²⁵ személyében „végre sikerült” olyan szakértőt találni, aki „azt hiszem, Excellenciád bizalmát is bírja. Ő minden fontosabb kérdésben bátor lesz, kegyelmes Uram, Hozzád fordulni utasításért, s igen kérlek, a *Magyar Szemle* érdekében, ne tagadd meg ezeket tőle.”²⁶

Gratz, aki a Monarchia közös külügyminisztériumában osztályfőnöki pozíciót töltött be, és 1921-ben magyar királyi külügyminiszter is volt, nemcsak a *Szemle* számára írt külügyi tartalmú cikkeket felügyelte, hanem maga is számos publikációval jelentkezett. A *Szemle* szerkesztőségével folytatott levelezéséből kiderül, hogy több alkalommal kifejezte: nem fog megsértődni, ha valamely cikkét „szerkesztés-technikai” vagy tartalmi okokból nem közlik. Ez a hozzáállás a Gratzra jellemző szerénység megnyilatkozása volt, aki a maga teljesítményével sohasem volt elégedett.²⁷ Alkalmanként egyszerre két cikke is a szerkesztőség asztalán feküdt. Jelezte, hogy amennyiben szükség volna mindkét írást ugyanabban a számban megjelentetni, akkor az egyik alá álnevet tegyenek. Javasolta a gg. és a –z vagy a Spectator Icepuriánus álneveket, amelyeket korábban is használt már.²⁸

A külpolitikai témájú cikkek természetesen különös érzékenységgel bírtak, és a szerkesztőség általában szükségét érezte, hogy azokat megjelenés előtt a szerkesztőbizottság elnökének, Bethlen miniszterelnöknek bemutatassa. Ez azonban gyakran azzal járt, hogy Bethlen véleményének késlekedésével a tervezett lapszám átalakításra szorult. Például Gratz 1928 júniusában készült el a kisantról írt cikkével, de szükségesnek tartotta, hogy azt kefelevonatban a miniszterelnöknek is eljuttassák. A cikk levonata a miniszterelnökségtől csak július 7-én érkezett vissza azzal, hogy a miniszterelnöknek semmilyen kifogása nincsen. A késlekedés miatt az aktuális számba a cikk már nem fért bele, helyette egy másik közlemény került a júliusi szám vezető helyére.²⁹

A szerkesztőség állandó belpolitikai rovatot is szeretett volna. Ezt kezdetben Antal István³⁰ írta, aki „Tallózás a politika mezején” címmel közölte szemléit, majd váltakozva Rakovszky

24 Gratz Gusztáv levele Szekfű Gyulának. Budapest, 1927. április 29. OSZK Kt. Fond 7/693 1. fol.

25 Ottlik György (1889–1966) diplomata, újságíró, a *Budapesti Hírlap*, a *Nouvelle Revue de Hongrie* és a *Pester Lloyd* főszerkesztője volt.

26 Szekfű levele Gratznak. Budapest, 1927. október 21. OSZK Kt. Fond 7/693 6. fol.

27 Gratz levelei, Budapest, 1927. december 13., 1930. december 17. és 1934. március 22. OSZK Kt. Fond 7/693 10., 70., 137. fol. Balogh levele Gratznak, 1931. január 7. OSZK Kt. Fond 7/693 71. fol.

28 Gratz levele Szekfűnek, 1927. szeptember 28. OSZK Kt. Fond 7/693 3. fol. Ezeket a betűjeleket korábban a *Huszadik Század* című folyóiratban is használta. Vö. GULYÁS Pál: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézete – Petőfi Irodalmi Múzeum, 1990–. XI. köt., 343.; PAÁL I. M. (6. l.) 51.

29 OSZK Kt. Fond 7/693 26. Gratz cikke *A Kisantról* címmel az augusztusi számban jelent meg.

30 Antal István (1896–1975) jogász, politikus, újságíró, Gömbös Gyula miniszterelnök sajtófőnöke, majd igazságügyi államtitkár volt. Miniszteri pozíciót töltött be a Kállay- és a Sztójay-kormányban (nemzetvédelmi propagandaminiszter, illetve vallás- és közoktatásügyi, valamint igazságügyi miniszter). A Népbíróság mint háborús bűnöst halálra ítélte, de az ítéletet életfogytiglani fegyházra módosították, 1960-ban szabadult.

Ivánna³¹ „Márciusi Szemle”, „Áprilisi Szemle” címek alatt. Ezt követően úgy tűnt, hogy Hegedűs Kálmán³² személyében sikerül megtalálni azt a személyt, aki a „Külpolitikai Szemlével” azonos formában jelentkezik a parlamenti eseményekre koncentráló „Belpolitikai Szemle” című rovatral, azonban Hegedűs beszámolóit tíz alkalom után abbamaradtak.³³ Ezután Szekfű Gratzot szemelte ki a feladatra, aki erre való hajlandóságát korábban már nyilvánította, de ő nem rendszeres havi szemlékben gondolkodott, hanem egyes témák megírásában,³⁴ így az eredetileg elképzelt belpolitikai szemlének nem lett folytatása.

A Magyar Szemle Kincsestára sorozatban 1929-ben jelent meg *Európai külpolitika* című népszerűsítő kötete „a sokat sürgetett magyar külpolitikai nevelés” előmozdítására. Az Országos Ifjúsági Irodalmi Tanács azonban a kötetet az ifjúsági könyvtárak számára „beszerezhetőnek nem találta”. Balogh, az MSZT főtítkára ennek kapcsán felhívta a Magyar Külügyi Társaság igazgatóságának figyelmét a kiadványra, hangsúlyozva, hogy „a munkát szerző kifejezetten a közepes vagy kisebb műveltségű magyar nagyközönség számára írta, szem előtt tartván elsősorban a 16–18 esztendő magyar ifjúságot.”³⁵ Nem ismert, hogy ezt követően a Külügyi Társaság tett-e valamit a kötet népszerűsítésére, illetve terjesztésének elősegítésére.

A gazdasági világválság következtében a *Szemle* előfizetőinek száma is erőteljesen megcsappant. Ebben a helyzetben a vezetőség minisztériumokat és egyéb állami szerveket keresett meg azzal, hogy fizessenek elő a folyóiratra, lehetőleg minél nagyobb példányszámra. Bethlen, a Társaság elnöke is levélben fordult ez ügyben Ernszt Sándor népjóléti és munkaügyi miniszterhez, a közvetlenül az Országos Társadalombiztosítási Intézet (OTI) elnökéhez, Huszár Károlyhoz intézett levelet azonban nem írta alá, mondván „ő a tárcákkal érintkezik, az OTI-nak pedig állítólag »autonómiája« van”.³⁶ Az ügyben Gratz ezért személyesen járt el Huszárnál, aki viszont közölte, hogy az OTI kizárólag munkásbiztosítási kérdésekkel foglalkozó folyóiratokat rendelhet meg, ezért a kérésnek jelenleg nem tehet eleget.³⁷ A Magyar Nemzeti Bankhoz intézett kérelem megtámogatásában ugyancsak Gratznak jutott feladat. Baranyai Lipót, a Bank ügyésze, a szerkesztőségnek azt válaszolta, hogy kérelmük az Igazgatóságnál „kedvező elintézés akkor nyerne”, ha a Bank igazgatója, „Imrédy Béla, – ki egyébként a *Magyar Szemlének* munkatársa és barátja is”, Gratztól kapna „egy sornyi levelet”. Baranyai szerint „ez Imrédy önértetét nagyban növelné”.³⁸

A Magyar Szemle Könyvei sorozatban – amint fent már említettem – 1934-ben jelent meg Gratznak a kétkötetes *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918* című műve, a következő évben pedig *A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920* című könyve. A dualizmus történetének megírását Szekfű rábeszélésére vállalta.³⁹ A kétkötetes könyv elkészítéséről szóló szerződés vázlatát 1931 márciusában vetették papírra,

31 Rakovszky Iván (1885–1960) 1922–1926 között belügyminiszter, 1944-ben a Lakatos-kormányban vallás- és közoktatásügyi miniszter volt. A Fővárosi Közmunkák Tanácsának elnöke volt 1928–1935 között.

32 Hegedűs Kálmán (1877–1942) ügyvéd, földbirtokos, országgyűlési képviselő volt.

33 SAAD i. m. (1. lj.) 12. Vö. BISZTRAY Gyula: 4. A Magyar Szemle Társaság vezetősége. OSZK Kt. Fond 7/2282.

34 Szekfű Gratznak, 1929. július 6. és Gratz Szekfűnek, 1929. július 15. OSZK Kt. Fond 7/693 47–48. fol.

35 Az MSZT főtítkárának levele a Magyar Külügyi Társaság Igazgatóságának, 1930. február 27. OSZK Kt. Fond 7/693 57. fol.

36 Balogh Gratznak, 1931. január 7. OSZK Kt. Fond 7/693 72. fol.

37 Gratz levele Balognak, 1931. január 20. OSZK Kt. Fond 7/693 74. fol.

38 A *Szemle* szerkesztősége Gratznak, 1931. január 24. OSZK Kt. Fond 7/693 75. fol.

39 Gratz levele Szekfűnek. Budapest, 1934. március 3. OSZK Kt. Fond 7/693 132. fol.

ebben 20 éves kiadványról volt szó. A honoráriummal kapcsolatban Balogh előzetesen arról tájékoztatta, hogy azok nem szépirodalmi művek esetében 16 oldalas ívenként 80 és 120 pengő között mozognak – „ez utóbbi összeget fizetjük például a kiváló Horváth Jánosnak⁴⁰ – Szekfű Gyulának 160. P.-t fizettünk.”⁴¹

Komolyabb formát azonban csak két év múlva öltött a projekt. A szerződéstervezet feltételei szerint Gratz legfeljebb 40 ív terjedelemben készíti el *Az utolsó ötven év története* című munkát, amelyet két, egyszerre megjelentetendő kötetben, a Magyar Szemle Könyvei sorozat Garamond-szedésű tükrében fognak közrebocsátani. A szerző vállalja, hogy a mű kéziratát szedésre kész állapotban felerészben folyó év október 1-ig, illetve november 1-ig átadja.⁴² Az ívenkénti szerzői honorárium – talán az időközben felgyorsult inflációt is figyelembe véve – az előzetes ajánlathoz képest 160 pengőre emelkedett. Ugyanakkor Babits Mihálynak ez idő tájt az *Amor Sanctus*-áért az eladott példányok után 8%-os részesedést fizettek.⁴³ A szerzői honorárium kifizetésének ütemezése szerint a teljes kézirat átadásakor járt 20%, a mű megjelenésekor további 20%, majd a fennmaradó összeg fele a megjelenéstől számított 180 napon belül, a másik fele pedig 270 napon belül volt esedékes.⁴⁴ A szerzőt a műből 15 példány illette meg, és jogosult volt további példányokat 40% kedvezménnyel vásárolni. A szerzői és kiadási jogok az első legfeljebb három példányra vonatkoztak, második, illetve harmadik kiadás esetén a szerző a jogokat azonos feltételek mellett volt köteles átengedni. A szerző arra is kötelezte magát, hogy amíg az első kiadás el nem kel, az utolsó ötven év történetéről könyvet hasonló terjedelemben magyar nyelven nem ad közre.⁴⁵

Az MSZT választmánya november 23-án részletesen foglalkozott a készülő könyvvel. Ekkor merült fel *A dualizmus kora. Magyarország története 1867-től 1918-ig* cím, ami a jelenlevők körében „bizonyos sikert aratott”.⁴⁶ A javaslattal szemben Gratznak sem volt ellenvetése, hiszen végül ezen a címen adták ki a kétkötetes művet. Ő maga a nevezett gyűlésen nem volt jelen, mert éppen akkor a győri Vagongyár egyik ülésén elnökkölt,⁴⁷ távolmaradását levélben mentette ki.⁴⁸ A szerződésben eredetileg megszabott határidőket a rendkívül

40 Horváth János (1878–1961) irodalomtörténész, az MTA rendes tagja volt, 1931-ben jelent meg az MSZT kiadásában *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* című műve.

41 Balogh Gratznak, 1931. március 12. OSZK Kt. Fond 7/693 78. fol.

42 A szerződésben vállalt határidők tekintetében Balogh megnyugtatta Gratzot: „itt szeretném megjegyezni azt, hogy amennyiben kényszerítő okoknál fogva kénytelen volnál, kegyelmes uram, haladékokat kérni, azt természetesen a Magyar Szemle Társaság óhajod szerint mindenkor meg fogja adni.” A levélből az is kiderül, hogy az utolsó honorárium fizetésének határideje eredetileg rövidebb lett volna: „az utolsó (30%-os) részletet a megjelenéstől számított 270 napra fizetnénk ki. Igen hálásak volnánk, ha ezt a kis változtatást méltóztatnál elfogadni, mert hetedfélezer pengőnek egyszerre való kifizetése, mint tudni méltóztatol – Társaságunk kissé labilis budgetjét könnyen megbillenthetné.” Balogh Gratznak, 1933. április 1. OSZK Kt. Fond 7/693 124. fol.

43 GRÓH Gáspár: Egymást metsző körök – tűnődések Babits és a *Magyar Szemle* kapcsolatáról. *Magyar Szemle, Új folyam*, VI. 11–12.

44 Egy korábbi szerződéstervezet szerint az elszámolás tantieme alapon, az eladott példányok szerint történt volna. A legalább kétezer példányszám forgalmi árának 12%-a illette volna meg a szerzőt. OSZK Kt. Fond 7/693 120. fol.

45 Szerződéstervezet, Budapest, 1933. március 31. OSZK Kt. Fond 7/693 124. fol.

46 Balogh levele Gratznak. Budapest, 1933. november 30., OSZK Kt. Fond 7/693 130. fol.

47 Gratz 1932 és 1938 között a Vagongyár Igazgatótanácsának elnöke volt. Vö. Gertrude ENDERLE-BURCEL – Michaela FOLLNER: *Diener vieler Herren. Biographisches Handbuch der Sektionschefs der Ersten Republik und des Jahres 1945*. Wien, Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes, 1997. 132.

48 Gratz levele az MSZT-nek, 1933. november 2. OSZK Kt. Fond 7/693 129. fol.

elfoglalt Gratz⁴⁹ nem tudta tartani. Kitűnik ez abból, hogy Szekfűtől csak 1934. március elején érkezett néhány észrevétel a kézírathoz.⁵⁰ Gratz a Szekfű által ajánlott irodalmat bevette a mű végén megadott, annotációval ellátott felhasznált források közé.⁵¹ Szekfű az egész munkához „szívből” gratulált a szerzőnek. Gratz postafordultával, hosszabb külföldi útjának megkezdése előtt válaszolt a neves történész dicsérő szavaira: „Teljesen tisztában vagyok munkám fogyatékságaival és nem tudom, élvezetet fog-e adni valakinek, azt elolvasni – de nagy élvezet volt részemre azt megírni. [...] Végtelenül hálás vagyok, hogy kegyes voltál a kéziratot elolvasni – nagy megnyugvás részemre, hogy lényeges kifogásolni valót nem találtál benne.”⁵²

Március 3-án Balogh már megküldte a könyv első 15 hasábjának korrigált változatát.⁵³ Az előzetes nyomdai becslések alapján hamarosan jött a kellemetlen meglepetés: a kézirat terjedelme lényegesen túllépte a szerződésben foglaltakat: „könyved terjedelme, Kegyelmes Uram, egészen meglepő képet mutat. Mintegy 53 ívre fog rúgni 40 helyett! E percben talány előttem mit csinálunk majd; most nincs más hátra, mint megszakítás nélkül szedetni.”⁵⁴ A terjedelem ilyen mértékű túllépéséért Gratz részben a nyomdát tette felelőssé, mert amikor az első 260 oldalt kéziratban átadta, azt mondták neki, hogy a 40 ívhez még kb. 40 oldal hiányzik. Vagyis a két kötetet 600 oldalban kellett terveznie, ami ugyan 660 oldal lett, de ezek alapján őt is meglepte, hogy az végül 53 ív terjedelemben rúgott.⁵⁵ Az a körülmény, hogy Gratz időközben megkezdte külföldi körútját, meglehetősen megnehezítette a nyomdai levonatokat ellenőrzését. „Sajnos, a kefelevonatok 21–25-ik lapját, amelyeket kegyes voltál Párisba küldeni, nem kaptam meg. Csak egy lehetőség van még, az hogy azt Párisból nem, mint kértem, berlini címemre, de Budapestre küldték vissza.”⁵⁶

A nyomtatás április 10-én megkezdődött. A Gratztól ezután érkező hibajavításokat így már nem tudták átvezetni, „a sajtóhibák jelentős része bent maradt az imprimált részben.”⁵⁷ A választmány utólag, április 17-ei ülésén járult hozzá, hogy a mű a szerződéstől eltérően, ne legfeljebb 40 ív, hanem 50–54 ív terjedelemben jelenjen meg. Ugyanakkor a honorárium

49 Gratz Gusztáv országgyűlési képviselő, az Interparlamentáris Unió tagja, számos kereskedelmi társaság tagja, a Magyarországi Németek Népművelődési Egyesületének elnöke, továbbá sok iparvállalat igazgatótanácsának tagja volt. Emellett a *Szemle* nyújtotta lehetőségeken kívül is kiterjedt publikációs tevékenységet fejtett ki. Így például az 1929-ben újraindult *Külgügyi Szemle* szerkesztőbizottságának elnöke volt. Rendszeresen publikált Balogh József, az MSZT főtítkárának szerkesztésében megjelenő *Nouvelle Revue de Hongrie* című folyóiratban is.

50 Szekfű levele Gratznak, Budapest, 1934. március 2. OSZK Kt. Fond 7/693 131. fol.

51 Pl. MISKOLCZY Gyula: *A horvát-kérdés története és irományai a rendi állam korában, I–II.* Budapest, Magyar Történeti Társulat, 1927–1928. Gratz ezek alapján vette be a szövegbe, hogy a bécsi udvar Apponyi György alkancellár javaslatára kezdte támogatni Horvátországban az illír pártokat a magyar pártokkal szemben. Szekfű javaslatára nevezte meg név szerint Bartha Miklóst, akire a közös hadsereg körüli vitákban felforrósodott kedélyek közepette főszerkesztői dolgozószobájában katonatisztek támadtak és megsebesítettek. Az egyházpolitikai csatározások ismertetésénél kihagyta a „megtámadott szent vallás” kifejezést, mert Szekfű szerint „félreérthető lenne azon katolikusok részéről, akik ilyen [...] kifejezésekre szívesen vadásznak”. OSZK Kt. Fond 7/693 131. fol.

52 Gratz Szekfűnek, Budapest, 1934. március 3. OSZK Kt. Fond 7/693 132. fol.

53 „Korrektúráim, amennyiben nem sajtóhibákra vonatkoznak, tiszteletteljes javaslatok csupán.” Balogh egyúttal tudatta, hogy az altiszt révén kézbesíti Gratz feleségének a honorárium első részletét, 1500 pengőt. Balogh levele Gratznak. Budapest, 1934. március 3. OSZK Kt. Fond 7/693 133. fol.

54 Balogh levele Gratznak. Budapest, 1934. március 8. OSZK Kt. Fond 7/693 135. fol.

55 Gratz levele Balognak, [1934] március 17. OSZK Kt. Fond 7/693 207. fol.

56 Gratz levele Szekfűnek a Hotel Adlonból. Berlin, 1934. március 22. OSZK Kt. Fond 7/693 137. fol.

57 Balogh levele Gratznak. Budapest, 1934. április 12. OSZK Kt. Fond 7/693 141. fol.

változatlanul 6400 pengő maradt, „mert ellenkező esetben a könyvet messze 22.- pengőn felül kellene megdrágítani, ami teljességgel eladhatatlanná tenné.”⁵⁸ Gratz – feltehetően a nagyobb honorárium reményében – a forgalom utáni részesedés alapján való elszámolásra kívánt áttérni. Az MSZT készségesen hozzá is járult volna a szerződés ilyen értelmű utólagos megváltoztatásához, habár a „tantiemes” alapon való elszámolás „nem volna sokkal előnyösebb a szerzőre nézve”.⁵⁹ A szerző végül az eredeti, 40 ívre számított 6400 pengő összegű honorárium elfogadása mellett maradt, azzal a kéréssel, hogy ha ez a Társaságnak mindegy volna, akkor a második részletet már a megjelenés előtt küldjék meg feleségének, akinek ezt az összeget átengedte.⁶⁰

A két kötetes történeti munka elkészítésekor Gratz levélben mondott köszönetet Balognak: „nélküled a könyv sohasem íródott volna meg. Megvallom neked, hogy még az oly kedvesen rám kényszerített szerződés megkötése után sem gondoltam komolyan arra, hogy a könyvet meg fogom írni – a csak a M. Sz. novemberi számában közölt előfizetési felhívás serkentett arra, hogy komolyan hozzálassak.” Azt is jelezte, hogy mivel nagy élvezet volt számára a könyv írása, máris elkezdte az 1918 utáni események feldolgozását.⁶¹ A megjelent könyvről Szekfű a *Budapesti Hírlap*ban írt ismertetőt:

„A két kötet azt mutatja, hogy e történeti légkörben jól érzi magát a szerző, aki különben, amint tudjuk, közéletünk egyik legnagyobb tekintélyű államférfia és gazdaságpolitikusa. Adatgyűjtése rendkívül kiterjedt, s ő az első, aki a '67 óta lefolyt országgyűlések hivatalos naplóinak és irományainak számlálhatatlan köteteit áttanulmányozta, ezzel a céhbéli historikusok régi mulasztását pótolta, és munkájának, az egykorú röpiratok mellett, biztos adatfundamentumot szerzett. [...] Gratz Gusztávban most elsőrangú politikai történészt és művében nemzeti önismeretünknek nagy dokumentumát, emellett egy rendkívül érdekesen és világosan beszélő történeti könyvet nyertünk.”⁶²

Gratz Szekfű elismerő sorait „a legszebb jutalomnak” nevezte, amelyet munkája fejében kaphatott, még ha azokat jórészt Szekfű baráti gesztusának tulajdonította is.⁶³

A *dualizmus kora* kedvező fogadtatásban részesült, bár a dicséret legalább annyira a szerző személyének, mint a műben kifejtett nézeteknek szólt.⁶⁴ A szakma elismerését mutatja, hogy Gratz kétkötetes munkája a Magyar Tudományos Akadémia elismerését is elnyerte, a könyv versenyben volt a Kónyi Manó-jutalom odaítélésénél is.⁶⁵ Szekfű a *Magyar történet* második, bővített kiadásában örömmel nyugtázta: „Első kiadásom óta jelent meg Gratz Gusztáv nagy

58 Levél Gratznak. Budapest, 1934. április 17. OSZK Kt. Fond 7/693 142. fol.

59 Ezt alátámasztja az is, hogy ugyanazon év novemberéig 486 példányt adtak el *A dualizmus korából*, „ami jelentékenyen csökkenthető a jelenleg át nem tekinthető bizományokkal”. Az MSZT levele Gratznak. Budapest, 1934. november 7. OSZK Kt. Fond 7/693 162. fol.

60 Balogh levele Gratznak. Budapest, 1934. április 18. és Gratz levele Balognak. Budapest, 1934. április 19. OSZK Kt. Fond 7/693 143. és 144. fol.

61 Gratz levele Balognak, 1934. március 22. OSZK Kt. Fond 7/693 146. fol.

62 *Budapesti Hírlap*, 1934. június 3., 7.

63 Gratz levele Szekfűnek, 1934. június 12. OSZK Kt. Fond 7/693 147. fol.

64 Ld. pl. KORNIS Gyula: *A dualizmus kora. Budapesti Szemle*, 1934. szeptember, 371–379.; DR. EÖTTEVÉNYI Olivér: *A dualizmus kora. Külügyi Szemle*, 1934/4. 339–344.; KATONA Jenő: *A forradalmak kora. Korunk Szava*, 1936/5. 87–88.; TÖRÖK Pál: *A dualizmus kora I–II., A forradalmak kora. Századok*, 1938. 381–383.

65 *Akadémiai Értesítő*, 1935. 45. köt. 149.

munkája, *A dualizmus kora*, mely a korszaknak pragmatikus, az események lefolyását és összefüggéseit felderítő nagyszabású története; szerző igen kiterjedt kútfői ismereteket óvatos kritikával és nagy politikai tapasztalatokkal használ föl.”⁶⁶ Szekfű több helyen vett is át adatokat Gratz művéből a Magyar Történet későbbi, javított kiadásában. A történeti szintézist tehát Gratz tovább folytatta, belefogott egy, a háború utáni eseményeket tárgyaló mű megírásába. Az újabb kötettel sokkal gyorsabban haladt, mint ahogy azt előzetesen gondolta,⁶⁷ hiszen 1934. november elején a könyv elkészült fejezeteinek kéziratát már Szekfű is elolvasta, aki azzal elégedett volt. Az már ekkor is látszott, hogy Gratz a tervezett terjedelmet ezúttal is jelentősen túllépi.⁶⁸

A harmadik kötetre vonatkozó szerződés tartalma novemberben kezdett körvonalazódni. A munkacím *Az utolsó másfél évtized* volt, vagyis a végül publikált *A forradalmak kora* című műnél kezdetben lényegesen ambiciózusabb időhatárban gondolkodtak. A végleges címadást a szerző döntésére bízták, a terjedelmet pedig 25 ívben maximálták, mert számításaik szerint ebben az esetben volt tartható a 12 pengős ár, míg 30 ív már kb. 15 pengőbe került volna 2500 példánnyal számolva. A honoráriumot tantiemes rendszerben tervezték, amelyben 12 pengős kötetenkénti ár mellett 12%, 15 pengős ár mellett 10% részesedés illette meg a szerzőt.⁶⁹ Gratz azonban egyelőre óvatos volt, nem szerette volna a Társaságot a kiadás mellett lekötni a kézirat átnézése előtt. „A dolgok természete szerint vannak benne kényes fejezetek, amelyek esetleg kíváncsi fogják tenni részletekre, hogy ezt a könyvet ne a *Magyar Szemle* adja ki.” Éppen ezért azt is javasolta, hogy a könyvet egyelőre még ne hirdessék. A tiszteletdíjjal kapcsolatban ezúttal a kiadó javaslatát „vakon” elfogadta. A könyvből ekkor a következő fejezetek voltak készen:

- 1.) Az októberi forradalom
- 2.) Az ország feldarabolása (belgrádi fegyverszünet, megszállás stb.)
- 3.) Újabb felfordulás (a Károlyi-kormány története, bolsevista izgatás stb.)
- 4.) A proletárdiktatúra
- 5.) A vörös terror
- 6.) A vörös háború
- 7.) A bécsi komité és a szegedi kormány
- 8.) A bolsevizmus bukása és a román megszállás
- 9.) Az alkotmányosság helyreállítása (Horthy megválasztásáig)
- 10.) Trianon
- 11.) A jogrend helyreállítása (az ún. fehér terror leküzdése)
- 12.) A kisantant megalakulása és a brucki tárgyalások
- 13.) Az első restaurációs kísérlet
- 14.) A Bethlen-kormány és első sikerei (jellemrajzok, Nyugat-Magyarország, Baranya)
- 15.) A király és a magyar kormány (a második restaurációs kísérlet előzményei).

66 HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula: *Magyar Történet*. Második bővített, teljes kiadás. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936. V. köt., 639.

67 *A dualizmus kora* a szerződés aláírásától számítva mintegy egy évre jelent meg, de Gratz csak 1933 novemberétől dolgozott intenzívebben a könyvön. Gratz levele Baloghnak, 1934. május 12. OSZK Kt. Fond 7/693 146. fol.

68 Gratz levele Szekfűnek. Budapest, 1934. november 5. OSZK Kt. Fond 7/693 161. fol.

69 Levél Gratznak. Budapest, 1934. november 7. OSZK Kt. Fond 7/693 162. fol.

Ezt követően elkészítette a második restaurációs kísérletről szóló részt, továbbá a Bethlen-korszakot is feldolgozta több fejezetben. Szándéka volt az elszakított magyarság történetét is megírni, ami becslése szerint legalább 100 oldalt igényelt volna. Ez azonban – feltehetően elsősorban terjedelmi okokból – nem valósult meg. Az elkészült részek már mintegy 30 ívet tettek ki, ez már önmagában véve is túllépte a tervezett 25 íves korlátot. Gratz három megoldási lehetőséget látott: 1. az egyes fejezetek lerövidítését, átírását, ami „utálatos munka”, 2. apróbb betűkkel való szedést, ami „sajnálatos” lett volna, 3. a Bethlen-korszak egyetlen rövid fejezetben való összefoglalását, „hiszen amit az ember erről a korról ír, amúgy is inkább publicisztika, mint történet.” Gratz a készülő könyv címe is javaslatokat tett: *Magyarország a világháború óta* (esetleg *az összeomlás óta*); *Magyarország 1918 óta*; *A forradalmak kora és a konszolidáció* (a Bethlen-korszak elhagyásának esetére). Gondolkodott egy olyan alcímben is, amely utalna arra, hogy csak politikatörténetet ír, „különben megint szememre hányják,⁷⁰ hogy nem tudom, [...] Magyarországon költők, írók és tudósok is vannak.”⁷¹

Szekfű az elkészült részeket folyamatosan megkapta és elolvasta. Nagy meglepődését fejezte ki az újabb kötettel kapcsolatban is: „Engedd meg, hogy midőn visszaszármaztatom új könyvednek [...] kéziratát, hálás köszönetet mondjak azért a sok tanulásért és nem kevesebb élvezetért, amit a könyv olvasása szerzett nekem. Meg vagyok győződve, hogy ennek a könyvnek igen nagy hatása egyúttal nagy könyvsikere lesz.”⁷² Az egyes részekhez fűzött megjegyzéseit, észrevételeit Gratz kivétel nélkül figyelembe vette. Szekfű véleménye szerint Friedrich István egykori miniszterelnök bemutatása – amely ugyan nézete szerint is megfelel a valóságnak – olyan, hogy azt az érintett sértőnek találhatja, emiatt peres eljárást indíthat, ahogyan korábban beperelte a Bethlen-kormány korábbi igazságügyi miniszterét, Nagy Emilt is, aki őt hasonlóan jellemezte. Szekfű problémásnak nevezte Gratz azon megállapítását is, hogy Bethlen a háború után szimpatizált a magyar–román perszonálunió gondolatával.

Gratz jelezte, hogy Bethlen 1919-ben, a kommün idején ezen álláspontját előtte részletesen kifejtette, illetve hogy erre a témára még a brucki magyar–csehszlovák tárgyalásokról szóló fejezetben is ki akar térni. Kíváncsún tartotta, hogy Bethlen olvassa el ezeket a részeket, és akkor kiderülne, van-e kifogása ezek ismertetésével szemben. Szekfű szerint Lukács György jellemzésénél az „intellektuellek” valószínűleg hiányolni fogják Lukács irodalmi és esztétikai téren német nyelvterületen elért nagy sikereinek említését, például Thomas Mann és több más német író elismerő véleményének ismertetését. Szekfű kérdésesnek találta továbbá, hogy az a rész, ahol Gratz a külügyminiszterségről való lemondásának egyik okát abban jelölte meg, hogy Khuen-Héderváry Sándor, akkoriban a minisztérium politikai osztályának vezetője, nem hajtotta végre Gratz utasításait, nem minősül-e hivatali titoknak. Gratz készen mutatkozott ennek kihagyására, bár hozzátette, úgy érzi, ennyi idő után joga van a nyilvánossággal közölni lemondásának okait.

Szekfű leveleiből kiderül, hogy aggódott a Bethlent érintő részekkel, különösen a restaurációs kísérletekkel kapcsolatos fejezetekkel kapcsolatban is. Gratz utalt arra, hogy a két visszatérési kísérlet idején a kormány és a legitimisták között folytatott megbeszélések bemutatása nem teljesen új, hiszen azokról letartóztatását követően az ügyészség előtt tett vallomásaiban is beszélt, amelyet a Nemzetgyűlésben teljes terjedelemben felolvastak, így az a Nemzetgyűlés

70 Vö. KORNIS i. m. (64. lj.) 377.

71 Gratz levele. Budapest, 1934. november 12. OSZK Kt. Fond 7/693 163. fol.

72 Szekfű levele Gratznak, 1934. december 4. OSZK Kt. Fond 7/693 164. fol.

naplójában mindenki számára hozzáférhető. Mindenesetre a kéziratot Gratz az érintettnek is elküldte: „nagy érdeklődéssel várom Bethlen megjegyzéseit. Magam is írtam neki, és figyelemztettem őt úgy azokra a passzusokra, hol róla szó van (ezeket kék ceruzával meg is jegyeztem), mint a restaurációs kísérleteket tárgyaló fejezetek tartalmának kényességére.”⁷³ Nem ismert, hogy mi volt Bethlen állásfoglalása, egyáltalán reagált-e a megkeresésre. Gratz a kézirat Bethlenhez való eljuttatása előtt vagy után jelentősen módosította a Bethlenről szóló fejezetet, a frankhamisítási ügy leírását, az akkori miniszterelnöknek Csehszlovákiával folytatott tárgyalásait pedig teljesen elhagyta.⁷⁴ Mindenesre a kiadó végül úgy döntött, hogy a kéziratból kihagyja az utolsó fejezeteket, a király visszatérési akcióinak bemutatását és a Bethlen-korszak ismertetését. A döntés teljesen érthető, hiszen Gömbös Gyula miniszterelnöksége alatt nem tűnhetett célszerűnek az 1921. évi események kapcsán a kormányzó, az akkori kormány és a szabadkirály-választók szerepének kritikus bemutatása. Szekfű álláspontját levélben így közölte Gratzcal:

„Magukkal a fejezetekkel szemben a legcsekélyebb aggodalmaim sincsenek, és azt hiszem, más időkben minden nehézség nélkül ki volnának adhatók. A mai időkben azonban, amikor például napilapok is váratlanul ki vannak téve betiltásnak, nem tartom kizártnak, hogy épp a restaurációs kísérletek előadásával kapcsolatban a könyv megjelenése után akció indulhatna meg, mely akciót azonban kétségtelenül le lehetne szerelni azon esetben, ha szerkesztő bizottságunk elnökének bejegyzése előzetesen rendelkezésünkre állna.”⁷⁵

Ezután kétséggé vált, hogy a könyv egyáltalán megjelenik-e. Annyi biztos, hogy a kiadás nagyon elhúzódt, hiszen *A forradalmak kora* csak egy évvel később, közvetlenül 1935 karácsonya előtt jelent meg.⁷⁶ Feltehetően a szerző is hezitált, hogy hozzájáruljon-e könyvének a Bethlen-korszakot teljesen mellőző kiadásához. A bizonytalansághoz az 1935-ös esztendő eseményei is hozzájárultak. Ez az időszak különösen mozgalmas volt Gratz számára. Személye egyre nagyobb teherterheléssé lett az MSZT választmányában, amelynek Hóman, a Gömbös-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere is tagja volt. A legitimista, liberális Gratz szembenállása a Gömbös-kormánnyal egyre jobban kifejezésre jutott,⁷⁷ az 1935. évi képviselőházi választásokon ellenzéki jelöltként indult a Rassay Károly vezette, liberális Nemzeti Szabadelvű Párt színeiben, mandátumot azonban nem szerzett (csak Sándor Pál 1936-ban bekövetkezett halála után jutott be a párt listájáról a képviselőházba).⁷⁸ Ezek az események a már régóta lappangó feszültség betetőzését jelentették. Az első Gömbös-kormány megalakulásakor, 1932 októberében, Gratz levélben gratulált Hóman miniszteri kinevezéséhez, de egyúttal jelezte, hogy személyesen szeretne vele beszélni a *Szemle* „dolgairól”.

„Már néhány hónap óta érzem, hogy több vonatkozásban ellentétben állok a *Szemle* vezérének egyes nézeteivel. Ez az érzésem az utolsó időben nagyon megnehezítette a Szemlénél való

73 Gratz levele Szekfűnek. Budapest, 1934. november 5. és december 13.; Szekfű levele Gratznak. Budapest, 1934. december 4. és december 10. OSZK Kt. Fond 7/693 161., 164–66. fol.

74 Gratz saját kezű feljegyzése. MNL OL, P2123 3. doboz 477. fol.

75 Szekfű levele Gratznak. Budapest, 1934. december 14. OSZK Kt. Fond 7/693 167. fol.

76 *Nemzeti Ujság*, 1935. december 22., 16.; *Pester Lloyd (MB)*, 1935. december 22., 17.

77 Bisztray Gyula visszaemlékezései. OSZK Kt. Fond 7/2282. Vezetőség II. 1. fol.

78 PAÁL i. m. (6. l.) 365.

közreműködésemet, de nem akartam belőle, túlságosan elhamarkodottan, radikális következtetéseket levonni. Most a kormányba való belépéssel a helyzet az én szempontomból ismét komplikálódik.”⁷⁹

Gratznak a választmányból való kilépése azonban elég sokára, csak 1935. március közepén következett be.⁸⁰ Ekkor is nagyon diszkréten járhatott el, hiszen még egy évvel később is meghívót kapott a Társaság ügyvezető alelnökétől a választmány közgyűlésére. Ekkor válaszában kifejtette: „kilépésemnek indokai előtted kétségkívül ismeretesek, és ezek – bármily nagy és változatlan szeretettel viseltetem is a »Magyar Szemle« – iránt, – reám nézve teljesen lehetetlenné teszik, hogy kegyes meghívásodnak megfeleljek.”⁸¹

Mindezek ellenére történeti művének valamilyen formában való megjelentetése továbbra is napirenden maradt. 1935 áprilisában Szekfű néhány megjegyzés kíséretében küldte vissza Gratznak a kéziratot. Ebből kiderül, hogy az első fejezet a magyarság lelki beállításának kérdéseit kívánta taglalni.⁸² Szekfű leveléhez Ortutay Gyula egyik tanulmányát mellékelte, valamint Babits Mihály *Földrajzi szempontok a magyar lélek megítélésében* című írására hívta fel a figyelmet. A szerző köszönetet mondott Szekfűnek megjegyzéseiért, különösen saját munkáinak megküldéséért. Megerősítette, hogy a munkával a választási elfoglaltsága miatt egy időre leállt, annak folytatását a jövőben tervezi, de még azt a lehetőséget is mérlegeli, hogy végleg feladja tervét.⁸³ Végül a kéziratnak az 1920 utáni eseményeket bemutató része IV. Károly visszatérési kísérleteivel, a Bethlen-korszakkal és a magyar nép habitusát felvázoló bevezető fejezettel az asztalfiókban maradt.

A kötetet más kiadónál sem jelentette meg. „Egyfajta taktikai érzék” miatt ódzkodott attól, hogy a közelmúlt bizonyos eseményeit kritikusan mutassa be.⁸⁴ Minden bizonnyal szeme előtt lebegett egykori beosztottja, legitimista harcostársa és barátja, Boroviczény Aladár példája is. Boroviczényt ugyanis még 1938-ban is zaklatták 1924-ben megjelent *A király és kormányzója* című könyvének a kormányzó feddhetetlenségét megkérdőjelező részei miatt, ezért végül korábbi álláspontját megtagadva, Boroviczény levélben kényszerült Horthy előtt megalázkodni.⁸⁵ Gratz kéziratát Fenyő Miksának, a *Nyugat* alapító szerkesztőjének is megmutatta, aki ekkor a Gyáriparosok Országos Szövetségének volt ügyvezető igazgatója, és ezen

79 Gratz levele Hómannak. Bazel, 1932. október 2. OSZK Kt. Fond 15/611 1. fol.

80 Gratz leve Szekfűnek. Budapest, 1935. március 16. OSZK Kt. Fond 7/693 170. fol.

81 Gratz válasza, 1936. március 26. OSZK Kt. Fond 7/693 179. fol.

82 Ez a fejezet az évtizedekkel halála után, 2001-ben megjelent könyvének elejére került.

83 Szekfű leve Gratznak, 1935. április 15. és Gratz válasza, 1935. április 19. OSZK Kt. Fond 7/693 171. és 172. fol. A Magyarország történetét a dualizmus korától egészen Bethlen kormányzásának végéig feldolgozó könyvek írása mellett Gratz elkezdett egy másik monográfián is dolgozni. Ez a dualizmus eseménytörténeti bemutatásának kiegészítéseként eszmetörténeti vonatkozásokat, a politikai gondolkodás elemzését tűzte ki célul. Ezzel kapcsolatban ugyancsak Szekfűhöz fordult: „Könyvem megírásánál kénytelen voltam nagyon sok dolgot [...] elhagyni [...], De nem tudtam ellenállni a kísértésnek, hogy ne kíséreljem meg mindazt, aminek elmondásáról ott le kellett mondanom, önálló könyv alakjában megírni. Eddig öt fejezettel készültem el. Mielőtt a munkát folytatnám, szeretném tudni, hogy az, amivel eddig készen vagyok, érdemes volt-e a megírásra.” Szekfű véleménye nem ismert, mindenesetre Gratz e kézírata befejezetlen maradt. Hagyatékában ilyen témájú töredékek is fennmaradtak. Gratz levele Szekfűnek. Budapest, 1935. január 20. ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirtár, MsG628.

84 Gustav GRATZ: *Augenzeuge dreier Epochen. Die Memoiren des ungarischen Außenministers 1875–1945.* (Herausgegeben von Vince PAÁL und Gerhard SEEWANN.) München, R. Oldenbourg, 2009. 520.

85 PRITZ Pál: Utószó. In: BOROVICZÉNY Aladár: *A király és kormányzója.* (Ford. Kajtár Mária) Budapest, Európa, 1993. 343., 349–350.

a poszton Gratz utódja. Fenyő véleménye szerint a restaurációs kísérletek ismertetése nem bántó a kormányzó személyére: „Ez persze nem azt jelenti, hogy nem nyúlnak a könyvedhez; száz ember és száz újság fog akadni, aki kötelességének fogja érezni a Kormányzó személyének megvédését, és a kormány az első ilyen megmozdulásra bizonyosságot fog tenni határtalan lojalitásáról. [...] [a]zt tanácsolom, várjál e könyv kiadásával.”⁸⁶

Gratz a kötet megírását jóval később, a mauthauseni koncentrációs táborból való szabadulása és Bécsből való hazaérkezése után, 1945 és 1946 folyamán tovább folytatta, és az események ismertetésével eljutott egészen 1944. október 16-ig, a nyilas hatalomátvételig. A szöveg alapján megállapítható, hogy a második világháború vége felé vagy után a korábbi fejezeteket is átdolgozta.⁸⁷ Kiadót azonban 1946-ban már nem talált könyvére⁸⁸ – a kézirat végül csak 2001-ben, *Magyarország a két háború között* címmel jelent meg.⁸⁹

A *Magyar Szemlével* fennálló kapcsolata azonban nem szakadt meg a választmányból való kiválása után sem, hiszen a főszerkesztő nem hivatalos tanácsadójaként aktívan részt vett a folyóirat körüli munkákban. Így például Szekfű az ő véleményét kérte ki arról, hogy a hazai németiség mozgalmában aktív Török Árpáddal írassanak-e cikket. Gratz, aki – kis megszakítással – 1924 óta a Magyarországi Németek Népművelődési Egyesületének elnökeként folyamatosan azon munkálkodott, hogy a német kisebbség mozgalma ne radikalizálódjon, az elkészült szöveget véleményezte. A *Szemlé*ben való megjelentetésre annak ellenére ajánlotta, hogy Török szerinte túlságosan „könnyen veszi” a *völkisch*, vagyis a népi német agitáció magyarországi hatását.⁹⁰ (A cikk azonban végül mégsem jelent meg a *Szemlé*ben.) Gratz a Magyar Szemle Könyvtára sorozatba is ajánlott szerzőt, (Kecső Istvánt, aki a nyersanyagkérdésről írt volna),⁹¹ azonban ő maga publikációval évekig nem jelentkez(het)ett a lap hasábjain.

Szekfű 1937 őszén az asszimiláció és a disszimiláció kérdésében tervezett cikksorozatot indítani, ehhez Gratztól is szeretett volna cikket kapni. Egyúttal jelezte, hogy ennek érdekében eljárt Hómannál, hogy a megígért levelet Gratz számára küldje meg.⁹² A levél megérkezetről Gratz 1937 karácsonyán számolt be. Tartalma nem ismert, de abban Hóman nyilván arról biztosította Gratzot, hogy a választmány a jövőben ismét számít együttműködésére és a folyóirat számára írt cikkeire. „Hómantól tegnap megkaptam azt a levelet, amelyről több ízben beszéltünk. A magam részéről semmi akadály sincs annak, hogy a *Magyar Szemlével* ismét

86 Fenyő Gratznak a GYOSZ levélpapírján írt, 1935. szeptember 10-ei keltezésű levelét idézi – feltehetően – Zsakó Andor. MNL OL, P2123 3. doboz „Dr. Gratz Gusztáv: Az 1920-as évek története” c. dosszié.

87 PAÁL Vince: Utószó. In: GRATZ Gusztáv: *Magyarország a két háború között*. (Szerk. PAÁL Vince). Budapest, Osiris, 2001. 380–381.; PAÁL i. m. (6. lj.) 326.; Vö. PRITZ Pál: Gratz Gusztáv Bethlen Istvánról. In: ORMOS Mária (szerk.): *Magyar Évszázadok: tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Budapest, Osiris, 2003. 248–260.

88 „Még Mauthausenben is voltak illúzióim...” Politikamentes beszélgetés Gratz Gusztávval, aki töretlenül hisz a liberalizmusban, s aki könyvére nem talál pesti kiadót. *Köztársaság*, 1946. augusztus 28., 7.

89 Ld. GRATZ i. m. (87. lj.).

90 Gratz levele Szekfűnek, 1937. augusztus 9. és Szekfű levele Gratznak, 1937. szeptember 3. OSZK Kt. Fond 7/693 186–187. fol.

91 Gratz Szekfűnek, 1937. február 16. Szekfű jelezte, hogy a „mai nehéz könyveladási viszonyok közt” csak abban az esetben jelentetnek meg könyvet, ha a szerző garanciát nyújt bizonyos példányszám átvételére. Szekfű Gratznak, 1937. március 2. OSZK Kt. Fond 7/693 183–184. fol.

92 Szekfű levele Gratznak, 1937. szeptember 3. OSZK Kt. Fond 7/693 187. fol.

felújítsam régi kapcsolataimat, ha Te [ti. Szekfű] is úgy kívánod. Nagy örömmel fogok ebben az esetben munkátokban részt venni.”⁹³

Hóman ugyan továbbra is a kormány kultuszminisztere volt, Gratz pedig ellenzéki képviselő, az ellentétek annyiban tompultak, hogy a miniszterelnöki bársonyszékben ekkor már az elődjénél kevésbé kombattáns Darányi Kálmán foglalt helyet. Darányi és Gratz között olyan régre visszanyúló személyes ellentétek sem voltak, mint ahogy az Gömbös és Gratz vonatkozásában fennállt. Gratz ellenzéki társaival 1935-ben Gömbös bukásán dolgoztak, a Darányi-kormányral szemben természetesen kritikusan viselkedtek, de egy esetleges szélsőjobboldali fordulattól félve egyelőre a *status quo* fenntartását részesítették előnyben. A *Szemlé*hez fűződő kapcsolatainak újrafelvétele után Gratz mindösszesen két cikket publikált a folyóiratban.⁹⁴

93 Gratz levele Szekfűnek. Budapest, 1937. december 24. OSZK Kt. Fond 7/693 189. fol.

94 A magyarországi németiség ügye. *Magyar Szemle*, 1938. április, 357–367.; A közép-európai kérdés és a békeszerződések. *Magyar Szemle*, 1940. május, 341–348.

Az 1944-es ellenállások budapesti sajtója*

BARTHA ÁKOS

A német megszállás után három nappal, 1944. március 22-én megalakuló Sztójay-kormány több rendelettel betiltotta a háborúval, illetve a náci Németországgal szemben kritikus fontosságú sajtóorgánumokat, többek között a Kisgazdapárthoz kötődő *Magyar Nemzetet*, a szociáldemokrata *Népszavát*, a liberális *Újságot* és *Esti Kurírt*, illetve a konzervatív *8 Órai Újságot*.¹ A rendelkezésekkel a honi sajtó életében új korszak köszöntött be, hiszen a legalitás – még ha egyre szűkülő mértékben is – lehetőséget adott a bíráló hangokra. A *Magyar Nemzet* éppen a sorok között olvasás bátorítása érdekében használta a híressé lett „Olvassa el a Magyar Nemzet minden sorát!” szlogent a világháború idején,² míg a *Pesti Hírlap* hétvégi mellékleteként megjelenő *Képes Vasárnapban* olyan cikk is megjelenhetett 1943 májusában – méghozzá az utóbb fegyveres ellenállóként elesett Stollár Béla tollából –, amely bár formailag a német védelmi rendszerről közölt elismerő sorokat, az angolszászok partraszállási esélyeit latolgatta hosszasan.³

A német megszállás után – ami számos neves újságíró letartóztatását is eredményezte – megmaradt, de nem kifejezetten németbarát országos napilapok (*Esti Újság*, *Friss Újság*, *Pesti Hírlap*, *Pester Lloyd*) élén főszerkesztőcserét hajtottak végre.⁴ Nem kellően feldolgozott téma, de a nagypolitika alakulása esetenként még ekkor is biztosított némi mozgásteret a különvéleménynek. Így a Központi Sajtóvállalat lapjainak példányszáma azért is emelkedett meredeken ekkoriban, mert a katolikus lapok „nem vagy csak a minimális mértékben közöltek” náci propagandát.⁵ Az említett *Pesti Hírlap* pedig 1944. szeptember 1-jén – vagyis a román átállás után – szalagcímmel tudatta (Joseph Goebbelt idézve), hogy a várva várt „csodafegyverek” nem léteznek.⁶ Novemberben feltűnt a lap neve Raoul Wallenberg naptárában is, méghozzá rendre azt megelőzően, hogy a *Pesti Hírlap* hírt adott a semleges országok életmentő iratairól.⁷

* A kutatást a NMHH Média tanács Média tudományi Intézete, illetve a PD 124292 azonosítószámú NKFIH pályázat támogatása tette lehetővé.

1 *Budapesti Közlöny*, 1944. április 4., 3. Erre a sorsra jutott még számos orgánus. Vö. pl. *Budapesti Közlöny*, 1944. április 2., 6.; *Budapesti Közlöny*, 1944. április 16., 4.

2 A szlogen a cenzúrabizottság által kifogásolt részek helyén éktelenkedő „üres foltok” – hatóságilag kötelezett – elfedésére szolgált. KOSARAS István: Üres foltok az újságoldalakon. Így dolgozott a cenzúrabizottság. *Magyar Nemzet*, 1993. június 14., 9. Átfogóan ld. PETHŐ Tibor: *A Magyar Nemzet története 1938–2018*. Budapest, Jaffa, 2018. 56–73.

3 STOLLÁR Béla: Az európai vár. *Képes Vasárnap*, 1943. május 18.

4 PAÁL Vince: Sajtószabályozás és sajtószabadság a Horthy-korszakban. In: PAÁL Vince (szerk.): *Magyar sajtószabadság és -szabályozás 1914–1989*. Budapest, Média tudományi Intézet, 2013. 18.

5 KLESTENITZ Tibor: *Fejezetek az egyházi sajtó történetéből*. Budapest, Média tudományi Intézet, 2020. 131.

6 Göbbels: Németország haditechnikája változik meg és nem néhány csodafegyvert akarnak alkalmazni. *Pesti Hírlap*, 1944. szeptember 1., 1. Aligha mellékes, hogy az előző napon Guderian tábornok is meglehetősen apatikusan beszélt Horthynak az állítólagos „csodafegyverekről”. ÖLVEDI Ignác: *A Budai Vár és a debreceni csata*. Budapest, Zrínyi, 1974. 48. A *Pesti Hírlap* világháború alatti történetéhez: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 3.1.2. – M-27843/2. „Varga Sándor”; ÁBTL 3.1.5. – O-9506 Koroknay István. Önéletrajza. 1953. január 5.; ÁBTL 3.1.2. M-18667/5 „Meszlényi”. Jelentés. 1959. szeptember 9. „Angol ellenállási vonal”.

7 GAZSI József: Talányos bejegyzések a naptárban. Wallenberg és a Pesti Hírlap. *Pesti Hírlap*, 1992. augusztus 5., 13.

Ekkorra azonban már sokan elérkezettnek látták az időt a nyílt színvallásra és a rendszerellenes propagandára. Tanulmányomban ezt a témakört, vagyis a német megszállás után Budapesten megjelentetett illegális időszaki sajtótermékeket tekintem át.⁸ Mint Sipos Balázs a nem kommunista ellenállási sajtót tárgyaló, alapvető fontosságú tanulmányában megállapította, az illegális újságok példányszámáról – és olvasottságáról – nem rendelkezünk biztos adatokkal.⁹ A hiányosság oka, hogy a példányszámokról csupán a résztvevők visszaemlékezései tájékoztatnak, amelyek sok esetben az 1945-ös igazolási eljárás során keletkeztek.

1. Szabadság

Az említett patinás „polgári” lapot, vagyis az egészen 1944. december közepéig megjelenő *Pesti Hírlapot* az V. kerületi Légrády nyomdában állították elő.¹⁰ Ennek közvetlen közelében, a Klotild utca 22. szám alatt működött a szociáldemokrata kötődésű, Pisky-Schmidt Frigyes által vezetett Magyar Szabadság Mozgalomhoz (MSZM) kapcsoló ellenállási csoport. Ők már a Kállay-kormány idején titkos náciellenes rádióállomást működtettek a hírszerzéssel és propagandával foglalkozó 6. honvéd vezérkari főnöki (vkf.) osztály égisze alatt, 1944 novemberétől pedig *Szabadság* címmel saját illegális lapot adtak ki Stollár Béla szerkesztésében.¹¹ Schmidték sorait erősítette Kárpáthy Gyula, aki 1943 nyarán még a nyilas *Magyarság* munkatársa volt, de együttműködtek Zsabka Kálmánnak az ellenállást erősítő zuglói Kisegítő Katonai Alakulattal (KISKA) is.¹² Az iratgyártás és az embermentés mellett az a cél lebegett a néhány tucat fős csoport szeme előtt, hogy a *Pesti Hírlap* modern, saját áramfejlesztős nyomdája legyen az első, működőképes magyar nyomda a front átvonulása után. Az épület biztosításához természetesen fegyverekre volt szükségük, amit több forrásból, például a kőbányai partizánok révén szereztek be. Ekképp december közepén már éjszakai járőrözésre is vállalkoztak.¹³ Parancsnokuk vélhetően Szakasits Árpád „Horváth Mihály zászlós” néven szereplő fia, Szakasits György volt.¹⁴

A *Szabadság*ot viszont többek között az a Stollár szerkesztette, aki katonacsatlásban nőtt fel, banktisztviselőként dolgozott, de jogi doktorátust is szerzett, mielőtt újságíróként kezdett el dolgozni. Nevével a *Nemzeti Sport* hasábjain 1940 nyarától találkozhatunk, ahol például

8 A fentiekből adódóan itt most nem foglalkozom az egyébként igen kiterjedt röpirat-irodalommal.

9 SIPOS Balázs: Újságok és újságírók az 1944-es polgári ellenállásból – és emlékeztük. *Múltunk*, 2008/1. 201.

10 *A magyar sajtó 1944-ben. Bibliográfia*. S. a. r.: HERCZEG Tünde Zita. Kézirat. Budapest, 2015. 331.

11 Az MSZM együttműködött az ifjabb Horthy Miklós, illetve Szent-Iványi Domokos fémjelzte függetlenségi mozgalommal, a Teleki Pál Munkaközösséggel és csatlakozott a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságához (MNFFB) is. LOPPERT Csaba: Demokráciakérdés vagy vagonkérdés? (Szociáldemokraták és a németek a két világháború között). *Valóság*, 2016/11. 47.

12 SIPOS i. m. (9. lj.) 199. Itt olvashatunk a Zsabkákéknál kikötő Magyar Párról, az *Esti Magyarország* munkatársáról is. Ő a levante rovatvezető alosztály ügyvezetőjeként dolgozott együtt Stollár Bélával. *Függetlenség*, 1944. március 14., 5.

13 GAZSI József: *Antifasiszta ellenállás Budapesten 1941–1944*. Kandidátusi értekezés. MTA Kézirattár, D/14.302. 507–515.; LIPTAI Ervin (főszerk.): *A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom. Kislexikon*. Budapest, Kossuth, 1987. 304.

14 SZAKASITS György: *Törvényen kívül. Naplójegyzetek a német megszállás idejéből*. Budapest, Dolgozók Könyvszolgálat, é. n. 115–118. Szakasits regényes munkája címe ellenére visszaemlékezés. Nem szól benne parancsnoki kinevezéséről, amit azonban a lapok sejtetni engednek. Később ezt a szakirodalom tényként átvette.

„Újra egyenrangúak vagyunk a németekkel” címmel közölt tudósítást egy úszóversenyről.¹⁵ Bár a vele foglalkozó (gyér számú) irodalom nem szól róla, a jól öltözködő, sportos, kifinomult modorú fiatalember a *Református Életnek* is dolgozott.¹⁶ Azután 1941 őszén – Gyenes Istvánnal holtversenyben – megnyerte a *Pesti Hírlap* tehetségversenyét, aminek köszönhetően a neves lap „belső munkatársai sorába szerződtette”.¹⁷ Itt némi tudósítói edződés után főként turisztikai és külpolitikai tárgyú cikkekkel jelentkezett a lap hétvégi mellékletében. A Kisgazdapárt polgári tagozatában tevékenykedő Stollár minden későbbi átmaszkírozási kísérlet ellenére sem volt kommunistaszimpatizáns.¹⁸ A visszatért Szabadka magyar világáról több lelkesült tudósítást közölt, Palicsfűdön pedig ifjabb Horthy Miklóst is meginterjúvolta 1943 augusztusában.¹⁹

Az ifjú újságíró 1942-ben vonult be: „egészségügyi katona volt, aztán mint többszörös gyorsíró-bajnokot a vezérkarhoz helyezték át, irodába”.²⁰ Az energikus hadapród őrmester a német megszállás előtti napokban a Kállay miniszterelnök rendeletére megalakított „levente rovatvezető alosztály” titkára lett a Sajtókamarában,²¹ majd a vkf. 3. osztályán teljesített szolgálatot.²² A nyilas uralom alatt innen hordta a „különböző iratokat, kitöltetlen nyíltparancsokat, szolgálati jegyeket”²³ a Magyar Királyi Honvéd Hírszerző Kisegítő Század nevet viselő alakulatához, amely a Légrády nyomda szomszédságába, az V. kerületi Klotild utca 22. szám alatti épület harmadik emeletére kvártélyozta be magát. A csoportot 1944. december 25-én német segítséggel számolták fel a nyilasok. A hosszú tűzharc után több tucat áldozat – köztük Stollár Béla – maradt a földön. Ez volt a budapesti ellenállás egyik legkomolyabb fegyveres összecsapása.²⁴

A *Szabadság* fennmaradt számain jól érzékelhető Stollár hírszerzői munkássága. Az egyik, a nyilas hatalomátvétel előtti napokban megjelent „katonai hírmagyarázójuk” beszámolt

15 *Nemzeti Sport*, 1940. július 23., 5.

16 Itt közölt riportjaiban a szociális kérdést is körbejárta, „munkaalkalmak teremtését” és telepítést szorgalmazva. STOLLÁR Béla: Ahol nincs alamizsna többé – látogatás a Valéria-telepen. *Református Élet*, 1940. május 18., 3. Vö. STOLLÁR Béla: Bp., X., Üllői út 86. *Református Élet*, 1940. november 16., 5. STOLLÁR Béla: Új gyülekezeti ház a Külső-Józsefvárosban. *Református Élet*, 1940. december 7., 3. STOLLÁR Béla: „Mi pedig a békességnek építettünk...” A Kormányzó Úr jelenlétében felavattuk az új budapesti fiúgimnáziumot. *Református Élet*, 1943. november 6., 3. Köszönöm Ablonczy Baláznak, hogy felhívta a figyelmemet Stollár itteni működésére.

17 *Pesti Hírlap*, 1941. november 1., 7. Két évvel korábban már volt egy tehetségpályázatos harmadik helyezése ugyanitt. *Pesti Hírlap*, 1939. december 24., 12. A *Pesti Hírlapban*, illetve a *Képes Vasárnapban* közölt cikkeihez: DRENYOVSKY János: *Stollár Béla szerkesztő, 1917–1944. Bibliográfiai összeállítás életrajzáának forrásairól és jelentősebb cikkeiről*. 1974. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény, Bq 0910/358.

18 Ezt Stollár neves történésszé lett személyes ismerőse is megerősíti: DEÁK István: *Európa próbatétele. Együttműködés, ellenállás és megtorlás a második világháború alatt*. Budapest, Argumentum, 2015. 11. Kisgazdapárti tagságához ld. GAZSI József: Antifasiszta ellenállás és partizánharc Magyarországon. In: DOMBRÁDY Lóránd – NAGY Gábor (szerk.): *Fegyverrel a hazáért. Magyar ellenállási és partizánharcok a második világháború idején*. Budapest, Kossuth–Zrínyi, 1980. 94.

19 *Pesti Hírlap*, 1942. január 25., 8.; *Pesti Hírlap*, január 28. 5.; *Pesti Hírlap*, 1943. augusztus 5., 3., augusztus 7., 3.

20 FELEKI László: Stollár Béla. *Képes Sport*, 1974. december 24.

21 *Függetlenség*, 1944. március 14., 5.

22 Gazsi i. m. (13. lj.) 507–515.

23 Szűcs László: Az utolsó töltnyig. *Képes Sport*, 1964. december 22. Vö. M. T.: Hősre emlékezünk: Stollár Béla. *Magyar Hírlap*, 1974. december 27., 12.

24 BARTHA Ákos: A kisegítő honvéd karhatalom és az ellenállás Budapesten, 1944–1945. *Századok*, 2020/2. 313–314.

Szeged és Kolozsvár orosz kézre kerüléséről, és külföldi hírszemlét is közölt.²⁵ Dátum nélküli bemutatkozó számukban „földalatti”, „antifasiszta” „baloldali hírlapként”, „harcos propagandaszervként” és „pártközi tudósítóként” határozták meg magukat, és erősen hangsúlyozták függetlenségüket. Az MSZM egylapos „független politikai közlönye” valódi újságfejléccel, ám gépelt tartalommal került az utcára.²⁶ „A lap fejlécét Szuh Lajos gépmester elvtárs készítette, szerkesztői Faragó György, Pisky-Schmidt Frigyes, dr. Szakasits György elvtársak és még néhány derék, magyar érzelmű újságírók voltak” – fogalmaztak a szociáldemokraták 1945-ös propagandakiadványukban.²⁷ A lap fejléce arról is tudósított, hogy az újság „megjelenik minden másnap”, ám ez az információ nyilvánvalóan a nyomozók megtévesztését szolgálta.²⁸

A kiadvány „leleplező riportot” ígért a „Baky-puccsról”, ám csupán egy kritikus portrévázlatot olvashatunk Baky László karrierjéről, az 1931-es Vannay-puccs leleplezésében játszott állítólagos besúgó szerepéről (amit a szakadárú lett csendőrtiszt ellen indított nyilas sajtótámadásból vett át az ellenálló lap), illetve Baky Gestapo-ügynök mivoltáról. A szerzők arra is buzdították olvasóikat a kormányzói proklamáció előtti napokban, hogy gyűjtsenek fegyvert, és alakítsanak „házi őrséget”. A *Szabadság* második száma még kritikusabb időpontban, 1944. október 14-én jelent meg. Stollárék kiadványukban arról írtak, hogy „Churchill a Magyarországon bekövetkező eseményekre való tekintettel meghosszabbította moszkvai tartózkodását”, és hogy a magyar kormány fegyverszüneti kérelméről már Londonban is tudnak. A belpolitikai események kapcsán a Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetséget „hivatásos hazaárulóknak” titulálták, akik „német repülőgépek segítségével röpiratszemétdombbá változtatták” Budapestet. A Fehér Lajos által koordinált kommunista akciógárdák legismertebb tetteire utalva úgy fogalmaztak: „Gömbös szobra valóban határkövet jelent: ahogy a szobor fehér kőn szétrobban[t] a bomba” 1944. október 6-án, úgy fog összeomlani a „németek magyarországi hatalma, hogy helyt adjon az újjáépülő, szociális, demokratikus Magyarországnak”.²⁹ Az 1944 novemberében megjelent, szerény külsejű „5. szám” már a „Nemzeti Ellenállás Mozgalom” nevében látott napvilágot, és egy „Budapest népéhez!” címzett felhívással igyekezett helyben maradásra és ellenállásra buzdítani a főváros lakosságát.³⁰

2. Szabadságharc

A nyilas hatalomátvétel után megnőtt az illegális újságok száma, illetve a kormányzói proklamáció hallatán többen hozzáfogtak korábbi lapjuk újjáélesztéséhez.³¹ Láng János, Kóródy Béla, Csizmarek Mátyás (ő Kóródyval korábban a *Tábori Újságnak* is dolgozott), Szilágyi

25 „A szerkesztésért és a kiadásért felelős munkatársunk nevét a közeljövőben közölni fogjuk. – Nyomatott a MAGYAR SZABADSÁG MOZGALOM sokszorosító gépein.” Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (a továbbiakban: PtSZL) Zp 53.

26 Szabadság (Magyar Szabadság Mozgalom). PtSZL Zp 68.

27 Eszerint az első szám 1944. október 12-én, míg az utolsó „1944 karácsony napján” hagyta el a nyomdát. HÁMORI László: Szociáldemokrata ellenállási mozgalmak. In: RÉVÉSZ Mihály (szerk.): *A reakció ellen: A Szociáldemokrata Párt harca: hősköltemény és krónika*. Budapest, Népszava, 1945. 131.

28 Már itt érdemes utalni arra a gyakorlatra, hogy a különböző ellenállási csoportok előszeretettel adtak meg hamis adatokat önmagukról a megjelentetett kiadványaikon.

29 Szabadság (Magyar Szabadság Mozgalom). PtSZL Zp 68.

30 Tájékoztattak Vörös János vezérezredes hadparancsáról is. Szabadság. PtSZL Zp 53.

31 Vigh József, Zolnay László, Láng János, vitéz Kovács Zoltán, Boldizsár Iván, Elek Péter, Cserépfalvi Imre, Salamon Rácz Tamás és Kovács Imre a *Friss Újság*, illetve a *Szabad Szó* megjelentetését szervezte. SIPOS i. m. (9. lj.) 200.

István és Balogh Kató gépíró a *Szabadságharc* című lapot készítette elő, ami azonban a villámgyors politikai változások következtében végül csak samizdatként jelenhetett meg. A kiadványt az MSZM égisze alatt szerkesztették, és a Magyar Hazafiak Szabadság Szövetsége (MHSZSZ) nyomdájában állították elő. Az MHSZSZ tagjai a Teleki Pál Munkaközösségből, a Szent István Diákszövetségből, a Fall Endre vezette Revíziós Ligából, az Országos Közművelődési Tanácsból és a Vajda János Társaságból rekrutálódtak. A szervezet élén ötös bizottság állt báró Atzél Ede, Csomoss Miklós, Dudás József, Kiss Ferenc és Magyar Ferenc részvételével. Az MHSZSZ a nyilas puccsig Horthyt próbálta kiugrásra sarkallni, emellett sürgette a munkásság felfegyverzését, és ifjabb Horthy Miklóssal, valamint ifjabb Bethlen Istvánnal is kapcsolatban állt. Atzél és Dudás a szeptember 20-án Moszkvába menesztett Faust-küldöttségben is részt vett. Szálasi uralma alatt már a fegyveres ellenállást és a szabotázsakciókat propagálta a csoport, és csatlakozott a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságához (MNFFB).³²

A *Szabadságharc* szerkesztője Kóródy volt, aki nagybányai festőnövendékből lett előbb magyar újságok párizsi tudósítója, majd – többek között – a *Friss Újság* munkatársa.³³ Ő írta például a lap vezércikkét a „baráti Németországba” utazó magyar kormánydelegációról 1940 nyarán,³⁴ és két hónappal később szintén ő jegyzett háromoldalas, emelkedett hangvételű beszámolót Horthy kormányzó erdélyi bevonulásáról.³⁵ Kóródy szakmai megbecsültségét jelzi, hogy 1940 tavaszán a Magyar Országgyűlési Hírlaptudósítók Szindikátusának vezetőségi tagjává választották.³⁶ Később karpaszományos hadapród őrmesterként a keleti frontra került mint haditudósító.³⁷ A doni összeomlás osztrogozsszki utóvédharcáról, vagyis a „nagy téli csata” „legtündöklőbb fegyvertényéről” írt beszámolóját (különböző címekkel) számos budapesti és vidéki lap közölte.³⁸ Emellett a munkaszolgálatosok iránti emberséges magatartásával is felhívta magára a figyelmet.³⁹ Hivatalos kapcsolatai hazatérve is megmaradhattak, amit jelez, hogy még a nyilas uralom alatt is a Sajtókamarában dolgozott, méghozzá Kolosváry-Borcsa Mihály közvetlen közelében.⁴⁰

Emellett azonban Kóródy tagja lett a Szent-Györgyi-csoporttal szoros együttműködésben dolgozó, Supka Géza vezette Szabadság, Emberség, Magyarság (SZEM) mozgalomnak is.⁴¹ Csizmarekkel együtt terjesztették illegális anyagaikat, így a *Szabadságharcot* is, amit a Lovag

32 LIPTAI i. m. (13. lj.) 169., 195., 199., 301.

33 ZOLNAY László: Emlékezés Kóródy Bélára, az ellenállás újságírómártírjára. *Magyar Nemzet*, 1984. november 30., 8.

34 KÓRÓDY Béla: Teleki miniszterelnök és Csáky külügyminiszter hivatalos tárgyalásra Münchenbe utazott. *Friss Újság*, 1940. július 10., 1.

35 KÓRÓDY Béla: Kolozsvár, Szászrégen és Marosvásárhely csodálatos ünnepe. *Friss Újság*, 1940. szeptember 17., 1–3. Ugyanő bátor hangvételű írással igyekezett radikalizálni a kormány szociálpolitikáját. KÓRÓDY Béla: Minél több földet a kisember kezére. Ki kell emelni a nincstelenségből a dolgozó tömegeket. *Friss Újság*, 1940. július 7., 3. Kóródy szociális és nemzeti szempontból is üdvözölte a bukovinai székelyek (utóbb tiszavirág-életűnek bizonyuló) délvidéki áttelepítését. KÓRÓDY Béla: Székelyek a Bácskában. *Képes Vasárnap*, 1941/26. 429.

36 *Népszava*, 1940. március 1., 7.

37 Ld. Kóródy volt parancsnokának, Körmendy Elemérnek a levelét. *Magyarország*, 1979/6. 31.

38 Pl. *Esti Újság*, 1943. február 27., 9.; *Makói Újság*, 1943. március 19., 9.; *Orosházi Friss Hírek*, 1943. március 4., 3.; *Dunántúl*, 1943. március 3., 4.; *Pécsi Napló*, 1943. március 18., 5.; *Székely Nép*, 1943. március 19., 2.

39 *Magyarország*, 1979/6. 31.; SOMOGYI Vilmos: Nevezzenek el utcát Kóródy Béláról. *Világ*, 1947. november 26., 5.

40 Civilkurázi. Kóródy Bélára emlékezvén. *Világ*, 1945. november 30., 1. Vö. SZABÓ József: Koródi Béla a Szabadságfront mártírja. *Világ*, 1945. augusztus 11., 2.

41 Izsák Lajos: Polgári csoportok a nemzeti ellenállásban. In: M. Kiss Sándor (szerk.): *Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994. 250.; ZOLNAY i. m. (33. lj.) 8.

utca 14-ben, egy német telefonközpont alatt állított elő éjjelenként Kánitz Miklós nyomdász.⁴² A sokáig sikeresen lavírozó Kóródy nem érte meg a várt „felszabadulást”: egy fiatal társa röplapozás közben lebukott, és a szálak elvezettek hozzá. Kóródyt a Margit körüti honvéd fogházban gyorsított eljárással halálra ítélték és november 30-án golyó által kivégezték.⁴³ Halála után Bodnár István és Szabolcs Ferenc (az MTI volt munkatársa) vette át a lap szerkesztését.⁴⁴ Az előbbi karriere az érdekesebb, ugyanis Bodnár 1941 márciusában még egy „zsidó lektor, szervező és gazdafőnök” visszasságait tűzte tollhegyre a magyar nemzetiszocialista mozgalom napilapjában,⁴⁵ hogy aztán 1944 őszén már vele együtt mentse az üldözötteket, majd huszonöt évvel később megindító megemlékezést írjon az illetőről, vagyis Radó Imréről.⁴⁶

Kánitznak a lap előállítására vonatkozó kései visszaemlékezéséből szintén a magyarországi ellenállás zavarba ejtő hálózatosága rajzolódik ki:

„a Lovag utcai pinchhelyiséghez (a ház földszintjén a német parancsnokságnak voltak hivatalai, az épület előtt éjjel-nappal német őrség állt), dr. Szentés József ügyvéd, jó barátom segítségével jutottunk. Szentés korábban Szálasi Ferencsel volt egy cellában a Markó utcai fogházban. Szentés kislányának Szálasi volt a keresztapja. Ebben az időben a zsidó tulajdonban lévő nyomdákat már bezárták. Én kérvényeztem, hogy az általam ismert Klein-féle nyomdát utalják ki Szentésnek, ő pedig a kulcsokat átadta nekem. A *Szabadságharc* című lapot a nyomdából Magyar Ferenc bútorkereskedőhöz kellett szállítanom (Magyarri egyébként feleségem nagybátyja), és a bútorraktárban osztották szét az újságot a terjesztőknek. Borítékban, feladó nélkül az összes nyilas képviselő is megkapta a lapot,⁴⁷

amit esetenként a „Harkály féregirtó vállalat” küldeményeként postázták.⁴⁸ A *Szabadságharc* „a Klotild u. 22. számú ház földszintjén, nyilas röpiratok közé” rejtve is tárolták.⁴⁹ Mint említettük, itt működött a Stollár-féle ellenállási csoport, míg a VI. kerületi ellenállási KISKA, a Déry Jenő vezette alakulat a Lovag utcában, Kánitz nyomdájának közelében vert tanyát.⁵⁰ A Visegrádi utcában berendezkedő, Radó Imre könyvkiadó és Magyarri Endre Béla újságíró körül szerveződő csoport tagjai is részt vettek a *Szabadságharc* nyomtatásában, szerkesztésében, terjesztésében.⁵¹

42 Hogyan készült az ellenállók lapja a német telefonközpont épületében. *Világ*, 1947. november 28., 3.

43 Civilkurázi. Kóródy Bélára emlékezvén. *Világ*, 1945. november 30., 1.

44 Kánitz Jenő visszaemlékezése (Radó csoport). 1965. január 13. Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HIM HL) Ellenállási Gyűjtemény – Magyarország, 218.

45 BODNÁR István: Ilyesmire is van rotációs papiros? A mai ponyvairóadalom öl, butit és bűnre izgat. Tiltsa be a közoktatásügyi kormányzat a ponyvakiadványokat! *Magyarország*, 1941. március 30., 14.

46 BODNÁR István: 25 éve ölték meg őket. *Magyar Hírlap*, 1969. december 30., 5. A két Bodnár-cikk szerzői azonosságához ld. BARTHA i. m. (24. lj.) 314–318.

47 KÓRÓDI (KÁNITZ) Miklós: Adatok a „Szabadságharc”-ról. *Magyar Nemzet*, 1989. december 30., 14. (A cikk írása idején New Yorkban élő Kánitz a mártír újságíró iránti tiszteletből vette fel utóbb Kóródi nevét.)

48 HALÁSZ Péter: Fejezetek a magyar ellenállás történetéből. *Demokrácia*, 1945. október 21., 7.

49 ZOLNAY i. m. (33. lj.) 8.

50 Gazsi i. m. (13. lj.) 515–520. A nyomdához ld továbbá: özv. Fürchgott Béláné visszaemlékezése a Radó csoportra. 1965. január 17. HIM HL Ellenállási Gyűjtemény – Magyarország, 219.; Dr. Szentés József visszaemlékezése. (Radó–Magyarri csoport) 1965. január 14. Uo., 220.

51 A Radó–Magyarri csoport főképp hamis iratok előállításával foglalkozott, de nagy számban szabadított ki üldözötteket is. 1944. december 29-én buktak le. Közülük 81 főt még aznap kivégeztek a németek. Ez volt a magyar ellenállást érintő legdrasztikusabb megtorlás a második világháborúban. A Radó–Magyarri csoportra vonatkozó dokumentumok. Uo., 199.

A lap vitriolos stílusát jól érzékelteti a november 4-i szám egyik cikke, amely a frissen kinevezett „nemzetvezetőt” figurázta ki: „Most az Úristenre, Szűz Máriára és az összes szentekre hivatkozik Frantisek Szaloschján. A minap azonban elárulta országépítési tervzet maszlagjában, hogy a kijelölést és a hatalmat nem az Úristentől és a szentektől, hanem Hitler Adolftól kapta Veessenmayer budapesti követ útján.” Úgy vélték, a kormányzó nem mondott le, sőt Horthy proklamációjára hivatkozva agítottak a háború mielőbbi befejezéséért. Kóródyék bírálták a nyilasokkal kollaboráló művészeket (Szilassy Lászlót, Gozmány Györgyöt, Szeleczky Zitát, Sámy Zoltánt stb.), illetve igyekeztek tollhegyre tűzni a nyilasok belső konfliktusait is.⁵² November közepén pedig már arról írtak, hogy „a kommunista párt és a köréje csoportosult demokratikus erők egyedül képesek megvalósítani a független, szabad, demokratikus Magyarországot.”⁵³

3. Ellenállás

Az 1944 októberétől karácsonyig megjelenő *Ellenállást* kiadó kör Seress Géza franciatanár, kommunista újságíró körül kezdett formálódni 1944 tavaszán. Ő teremtette meg a kapcsolatot az általuk aztán gyógy- és kötszerrel is megsegített jugoszláv partizánokkal (nyáron Seress csatlakozott is hozzájuk), másrészt hivatalos kapcsolataik révén nyilas, sőt német autót is tudtak szerezni.⁵⁴ Seress az illegális munkába tanítványát, Bauer Miklóst is bevonta, aki folyamatosan képezve magát igen magas színvonalú hamis papírokkal tudta támogatni a rászorulókat.⁵⁵ Benkő Zoltánon keresztül Mikó Zoltán vezérkari százados csoportjához és Fábry Pál KISKA-jához is kapcsolódtak.⁵⁶

Az *Ellenállás* majdnem minden számát más-más helyen készítették. „A lap sokszorosítását részben írógépen, részben később sokszorosítógéppel végeztük” – emlékezett egy névtelen csoporttag.⁵⁷ A csoport hetente kétszer megjelenő, egy lapnyi terjedelmű gépelt értesítője novembertől már mint az MNFFB egyik sajtóorgánuma szerepelt. A „magyar ellenállási mozgalmak lapját” Boldizsár Iván („Tyukodi Péter”) író és Czímer József („Csirizes”) dramaturg írta és szerkesztette a Teleki Pál Tudományos Intézetben. Boldizsárék munkájuk során moszkvai és londoni rádióhíradások mellett hazai minisztériumoktól származó információkra is számíthattak. A sokszorosító berendezésekkel csak szerény példányszámot sikerült elérniük, ezért szélesebb körű propagandatevékenység helyett elsősorban a különböző ellenállócsoportok közt terjesztették a lapot, a maradékot pedig előre kiírt címekre postázták.⁵⁸ Kapott pél-

52 *Szabadságharc*, 1944. november 4. Bár a lapon megtevesztési céllal az szerepelt, hogy „megjelenik a szabad Debrecenben”, valójában az ostromlott Budapesten állították elő. Húsz éve végezték ki a nyilasok Kóródy Béla újságírót. *Magyar Nemzet*, 1964. november 29., 10. Szintén megtevesztési céllal tüntették fel a lap tetején, hogy „terjesztve az egész országban, 50000 példányban.” *Szabadságharc*, 1944. november 4.

53 SIPOS i. m. (9. lj.) 208.

54 H. E.: Az Ellenállás köre. *Új Magyarország*, 1946. június 18., 12.; LIPTAI i. m. (13. lj.) 289.

55 HUHÁK Heléna: „Gyorsan meg kellett tanulnom, hogy Szegedről menekültem...” *ArchívNET*, 2014/5.

56 BENKŐ Zoltán: Fejezetek az ifjúsági ellenállás történetéből (1944–45). *Új Látóhatár*, 1973/2. 148–149.; BENKŐ Zoltán: *Történelmi keresztutak*. Miskolc, Felsőmagyarország, 2000. 59–62.

57 H. E. i. m. (54. lj.) 12.

58 LIPTAI i. m. (13. lj.) 80.; IZSÁK i. m. (41. lj.) 255.

dányt a szélsőjobboldali *Magyarság* is, amely külön cikkben köszönte meg a „bolsevista–zsidó alvilág” ebbéli kedves figyelmességét.⁵⁹

Az 1944. október 1-i szám hevesen kritizálta Lakatos Géza miniszterelnök halogató politikáját. A lap hangneme egyébként is igen erős volt: nemcsak a nácizmust, de a „sátánfajzat, ocsmány németseget” is fulmináns stílusban támadta. A politikai cél a „politikai, társadalmi és gazdasági demokrácia” volt, emellett a szerzők figyelmeztettek a német támogatással hatalomátvétellel készülő nyilasokra, és pozitív képet festettek az Erdélyt elfoglaló Vörös Hadseregről (ez az attitűd végigkíséri a lap összes számát). Az október 4-i szám vezércikke „Miért nem tudunk kiugrani” címmel ecsetelte a középosztály bűneit és az állítólagosan elmulasztott alkalmakat. Két nappal később egy másik beszédes című cikkükben („Vihar előtti csönd”) már a Lakatos-kormány moszkvai küldöttségeiről is hírt adtak, sőt a fegyverszüneti feltételeket is közölték. A „nyilas-német puccshírekben” a kiugrást megakadályozni kívánó erők együttműködését részletezték, kiemelve, hogy „a kormány végre csapatokat vont össze a fővárosban és környékén, sőt elhatározta, hogy felfegyverzi a munkásságot és az egyetemi hallgatókat!” Október 21-én aztán már „A nagyidai cigányok hatalmon!” című vezércikkkel jelent meg a lap, amely a moszkvai rádió adásainak paramétereiről is tájékoztatott. November 11-én Budapest kiürítése ellen agitáltak, 20-án pedig a – két nap múlva lebukó – Felszabadító Bizottság megalakulásáról emlékeztek meg, hangsúlyozva, hogy a szervezetnek „külön súlyt ad, hogy a KP is tagja”.⁶⁰ December 6-án Budapest népéhez intézett kiáltványukban – a csepeli kiürítést megakadályozó összefogás sikerén felbuzdulva – németellenes felkelésre biztattak, valamint az egységes diákellenállás létrejöttéről is hírt adtak.

A lap legutoljára különszámként jelent meg. Az apropót a Debrecenben megalakult Ideiglenes Nemzetgyűlés és Kormány szolgáltatta. Erről a fontos fejleményről kívánták tájékoztatni – a „Tass szovjet hírügynökségre” hivatkozva – a körülzárt Budapest lakosságát, kitérve a debreceni kormány személyi összetételére is.⁶¹ Ám Czímer visszaemlékezése szerint nem csupán egy különszám fűződik az *Ellenállás* nevéhez, de egyes számaiba melléklet is került. „Csirizes” legalábbis arról írt sok évtizeddel az események után, hogy 1944 szeptemberében – miután Bulgária Cirill régens vezetésével kiugrott a háborúból – ekképp parafrázálta a kor népszerű operett-dalát: „Kis Horthykám, remélem, megbocsátja, / Hogy búcsú nélkül hagytam el magát. / Tudom, hogy ön Cirillnek jóbarátja, / S a jóbarát az mindig megbocsát. / Kövesse példám, szép vidáman éljen, / A sors nekünk a bukást rendelé, / S ha fáj is kissé, Horthykám, ne féljen, / A népe szíve nem szakad belé.”⁶² Czímer emlékeinek ellentmondani látszik, hogy az elmarasztaló jelzőkkel egyébként nem fukarkodó lap a kormányzó személyét nem támadta. Az egyik (dátum nélküli) utolsó szám vezércikkében ő maga arról írt, hogy „Horthy kormányzó is ugyanannak a fajvédő, antikommunista, szélsőjobboldali politikának áldozata, amelynek nevében uralomra került.” Ennél tovább azonban a lap szerzői nem mentek a kritizálásban.⁶³

59 Ellenállás? *Magyarság*, 1944. november 29., 3.

60 A Tartsay Vilmos lakásán tartott megbeszélésen Boldizsár Iván is lebukott. BOLDIZSÁR Iván: *A másik Magyarország. A magyar ellenállás története*. Budapest, Új Magyarország, 1946. 40–41.

61 *Ellenállás*, 1944/14. Közli KÁLLAI Gyula – PINTÉR István – SIPOS Attila (szerk.): *Magyar Front*. Budapest, Kossuth, 1984. 317–322.

62 CZÍMER József: „Előjáték”. *Tiszatáj*, 1992/1. 36.

63 Ugyanitt tudósítottak az MNFFB lebukásáról, Kóródy Béla kivégzéséről és Csatay Lajos öngyilkosságáról is. *Ellenállás*. Szám megjölelése nélkül (december első fele).

4. Márciusi Magyarország

A *Márciusi Magyarország* az ifjabb Horthy körül szerveződő „kiugrási irodával” kapcsolatot tartó Szent-Györgyi–Várnai-csoport lapja volt. Fő bázisuk Matheides Géza Nagymező utcai („Taurus”) üzemének raktárhelyisége volt, ahol nemcsak politikai agitáció, de fegyverraktározás, sőt katonai kiképzés is folyt báró Kruchina Viktor egykori folyamőr tiszt és társai vezetésével. A kormányzói szózat elhangzása után itt már a fordulat reményében gyülekeztek a beavatottak. Kiugrás helyett azonban a nyilasok érkeztek,⁶⁴ így a csoport az időközben a budai Zöldmáli út környékén „partizántanyává” átalakított barlangrendszerbe szorult vissza.⁶⁵ A *Márciusi Magyarországot* Istók János, Várnai Zseni, Peterdi Andor, Dávid Tamás, Kelényi B. Ottó, Meixner Alice, Dobrovits Aladár szerkesztette, és „két darab három-háromlapos és egy darab egylapos száma ismert” az 1944. augusztus utáni időkből. A lap sokszorosítási eljárással készült Dobrovits zugligeti lakásán, de Zádor Miklós Német út 45. alatti lakását is felhasználták a gyártáshoz. A *Márciusi Magyarország* különlegessége, hogy rajzokat, karikatúrákat is közölt, jórészt Fabró József ipari iskolai rajztanárnak köszönhetően. A csoport működését megnehezítette, hogy a nyilas uralom alatt több munkatársukat elfogták és koncentrációs táborba hurcolták. E tekintetben a legnagyobb vérvesztéseget a budai barlang felszámolása jelentette decemberben.⁶⁶

Az első szám készítői a magyar függetlenségi hagyományt felelevenítve hívtak fel küzdelemre az „évezredes ellenség” (vagyis a németek) és a magyarság „gondolkodásától teljesen idegen nemzetiszocializmus” ellen. Aktuálpolitikai célzatú historizálással azt is fejtegették, hogy 1849-ben „az orosz tábornokok mérsékeltek a Gestapo ősatyjai, Haynau és Schwarzenberg dühét.” A szerintük „guruló márkákkal” is táplált német szövetséget a „sváb-morva vezetők és áruló kapitalisták” kényszerítették az országra – fogalmaztak. Vagyis „a háborús bűnösök megbüntetése nem elegendő. Radikális földreform, a népi magyarságnak a vezetésbe való bekapcsolása, a megrohadt középosztály befolyásának nagymértékű csökkentése, a disszimilált Volksbundista hazai svábság eltávolítása, a klikkrendszer megszüntetése, a céhszerű kötöttségek feloldása, főbb irányvonalai a magyar fejlődésnek.” Külön hangsúlyozták, hogy a változást „dogmáktól” és életszerűtlen politikai elméletektől mentesen kell kivitelezni, ami az adott kontextusban a vulgármarxizmus elvetését jelentette.⁶⁷ Szent-Györgyi professzor csoportja tehát alapvetően a népi mozgalom főbb célkitűzéseit fogalmazta meg, amellett, hogy – Szent-Györgyi közismerten liberális nézeteit tekintve meglepő módon – itt találkozhatunk a honi németiség tervezett kitelepítésének legfélreérthetlenebb megfogalmazásával az áttanulmányozott szamizdatok között. De ezeken a hasábokon tűnik fel a kommunisták által ekkor még nem hangoztatott, 1945 után viszont dogmává tett „utolsó csatlós”

64 UNGVÁRY Krisztián: A magyar katonai elhárító szolgálatok vezetői. In: DRUSZA Tamás (szerk.): *A magyar elhárítás fejlődése. Tanulmányok a katonai és polgári nemzetbiztonsági elhárítás múltjáról, jelenéről, jövőjéről*. Budapest, Dialóg Campus, 2019. 47–50. A Taurus-csoport kapcsolatot tartott a svéd embermentőkkel, akik hírszerzéssel és a magyar ellenállócsoportok támogatásával is foglalkoztak. Vö. Kovács Gellért: *Alkonyat Budapest felett. A embermentés és ellenállás története 1944–45-ben*. Budapest, Libri, 2015. 197–212., 234–236.

65 M. KISS Sándor – VITÁNYI Iván: *A magyar diákok szabadságfrontja*. Budapest–Dabas, Antifasiszta Ifjúsági Emlékmű Szervezőbizottsága, 1983. 141–142.

66 LIPTAI i. m. (13. lj.) 208., 310–311., 354.

67 *Márciusi Magyarország*, 1944/1. (1944. szeptember első fele).

teória is („egyedül vagyunk immár a németek oldalán az összes csatlós-államok közül”).⁶⁸ Bár Várnaiék kritizálták a Lakatos-kormány „esztelen” zsidóellenes intézkedéseit, egyértelműen támogatták annak külpolitikai céljait. „Egyetértünk a miniszterelnökkel és mi is a finn testvérm nemzet példájának azonnali követését ajánljuk” – írták.⁶⁹

5. A Kommunista Párt sajtótermékei

A Kommunisták Magyarországi Pártja központi havilapja, a Rózsa Ferenc által szerkesztett *Szabad Nép*, először 1942 februárja és májusa között jelent meg. Rózsa lebukása és halála után több mint két év szünet következett, és csupán 1944 szeptemberében indult újra a periodika Horváth Márton, majd Donáth Ferenc szerkesztésében.⁷⁰ Az újjáalakult Kommunista Párt (KP) ebben az időben igyekezett elmozdulni a propagandatevékenységtől a fegyveres ellenállás irányába, jóllehet az ő erejükből is csupán kisebb akciókra és szimbolikus robbantásokra futotta.⁷¹ A profilváltás ellenére az 1944-es *Szabad Nép* tekinthető az egyik legjobb minőségben és legnagyobb terjedelemben megjelenő illegális újságnak (olyannyira, hogy a kilencoldalasra bővített decemberi számban már az olvasókat szólították fel cikkek beküldésére). Az első szám vezércikke szerint a KP „osztályunk és nemzetünk élén ismét mutatja az utat előre”, amihez a kommunista hősök (Rózsa Ferenc, Ságvári Endre) vértanúsága szolgáltatja a példát és a hivatkozási alapot. A nagy szövetségest illetően romániai példákkal igyekeztek cáfolni a „rémmeséket”, miszerint a „Szovjetunió kényszermunkára hurcolja a román munkásság millióit”, valamint hírt adtak a magyar kormány őszintétlennek mondott kiugrási szándékáról is. A folyóirat szerint „tömegsztrájkokkal, tüntetésekkel kell nálunk is kikényszeríteni az azonnali fegyverszünetet.” A „kormányval együttműködő szakszervezeti vezetők” felszólították, hogy „tegyék jóvá hibáikat azzal, hogy [...] csatlakoznak a kommunista–szociáldemokrata egységfronthoz” (ami ekkor még csak terv volt). A *Szabad Nép* szeptemberi száma hírt adott „a nemzeti felszabadító harc híreiről”, a felsorolt fegyveres akciók mellett arra is kitérve, hogy „se szeri, se száma Budapest utcáin a németellenes felírásoknak, pecséteknek, tábláknak, röpcéduláknak és egyéb sajtótermékeknek”, amely munkából a kommunista élcsapat mellett „rengeteg kis csoport” is kiveszi a részét. A lap végén közölték a KP újjáalakulásáról tájékoztató, 1944. szeptember 12-én kelt nyilatkozatot, amely szerint „Horthytól és társaitól nem várhatunk egyebet, mint árulást és újabb árulást,” ezért „vezérünk és büszkeségünk: Rákosi Máttyás szellemében” a munkásságnak kell kezébe vennie a harc irányítását.⁷²

68 1944. szeptember 22-én a londoni rádió értelmezte ekképp Magyarország helyzetét. A moszkvai rádió csupán három héttel később, 1944. október 12-én fogalmazta meg a hosszú életűnek bizonyuló vádat. PÁL Zoltán: Az „utolsó csatlós”, avagy kísérlet Magyarország kollektív megbélyegzésére. *Hitel*, 2019/2. 68.

69 *Márciusi Magyarország*, 1944/1. (1944. szeptember első fele).

70 LIPTAI i. m. (13. lj.) 300.

71 Ld. legújabbán PAPP István: *Fehér Lajos. Egy népi kommunista politikus pályaképe*. Budapest–Pécs, ÁBTL–Kronosz, 2017. 84–88.

72 *Szabad Nép*, 1944/1. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Mikrofilm. Egy héttel később, 1944. szeptember 20-án mégis aláírói voltak (Kállai Gyula révén) a „Főméltóságú Kormányzó Úr!” címzésű memorandumnak, amelyben a Magyar Front részeként követelték a békét, a német csapatokkal való szembeszállást és egy koalíciós kormány alakítását „a Magyar Front pártjai és a hadsereg képviselőiből”. Közli KÁLLAI–PINTÉR–SIPOS i. m. (61. lj.) 234–236.

Hasonló hangnemben írtak az októberi számban, ahol már nem csupán magát a „nemzetgyilkos Horthy-rendszert”, de a vasas szakszervezet Magdolna utcai székházát bezáró „Horthy–Lakatos-bandát” is elmarasztalták. A Szovjetunió iránti bizalmat Zsukov marsall üzenetével próbálták erősíteni. Az I. Ukrán Front parancsnoka igyekezett a magyar tiszteket átállásra sarkallni, biztosítva őket, hogy sem a politikai szabadság, sem a magántulajdon, sem pedig a vallásszabadság nincsen veszélyben a már elfoglalt területeken, ahol a személyi biztonságot is szavatolják. A KP – a lap végén közölt – október 6-i (vagyis a Gömbös-szobor felrobbantásának napján kelt) kiáltványa a „szervezett munkásság” által vezetett fegyveres ellenállásra szólította fel Budapest népét a „felfegyverzett nyilas puccsisták” ellen, nem említve ugyanakkor a kormányzó irányában tanúsítandó magatartást.⁷³

Októberben a *Szabad Nép* egy újabb számmal is előrukkolt, amelyben a Szociáldemokrata Párt és a KP utóbb híressé vált, 1944. október 10-i együttműködési határozatát közölték,⁷⁴ míg a 4. szám megjelentetésére csupán decemberben került sor. Vezércikkükben ekkor „fegyveres harcot” hirdettek a nyilasok és a németek ellen, még hozzá a kommunista akciógárdák szellemében. „A magyar nép fegyveres felszabadító harca nem puccs-szervezkedésekből, nem összeesküvés alapján, hanem a tömegek apró harci csoportjainak napi harci vállalkozásain keresztül nőhet ki általános jellegűvé” – fogalmazták meg a vitéz Kiss János nyugalmazott altábornagy vezette, november 22-én lelepleződött katonai ellenállás felé alig burkolt kritikájukat.⁷⁵ A szintén decemberben megjelent 5. szám aztán már az időközben mártírrá lett Kissék előtt tisztelgett, mielőtt a csepeli munkások hősie – a helyi közigazgatás, katonaság és rendőrség támogatását is élvező – ellenállását részletezte volna. A fegyveres harc bátorítása érdekében összefoglalót közöltek az addigi eredményekről, hangsúlyozva, hogy a „jel” a Gömbös-szobor felrobbantása volt.⁷⁶

Az 1943 nyara és 1944 szeptembere közt Békepárt néven működő magyarországi kommunista „vonal” másik illegális lapja a mindössze két számot megért, de szintén igényesen nyomtatott, fejléccel ellátott és többoldalas *Béke és Szabadság* volt. A szerkesztői munkát az 1944. július végén a csendőrnnyomozókkal folytatott tűzharcban elhunyt Ságvári Endre, míg a nyomtatását Rákosi Endre és felesége végezte. Mindkét szám elkobzását elrendelte az ügyészség.⁷⁷ A széleskörű európai helyzetképet is nyújtó márciusi szám első cikke (*Magyar március*) 1848-cal vonta párhuzamba az 1944-es helyzetet, majd levonta a tanulságot, miszerint „ha Kossuth, Petőfi és a márciusi ifjúság ma élne, akkor Kállay börtönében lenne valamennyi.” Egy másik cikk már az aktuális katonai eseményekkel foglalkozott. Mint írták, míg a magyar bakákat messzi földre küldik harcba „Kállayék”, addig „feltűnően szaporodik az országban a német katonák száma”. A német megszállás előtt néhány héttel megjelent kiadvány a teendőket is számba vette: „Pusztuljanak az országból a német katonák – hozzák haza honvédeinket.”⁷⁸

A júliusi szám is részben ezt a tematikát vitte tovább, de a szerzők immáron a Magyar Front nevében hívták harcba a nemzetet, emellett konkrét ötleteket adtak szabotázsakciókra. A *Béke és Szabadság* júliusi száma arról is hírt adott, hogy a zsidókat „haláltáborokba viszik,

73 *Szabad Nép*, 1944/2. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Mikrofilm.

74 Uo.

75 A katonai ellenállás és a kommunisták közt feszülő stratégiai ellentétekhez ld. BARTHA Ákos: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet*. Budapest, MTA BTK TTI, 2019. 460–468.

76 *Szabad Nép*, 1944/5. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Mikrofilm.

77 LIPTAI i. m. (13. lj.) 35.

78 *Béke és Szabadság*, 1944. március.

ahol gázkamrákban fullasztják meg őket”, illetve olvasni lehetett az egyházak deportálás elleni fellépéséről is. A munkásság a Magyar Front élén című írás pedig az ellenállás ernyő-szervezetének belső erőviszonyait sem rejtette véka alá. Mint fogalmaztak:

„a munkásságnak kell vezetni országunk demokratikus átalakulását, a háborúnak nem egyetlen célja a német fasizmus megtörése. Egyszer s mindenkorra meg kell akadályozni, hogy a munkásellenes reakció akár fasiszta, akár más formában újjáéledhessen. Ezt csak akkor biztosíthatjuk, ha harcainkból nem valami tessék-lássék polgári demokrácia születik, hanem valóságos népuralom. Ha hiányzik a munkásvezetés, akkor a célkitűzés, s vele harcunk eredménye veszélybe kerül.”⁷⁹

A munkásmozgalmi sajtótermékek palettáját gyarapították az „ifik” kiadványai, amik valószínűleg konspirációs okokból jelentek meg különböző nevek és cégek alatt. A Kommunista Ifjómunkás Szövetség lapjaként látott napvilágot a *Szabad Ifjómunkás* 1944. november 23-án, míg a *Szabad Ifjúság* a Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) lapjaként jelentkezett, és egyetlen ismert száma az 1944. december 6-i dátumot viseli.⁸⁰ A KISZ 1944-es létszámát 60–80 főben adja meg a szakirodalom, ám ebből csupán 5–6 volt a kommunista párt tagja. A többiek „szervezetileg még az SZDP-hez tartoztak”.⁸¹ A közismert „Partizánlexikon” emellett tud egy *Szabad Munkásifjú* című KISZ-orgánusról is. A KISZ sajtótermékeit „főként egy VI. kerületi Zichy Jenő utcai bérházban Barátosné Kulcsár Margit nyomtatta és készítette elő terjesztésre” – olvashatjuk ugyanitt a lebukást sikeresen elkerülő vállalkozásokról.⁸²

6. A diákellenállás sajtója

Az említett 1987-es „Partizánlexikon” a fent hivatkozott szócikkben („Kommunista Ifjúsági Szövetség sajtója”) a *Szabad Diákfrontot* és a *Szabad Életet* is KISZ-kiadványként tárgyalja, míg a lexikonban másutt a diákellenállás részeként olvashatunk a fenti periodikákról.⁸³ Az ellentmondásos helyzet egyszerre példázza az egymásba gabalyodó ellenállási hálózatokat és az ellenállás átpolitizált utóéletét. A magyar ellenállást ráadásul a szövevényesség mellett a fragmentáltság is jellemezte. Mindez hatványozottan igaz a diákellenállás szervezettörténetére.

Az egyik legfontosabb szervezet, a Kardos László vezette Nemzeti Ellenállás Diákmozgalma (NED), hátszaga a Györffy István Kollégium és a köréje szerveződő Parasztfőiskolások Közösségének mintegy négyszáz fős társasága volt. A népi Magyarorszáért fellépő kollégiumi fiatalok nemcsak az illegális kommunistákkal tartottak kapcsolatot, de fontos támogatójuk között tarthatták számon a hivatalos politikai életben mozgó Zsindely-házaspárt is. A német megszállás után azonban már ők sem tudtak segíteni: 1944. április 22-én a Kollégium autonómiáját a belügyminiszter felfüggesztette, és Mester Miklós személyében – a körülményekhez képest toleránsnak bizonyuló – miniszteri biztost állított az intézmény élére.

79 *Béke és Szabadság*, 1944. július 15. Közli KÁLLAI–PINTÉR–SIPOS i. m. (61. lj.) 196–201.

80 HERCZEG i. m. (10. lj.) 360.

81 SVÉD László: A szervezett munkásifjúság politikai tevékenysége és részvétele a fegyveres ellenállásban (1939–1945). In: M. KISS i. m. (41. lj.) 271.

82 LIPTAI i. m. (13. lj.) 166.

83 Uo., 299.

Bár az intézkedés hatására a kollégiumi vezetés lemondott, a fiatalok továbbra is tartották egymással a kapcsolatot, sőt akciókat is megkíséreltek. 1944 nyarán azonban egy sikertelen németellenes röpiratozási próbálkozás nyomán erdélyi munkatáborokban találták magukat. Innen visszatérve, 1944 augusztusában jött létre a NED, amely rögtön saját lappal igyekezett hírt adni magáról.

A *Szabad Diákfront* első számát Oláh Pál sokszorosította. Az 1200 fős címjegyzéket Balyó Mária állította össze, és ő gondoskodott a lap kipostázásáról is.⁸⁴ A lap „vezércikke” „Petőfi útján” címmel jelent meg, amely utalás a Magyar Történelmi Emlékbizottság hasonló címmel 1942-ben megjelent kötetére.⁸⁵ A cél két évvel később sem változott: a német szövetségtől való elszakadás, jóllehet ehhez immáron a lapban részletesen bemutatott Magyar Front nyújtotta a keretet. A küzdelmet a ’48-as hagyományok élesztgetése mellett a felszabadult Európából hozott példákkal igyekeztek bátorítani a szerzők, akik a „hódító imperializmus” elleni harcra, a „fegyveres ellenállásra” való felkészülésre hívtak fel, amellet, hogy Ságvári haláláról is megemlékeztek.⁸⁶ A konspirációban azonban a diákoknak nem volt nagy jártassága. Augusztus végén a német biztonsági szervek (SD) elfogták Balyót, majd néhány nappal később egy másik szerkesztő, a kommunista Hegedüs András is rendőrkezre került. A háromfős szerkesztőségből egyedül Szűcs Ferenc került el a letartóztatást. A lapnak mégis megjelent még egy „rendkívüli száma”, amelyet megtévesztési céllal az 1944 júliusában megalakult Szabad Élet Diákmozgalom (SZÉD) adott ki a NED neve alatt. Az egyoldalas kiadványban hangsúlyozták, hogy „egy, két, tíz, sőt száz embert is elhurcolhatnak népünk árulói: a diáktömegekkel szemben tehetetlenek lesznek.”⁸⁷

Az említett csoportosulás, a Fitos Vilmos által irányított SZÉD hátszaga a Turul-el-lenzékből kinőtt Diákegység Mozgalom, illetve 1942-től a Magyar Ifjúság Nagybizottság volt. A legfontosabb támogatójukként egy titkos szervezetet, a Magyar Testvéri Közösséget nevezhetjük meg. Ennek megfelelően a NED-del komoly konfliktusaiuk voltak a háború utáni berendezkedést illetően (amint az például az 1943-as szárszói találkozón felszínre is került).⁸⁸ M. Kiss Sándor kutatásai szerint a SZÉD hatósugarába ötször-hatszor annyi fiatal tartozott, mint a rivális szervezetbe, ráadásul 1944 szeptemberében Zimányi Tibor vezetésével létrehozták fegyveres akciócsoportjukat, a Demokrata Diákfrontot is, amely a nyilas hatalomátvételig működött.⁸⁹

A SZÉD egyik bázisa és hírforrása a *Tér és Forma* című építészeti folyóirat Horánszky utcai szerkesztősége volt,⁹⁰ ahol a „kiugrási iroda” több tagja is megfordult. A modern építészetet népszerűsítő szakfolyóiratot Bierbauer (Borbíró) Virgil alapította 1928-ban. Az impresszum alapján 1936 májusától a felelős szerkesztő Mészáros Edgár, a felelős kiadó pedig testére,

84 LIPTAI i. m. (13. lj.) 70., 299., 227–228.

85 *Petőfi útján*. Magyar Történelmi Emlékbizottság, 1942.

86 *Szabad Diákfront*, 1944. szeptember.

87 *Szabad Diákfront*, 1944. szeptember. Rendkívüli kiadás. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténeti Múzeum Plakát- és aprónyomtatványtár 1896/Nyt.

88 SZEKÉR Nóra: *Titkos társaság. A Magyar Testvéri Közösség története*. Budapest, Jaffa, 2017. 165–166.

89 M. Kiss Sándor: A Magyar Diákok Szabadságfrontja. In: M. Kiss i. m. (41. lj.) 275–286.

90 A folyóirat nem politizált, ám 1944 folyamán hirtelen több német szerzőnek is teret adott. Ezt az *Építészet* című szakperiodika – a magyaros stílus egyedüli honi adekvátságát hangoztatva – szóvá tette 1944 szeptemberében. A rivális folyóirat szerkesztője a kor egyik építészeti kulcsfigurája, a kormánypárti képviselőként politizáló Padányi-Gulyás Jenő volt. A cikkekre reagálva a *Tér és Forma* szerkesztősége tagadta, hogy lapjuk – épp akkor – „új orientációt” keresett volna. *Tér és Forma*, 1944/9. 142.

Mészáros István volt. Később Edgár pozícióját István vette át, akinek feleségét felelős kiadóként szerepeltették. A német megszállást követően mindkét pozíció Mészáros Istvánnéhoz került. A folyóirat irányítását 1943-ban a Fischer József vezette szerkesztőség vette át, míg a kommunista elkötelezettségű tagok *Új Építéset* címmel indítottak lapot. Mészárosék nevével semelyik csoportban sem találkozunk,⁹¹ azt ellenben tudjuk, hogy Mészáros István veje az a Csohány Endre volt, aki a Görgey zászlóalj parancsnokaként szerzett magának nevet az ellenállásban.⁹² Mészáros a Külügyminisztérium sajtóosztályának előadójaként a lengyel ügyekért felelt,⁹³ emellett a cenzúrabizottság tagjaként is dolgozott,⁹⁴ hogy aztán a német megszállás után még a sajtókamarai tagságát is töröljék.⁹⁵ Konspiráló társaival 1944-ben a *Tér és Forma* említett kiadóhivatalában gyülekeztek, ahol nemcsak ő, de Csohány is lakott.⁹⁶ A szerkesztőségben Soos Géza és (a szintén rokon) Pálóczi Horváth Lajos mellett a diákvezérek közül Kiss Sándor és Fitos Vilmos is járt, illetve az ellenállás olyan kulcsfigurái, mint Mikó Zoltán vezérkari százados, valamint Somogyi Miklós, a Magyar Építőmunkások Országos Szövetségének elnöke szintén tiszteletüket tették az épületben.⁹⁷

A további szétforgácsolódás ellen, sőt a SZÉD és a NED közeledéséért igyekezett fellépni a korábban a leventék néptáncos mozgalmával feltűnő, és a nyilas uralom alatti fegyveres ellenállás prominenseivel (pl. Gidófalvy Lajossal) is kapcsolatot tartó Muharay Elemér. A kormányzói proklamáció idején a Muharay-csoport a *Pesti Hírlap* nyomdájában gyülekezett.⁹⁸ Formailag 1944. november elején jött létre a Magyar Front által szorgalmazott egységes diákellenállási szervezet, a Magyar Diákok Szabadságfrontja (MDSZF), amelybe szám szerint hét szervezet tartozott. Gyakorlatilag mégis két erőközpont, a NED és a SZÉD együttműködése állt az új szervezet hátterében. „A magyar diákság kiáltványa” címmel 1944. november 7-én kiadott „alapító okirat” szerzői reálisan mérték fel, hogy „itt már csak egyet lehet tenni, és ezt kell tenni: menteni, ami menthető: Budapestet és a Dunántúlt a végpusztulástól.”⁹⁹ Az MDSZF-et háromfős adminisztratív vezetőség irányította: Kardos László, Kiss Sándor és Zimányi Tibor. Fitos kimaradását intézményi környezete (Turul) és múltja magyarázza, hiszen 1940 nyarán ő még a zsidóbérencnek titulált *Magyar Nemzet* betiltását követelte az

91 KERÉKGYÁRTÓ Béla: Modern lakás – modern életforma: a lakás normatív modelljeinek változása 1890–1940 között a nemzetközi és a magyar építészetben. *Korall*, 2014/58. 31.; Jász Borbála: A ház mint életszerszám. *Századveg*, 2016/80. 31. Vö. GRANASZTÓI Pál: Néhány szó Mészáros Istvánról. *Magyar Nemzet*, 1965. január 10., 14.

92 Dr. Csohány Imre összefoglalója a Görgey egyetemi zlj. ellenállási tevékenységéről. 1965. július. HIM HL Ellenállási Gyűjtemény – Magyarország, 237.

93 Csoportos visszaemlékezés a Görgey zlj. megalakulására (magnófelvételtől). Uo., 241.; *Magyar Sajtó-évkönyv* X. (1941). 11.

94 CSOHÁNY Endre: *Ha ég a ház*. Budapest, Magvető, 1988. 16.

95 *Magyar Sajtó*, 1944. április 15., 7.

96 *A budapesti egységes hálózat (Budapest és környéke) betűrendes távbeszélő névsora*, 1943. január. 356.; GULAY István: A Görgey-sztori. 1. *Igaz Szó*, 1974/21. 6.

97 M. KISS – VITÁNYI i. m. (65. lj.) 67., 120.

98 Uo., 74.

99 Az ellenálló szamizdatok közül szinte egyedülálló módon azt is megpendítették, hogy „nem várhatunk a felszabadító Vörös Hadseregtől sem valami méltányos elbánást.” Történelemszemléletükre ugyanakkor jellemző, hogy szerintük a történelmi Magyarország a trianoni béke által „etnikai hatáira csonkult”, és a Horthy-kori kormányzat „restaurálta a monarchiát”. Idézi M. KISS – VITÁNYI i. m. (65. lj.) 111–114. A szovjetekre vonatkozó kritika másik ritka példája a „Magyar Ellenállási Mozgalom” röplapja, amely szerint, ha tétlenek maradunk, „szolgaság vár ránk”, mert más nép helyettünk nem vívja ki a szabadságot, hanem „eltipor”. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) K 149 651.f.2/1944-10-16838, 7.

Új Magyarország hasábjain,¹⁰⁰ illetve a Párizs elestét ünneplő diáksereg szónokaként éltette az „új Európát” egy budapesti rendezvényen.¹⁰¹ Az MDSZF a kiterjedt röpiratterjesztésen túl fegyveres akciókat is szervezett: a kitelepítés ellen tiltakozva a műegyetemen robbantottak,¹⁰² emellett robbanóanyagot, kézigránátot, nyilas karszalagot szállítottak a Fehér Lajos által koordinált kommunista akciógárdáknak.¹⁰³

A SZÉD lapjaként jelent meg a *Szabad Élet*, amit Horváth János közgazdászhallgató, későbbi kisgazdapárti politikus munkahelyén, vagyis a Futura cégbirodalmához tartozó Nostra vállalat főirodájának alagsorában nyomtak a Vörösmarty tér közelében. Horváthot fiatal kora ellenére vezető pozícióban, főkönyvelő-helyettesként foglalkoztatta a Nostra, így bizonyos fokig gyanú felett állt, főképp, miután Tóth István és Mikó Zoltán vezérkari századosoktól fővezér-ségi igazolványt is kapott, társaival egyetemben. „Két automata stencilmásoló géppel, három korábbi gyártású sokszorosítóval és néhány írógéppel dolgoztunk” – emlékezett, arra is kitérve, hogy a Kiss által összefogott, népfrontjellegű Magyar Ifjúság Szabadság Frontjának folyóirata, a *Magyar Ifjúság* három száma is itt készült. De innen került ki az Atzél, Dudás, Csomoss és Péter Ernő (vagyis az MHSZSZ) szócsöveként működő *Alkalmi Újság* négy kiadása is.¹⁰⁴

A *Szabad Élet*nek összesen három száma jelent meg. Az első – második jelzéssel – 1944. szeptember 10-én látott napvilágot sokszorosító berendezésen, hatoldalas terjedelemben. Hasonló módon, mint a *Szabad Diákfront* esetében láthattuk, a NED neve szerepelt a lapon kiadóként, ennek ellenére a SZÉD emberei szerkesztették a kiadványt. A nyomozókat összezavarni igyekvő szerzők a szabadság és a demokrácia fontosságát hangsúlyozták, kiemelve, hogy „a demokrácia útja a munkás és paraszt-állam”, vagyis „ma már a szocializmus megvalósításáért folyik a harc.” Az irat arról is értesítette olvasóit, hogy a „magyar kormány” felszólította a Magyar Frontot, hogy „készüljenek a kormányzás átvételére”. Ennek megfelelően a mellékelt nyolcpon-tos felhívásból három pont a fegyveres hatalomátvétel előkészítésére adott utasításokat.¹⁰⁵

A *Szabad Élet*et október közepéig Vatai László, majd az ő október 14-i letartóztatása után B. Rácz István szerkesztette Hamza Andor, Horváth János és Szávuly Lajos közreműködésével. A lap második száma ismét második szám alatt jelent meg. Ezt követte a harmadik szám – immáron az MDSZF égisze alatt – 1944. decemberében. A *Szabad Élet* ekkor már az „egyetemes diákellenállás lapja, de a SZÉD szerkesztésében és kivitelezésében” került az olvasók kezébe személyes és postai terjesztéssel.¹⁰⁶ A szerzők hitvallása szerint „Magyarországnak egyetlen útja van: a szocializmus és demokrácia.” Tiltakoztak a nyilas kormányzat egyetemek kitelepítését célzó törekvései ellen, és emlékeztettek, hogy a kormányzó október 15-én „kiadta az ellenállási parancsot és klasszikusan szép és igaz kiáltványát felolvasta a

100 PETHŐ i. m. (2. lj.) 75–76.

101 A Turul Szövetség diáksága ünnepelte Hitlert és Mussolinit. *Új Magyarország*, 1940. június 16., 6.

102 A robbanóanyagot a Magyar Testvéri Közösséghez tartozó Mistéth Endrétől kapták, aki a Műegyetem Hídépítéstani Tanszékén volt adjunktus. Mistéth a budapesti hidak felrobbantásának megakadályozásáért tevékenykedett, emellett robbanóanyagot, lőszert és géppisztolyokat szállított, valamint szabotázsakciókban is részt vett. Együttműködött többek között Mikó Zoltánnal, Kiss Sándorral, Somogyi Miklóssal és Kővágó Józseffel is. SZEKÉR Nóra: *A Magyar Közösség története*. Doktori értekezés. Budapest, 2009. 116.

103 A szervezet neve egy ifjúmunkáscsoport csatlakozása folytán Magyar Ifjúság Szabadságfrontjára változott. M. KISS – VITÁNYI i. m. (65. lj.) 115. Kiáltványukhoz ld. KÁLLAI–PINTÉR–SIPOS i. m. (61. lj.) 280–282.

104 HORVÁTH János: Egy résztvevő beszámolója az 1944-es magyar függetlenségi diákmozgalomról. *Történelmi Szemle*, 1986/3–4. 439–441.

105 Közli M. KISS – VITÁNYI i. m. (65. lj.) 160–170.

106 LIPTAI i. m. (13. lj.) 299.

rádióban.”¹⁰⁷ Bár a SZÉD hozta létre az utóbb Görgey zászlóaljként elhíresült katonai egységet, illetve ennek tagjai „kapcsolták be” az ellenállásba a formailag KISKA alakulatként működő Táncsics zászlóaljat,¹⁰⁸ zavarkeltés céljából lapjukban hevesen támadták a „nyilas-fasiszta” görgeystákat, így akarván eloszlatni a gyanút, miszerint az valójában a fegyveres ellenállás része. A bonyolult konspirációs manővereknek a csendőrnnyomozók vetettek véget. Az 1944. december 12-én és 13-án indított razzia során szinte az összes fontosabb diákvezetőt letartóztatták, és ezzel lényegében felszámolták a budapesti diákellenállást.¹⁰⁹

7. *Eb Ura fakó!*

Az *Eb Ura fakó!* az MNFFB stencilezéssel előállított, élesen náciellenes orgánuma volt, amelynek öt száma ismert.¹¹⁰ Csicsery-Rónay István emlékei szerint a Mészáros Istvánnal közösen szerkesztett „könyomatosuk” heti rendszerességgel jelent meg mint a „Magyar Függetlenségi Mozgalom” „sajtóbizottságának” lapja.¹¹¹ A szervezet nevét azonban hiába keressük a fennmaradt lapokon, mivel a Horváth János említett bázisán, illetve a Tutaj utcai tanoncotthonban sokszorosított kiadvány impresszum nélkül jelent meg.¹¹² Az *Eb Ura fakó!* a hivatalosan 1943 novemberében bejegyzett Teleki Pál Munkaközösséghez kötődött ezer szállal.¹¹³ Ebbe a körbe Csicsery-Rónayn kívül Hám Tibor, Saláta Kálmán, Bognár József, Jaczkó Pál, Szabó Tamás és Göncz Árpád tartozott. „A stencilre gépelt kéziratot Csicsery-Rónay István hozta, aki mindig makulátlan tüzérhadnagyi egyenruhában jelent meg. Ő vitte el a kész, becsomagolt példányokat is” – emlékezett Horváth.¹¹⁴ Az 1944 novemberében kijött második szám közölte Miklós Béla vezérezredesnek a honvédséget átállásra biztató napiparancsát, agitált a kiürítési parancs végrehajtása ellen és rámutatott „Szalosián Kajetán Ferenc” uralmának véres természetére és az értelmetlen pusztításra. Ugyanakkor az információkkal jól érezhetően hadilábon álltak: angol és orosz nyilatkozatokkal igyekeztek alátámasztani, hogy a szövetséges nagyhatalmak még nem különítették el érdekszféráikat, és optimista képet festettek az oroszok által elfoglalt Erdélyről, ahol – mint írták – magyar „polgári karhatalom” van Balogh Edgár vezetése alatt.¹¹⁵

Az *Eb Ura fakó!* harmadik száma már mint a MNFFB lapja látott napvilágot, szintén novemberben. Ebben számot vetettek a német szövetség „eredményeivel” és az értelmetlen háborúval, kiemelve, hogy „semmi bajunk nem volt a muszkával.” A lap szerzői szerint a részletesen bemutatott nyilas rémuralom „idegen és sváb hazaárulók” műve, és állításukat azzal is nyomatékositották, hogy a kiirtásra ítélt árulók feketelistáján a feltételezett eredeti (németes) neveket is közölték. Emellett ismét inkább a vágyak, mintsem a valóság alapján adtak hírt

107 Közli M. Kiss – VITÁNYI i. m. (65. lj.) 172–177. (Az itt közölt dokumentum utolsó oldala hiányzik.)

108 LIPTAI i. m. (13. lj.) 68–69., 191., 299.

109 M. Kiss – VITÁNYI i. m. (65. lj.) 116–119.

110 LIPTAI i. m. (13. lj.) 76.; HERCZEG i. m. (10. lj.) 70.

111 CSICSERY-RÓRAY István: A magyar függetlenségi mozgalom története. *Magyar Szemle*, 1999/11–12. 91–109.

112 HORVÁTH i. m. (104. lj.) 441.; LUKÁCS Gyula: A Teleki Pál Munkaközösség története, 1941–1947. *Valóság*, 1996/4. 48. Talán a Tutaj utca 15. szám alatt működő budapesti református tanoncotthonról van szó. *Lakatos-mesterek Lapja*, 1942. november 25., 4.

113 *Budapesti Közlöny*, 1943. november 11., 8.

114 HORVÁTH i. m. (104. lj.) 441.

115 *Eb Ura fakó!* 2. szám. Országgyűlési Könyvtár.

a már „felszabadult” országrészek életéről, ahol szerintük kiscgazdapárti és szociáldemokrata párti bizottságok irányítják az életet. Nemzetközi helyzetértékelésük szerint az átállt Románia máris a „gazdasági jólét fele halad”. Svéd és svájci sajtóhírek mellett közölték a londoni rádió felhívását is, amely Budapest lakosságát németellenes felkelésre buzdította, majd Vörös Jánosnak a magyar néphez intézett felhívásával zárult a kiadvány. Az „oroszok szíves vendégszeretetét élvező” volt vezérkari főnök amellet érvelt, hogy a kormányzó lemondása nem érvényes, mert német nyomásra történt, ezért minden nyilas parancs és rendelkezés törvénytelen. Ő maga ezután Horthy nevében „elrendelte” a honvédség átállását, a civilek számára pedig a kiürítés és a német hadsereg támogatásának szabotálását írta elő. „Éljen a szabad, demokratikus Magyarország Horthy kormányzó vezetése alatt!” – zárult a kiáltvány.¹¹⁶ Az *Eb ura fakó!* utolsó száma decemberben jelent meg, fejléc nélkül mint a „Magyar Honvédtisztek Szabadságmozgalma” kiáltványa.¹¹⁷

8. Egyéb illegális lapok

Természetesen nemcsak a magyar ellenállás, de a szövetségesek is súlyt helyeztek a propagandára. A brit titkosszolgálatnak, pontosabban a Special Operations Executive-nek dolgozó Mécs Alajos már „1943 és 1944 folyamán” megszervezte a *Szabad Front Újságot*, amely a szövetségeseket támogató híreket és írásokat közölt. Ezekről a hivatalos magyar sajtó nem vett tudomást.¹¹⁸ A lakosság a szövetséges repülők által terjesztett *Légi Híradóból* értesülhetett az indexre került témákról, például a magyar ipartelepek szétbombázásáról, amiről a lap légifotókban gazdag különszámot terjesztett. Ennek előszavában Nathan F. Twining vezérőrnagy indirekt módon szabotázsra és ellenállásra bátorított, leszögezván, hogy minél erősebb légvédelemmel találkozunk, annál több civil áldozatra lehet számítani (a pontatlan bombázások miatt).¹¹⁹

A Magyar Történettudományi Intézet munkatársai adták ki 1944. június 28-tól a „valahol Magyarországon” megjelenő *Magyar Népet*,¹²⁰ amely „a felszabadításért harcolt”. Dátum nélküli különszámukban az eredetileg a Bibliából (Mt 12,30) származó, mások által előttük és utánuk is használt nagyhatású szófordulattal éltek: „aki velünk nincs, ellenünk van!” 1944. augusztus 9-én széleskörű európai körképet adva támasztották alá a németek reménytelen helyzetét. Emellett az auschwitzi gázkamrák borzalmait részletező, Tito mellett lándzsát törő kiadvány harcra és szabotázsra szólított fel, kijelentve, hogy „a leszámolás megkezdődött. Egy bűnös sem menekül.” 1944. szeptember 6-án közölték az „Értelmiségi Szervezőbizottság” értelmiséghez címzett – és érezhetően értelmiségiek által fogalmazott – felhívását: „Térjeteek észre. Csatlakozzatok, emberi meggyőződésből, de saját érdekekben is, a felszabadítási harchoz”,

116 *Eb Ura fakó!* 3. szám.

117 LIPTAI i. m. (13. lj.) 76.

118 PETERECZ Zoltán: A brit titkosszolgálat tevékenysége a második világháborúban. *Századok*, 2019/5. 1048. A *Special Operations Executive*-hez ld. Olivier WIEVIORKA: *The Resistance in Western Europe, 1940–1945*. New York, Columbia University Press, 2019. 25–47.

119 *Légi Híradó*, különszám. Hadtörténeti Múzeum Múzeumi Könyvgyűjtemény, Y 870.

120 SIPOS i. m. (9. lj.) 199.

mert „egy új és igazságosabb társadalomnak” (mint amilyennek például a szovjetet gondolták) nem csak „alacsony színvonalú tömegekre van szüksége”.¹²¹

A *Magyar Front* – a szervezettel azonos címet viselő – kiadványa 1944. augusztusban jelent meg először mint a Demokratikus Pártok Szövetségének lapja,¹²² egy hónappal később pedig a Magyar Ellenállási Mozgalom által kiadott *Szabad Szót* is kezükbe vehették a szerencsések. Ez utóbbi kiadvány a Lakatos-kormányt kritizálva Petőfi-idézetekkel buzdított a fegyveres harcra.¹²³ 1944 decemberéből maradt fenn egy szám a *Szabad Magyar Szóból*, amely alighanem egy katolikus kötődésű csoport kiadványa lehetett. Hírt adtak a katolikus munkásszervezet működéséről, részletesen beszámoltak Mindszenty József veszprémi püspök letartóztatásáról és Kálló Ferenc esperes meggyilkolásáról. Emellett a Városi Színházban tartott nyilas gyűlés elleni bombatámadással és Kiss János nyugalmazott altábornagy és társainak kivégzésével is foglalkoztak.¹²⁴

9. Összefoglalás

Áttekintve a budapesti németellenes illegális sajtótermékeket megállapíthatjuk, hogy a legfőbb közös nevező, amire a tiszti ellenállóktól a kommunistákig minden csoport hivatkozott, a már 1944. március 19-e előtt is fő hívószóként használt függetlenségi hagyomány volt (különös tekintettel az 1848/49-es küzdelmekre).¹²⁵ Azt is láthattuk, hogy a polgárinak mondott, illetve a katonatiszti kötődésű lapok visszatérő jelleggel, a harmincas évek „fajvédelmi” diskurzusában meghonosodó „névelemzéssel” utaltak a nyilasok és más németbarátok nem magyar származására. Jobbára a kollaboráns tisztikar „sváb” gyökerei kerültek ekképp terítékre, de a *Szabadságharc* és az *Eb ura fákó!* Szálasi örmény származását is előszeretettel kifigurázta. A *Szabadság* „Kolozsváry-Borceau Mihályként” emlegette a hírhedt sajtókormánybiztost, utalva annak vélt román családi hátterére,¹²⁶ a *Márciusi Magyarország* pedig az alábbi formulákat használta, többek között: „Baki–Bacher, Sztójai–Stojanovits, Endre–Andreanu”.¹²⁷

Mint már Sipos kiemelte, minden földalatti polgári periodika „gyökeres politikai és társadalmi reformot hirdetett”, és „mindegyik azt képviselte: március 19-én Magyarország elvesztette szuverenitását, a németekkel együttműködők hazaárulók.”¹²⁸ A teljes illegális sajtó-

121 MNL OL K 149 651.f.2/1944-10-16838, 10–12., 14–18., 51–55.

122 Sipos i. m. (9. lj.) 202–203.

123 PINTÉR István: *A Magyar Front és az ellenállás (1944. március 19. – 1945. április 4.)*. Budapest, Kossuth, 1970. 125–126.

124 *Szabad Magyar Szó*, 1944. december 11. Hadtörténeti Múzeum Múzeumi Könyvgyűjtemény, L 1027.

125 Kevésbé közismert, hogy ez a hagyományrendszer korántsem csupán ellenzéki berkekben volt népszerű. A Kállay-kormány éppen a német megszállást megelőző napokban készülődött a Kossuth Lajos halálának ötvenedik évfordulója előtt tisztelgő nagyszabású díszünnepségre, ahol a miniszterelnök beszédét is hallhatta volna a nézőközönség. Az ünnepség vezéreszméjeként a függetlenség, a szabadság, az alkotmányosság és a jogegyenlőség mellett a „magyar nemzeti ellenállás” került volna előtérbe. CZETTLER Antal: *A mi kis élethalál kérdéseink. A magyar külpolitika a hadba lépéstől a német megszállásig*. Budapest, Magvető, 2000. 301. A rendezvény elmaradt, helyette a magyar szélsőjobboldal már a megszálló német hadsereg nyújtotta biztonságban ünnepelhette a saját Kossuth-képét. Az igazi Kossuth Lajos. *Virradat*, 1944. március 20., 3.

126 Szabadság (Magyar Szabadság Mozgalom). PtSZL Zp 68.

127 *Márciusi Magyarország*, 1944/1. (1944. szeptember első fele).

128 Sipos i. m. (9. lj.) 194.

paletta alapján az is egyértelműen látszik, hogy a kommunisták radikálisabb hangot ütöttek meg saját kiadványaikban, mint amikor a Magyar Front tagjaként szólaltak meg.¹²⁹ A koalíción kívül ugyanis a munkásság által vezetett „népuralmat” követeltek, s kritizálták a tisztí csoportok hadászati stratégiáját is. Nem volt ellenben vita a polgári, a tisztí és a kommunista szerzők és szerkesztők között a tekintetben, hogy a kiélezett helyzetben csakis az ellenállás, valamint a következetesen felszabadítónak nevezett, idealista módon ábrázolt Vörös Hadsereg támogatása lehet a helyes magatartás. Nem tartották tehát elegendőnek a kivárást és a passzív rezisztenciát. Kiállásáért két, már a Horthy-korszakban is első vonalbelinek számító polgári újságíró (Stollár Béla és Kóródy Béla) az életével fizetett, hasonlóan a *Szabad Nép* zuglói nyomdáját fegyverrel védeni igyekvő kommunista börmunkáshoz, Richtmann Sándorhoz.¹³⁰

„Az *Eb ura fakó!* vagy a *Szabadságharc* azzal is érvelt a kollaborálással szemben, illetve az ellenállás mellett, hogy Horthy valójában nem mondott le.”¹³¹ A diákszervezetek pedig nemcsak a demokráciát vélték összeegyeztethetőnek a szocializmussal, de mindez – legalábbis a SZÉD esetében – a Horthy kormányzó iránti tisztelettel egészült ki. Azt is láthattuk, hogy az ellenállásban igen komoly szerepet játszott a Horthy-kori kormányzati és intézményi háló. Az *Ellenállást* a Teleki Pál Tudományos Intézetben állították elő, az *Eb Ura fakó!* a Teleki Pál Munkaközösséghez kötődött, a *Márciusi Magyarország* részben a „kiugrási iroda” szócsövének tekinthető, de a *Szabadságharc* és a *Szabad Élet* is kötődött a Várhoz, míg a *Szabadságot* szerkesztő Stollár a vkf. szolgálatában állt. A részben a Turul Szövetségből sarjadó diákmozgalmakat irányító diákvezérek pedig a Széchenyi Szövetség, illetve a Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége helyiségében üléseztek, amikor letartóztatták őket a csendőrnnyomozók.¹³²

129 Már a német megszállás előtt is „Imrédy–Bárdossy–Kállay-klikkről” értekeztek a magyar belpolitikát illetően. *Béke és Szabadság*, 1944. március.

130 VARGA Krisztián (szerk.): *Önvallatás. Wayand Tibor fogságban írt visszaemlékezései, 1945–1946*. Budapest–Pécs, ÁBTL–Kronosz, 2019. 178–179.

131 SIPOS i. m. (9. lj.) 206.

132 M. KISS – VITÁNYI i. m. (65. lj.) 116–119.

A szocializmus vakmerő őrkutyáitól a megcsömörlött értelmiségiekig

Újságíró főhősök, újságírói-szerkesztőségi konfliktusok és szerepértelmezések a Kádár-kor irodalmában

TAKÁCS RÓBERT

„Ágaskodik néha a szakmai berzenkedés, amikor mi, újságírók, mindenkinek vagyunk a színpadon, filmen, regényben, dalban, akárhol, csak normális, értelmes, valamiféle hivatást extravagáns, hisztériás tünetek nélkül szolgáló valakik nem. Hogy milyennek rajzolnak bennünket? Láttam darabot, amelynek újságírónő főhőse egyetlen intésére többszobás vilallakást kapott, olvastam egy későbbi filmmé vált regényt, amelynek hőse az akarattalan, majd bolondokházába került papírfigurák típusa volt, s elég gyakran borzongatja szegény idegeimet az az operettdal, amely a rádióban a jobb sorsra érdemes Rátonyi Róbert hangján arról tudósít, hogy »Úgy kell egy jó riport, egy jó riport, mely felveri a port.«

Hát körülbelül ezek a végletek, amelyek közt társadalmi megítélésünk hánytorog. Idegösszeomlásos karrierlovag – óriási befolyású és anyagi javakban dúskáló »menő« – por- és bajkeverő szenzációhajhász. A figurák persze egymásra áttűnve is jelentkeznek, nemcsak ilyen tiszta típusban.”

Így összegezte az újságírókról élő társadalmi sztereotípiákat 1970-ben az újságírók belső világjában Baktai Ferenc.¹ A fentiek alapján azt gondolhatnánk, hogy 25 évvel a II. világháború lezárulta után még mindig az 1945 előtti sztereotípiák határozták meg az újságírókról alkotott képet – a társadalmi rendszer és benne az újságírással kapcsolatos elvárások, normák gyökeres átalakulása ellenére. Vajon tényleg ez jellemezte az ebben a korban született művek újságíróképét is?

Az szinte megszokott, hogy egy újságíró könyvet ír, ahogy nálunk is régre visszanyúló hagyományai vannak, hogy egy író, színpadi szerző egyben újságíróként is tevékenykedik. Az azonban már ritkább, persze nem példátlan, hogy egy regénynek, színdarabnak az újságíró legyen a központi figurája. Ezen belül viszont még kevésbé jellemző, hogy a cselekmény konfliktusa is a sajtó működéséből eredjen. E tanulmány arra vállalkozik, hogy olyan, a Kádár-korban íródott és játszódó regényeket elemezzon, amelyek főhőse újságíró. Nemcsak azt a kérdést vizsgálja, mennyiben felel meg a Baktai által általánosságban – és nem a kortárs környezetben – játszódó alkotásokra vonatkozóan megfogalmazott jellemzés az ezekben szereplő újságírókra, hanem a művek problematikáját, a korfestést, az ábrázolt szerkesztőségi közeget és működést, a művekben felvetett újságírói dilemmákat, így a cenzúra-öncenzúra kérdését is áttekinti. Milyen jellegű konfliktushelyzetekben találták az írók a leginkább megfelelőnek az újságíró főhősök szerepeltetését? Milyen karakterjegyekkel ruházták fel az újságíró főhőst,

1 BAKTAI Ferenc: Milyennek is látnak minket? *Magyar Sajtó*, 1970/1., 17–18. (17.)

és az milyen újságírói szerepfelfogást képviselt? Ez utóbbi mennyiben felelt meg a hivatalos újságíró-eszménynek és az újságírók saját szakmai normájának? Hogyan mutatták be a szerkesztőségek működését, az újságírók és a főszerkesztő viszonyát, milyen főszerkesztő-típusokat írtak le? Miképp ábrázolták a regényekben a főszerkesztői cenzúrát és a szerzői öncenzúrát?

Az elemzéshez hét regényt választottam ki. A kevés szóba jövő regény közül Molnár Géza *Vasárnap mindig esik az eső*² című műve emelhető ki: ez a regény mutatja be a legátfogóbb módon egy szerkesztőség működését, és a mű fő konfliktusa is a szerkesztőségen belül bontakozik ki. Sokkal összetettebb a konfliktusvilága Somogyi Tóth Sándor,³ Duba Gyula,⁴ Karinthy Ferenc,⁵ Galgóczi Erzsébet⁶ regényeinek. Míg Urbán Ernő⁷ és Tamás Menyhért⁸ írásaiban az újságíró főszereplő ugyan, de azok nem újságírói konfliktust dolgoznak fel.⁹

1. A művek cselekménye és ideje

A hét vizsgált regény mindegyikének cselekménye alapvetően két nagy narratíva egyikébe sorolható. Az egyik cselekvő hőst feltételez, és az újságíró lesz az a társadalmi szereplő, a közérdek avagy igazságosság őre, aki szembeszáll a hatalom sáncain belül álló „sötét erővel”, a másik pedig egy válságfolyamat elbeszélése, amelyben a főhős szakmai és/vagy magánéleti válsággal küzd. Ez utóbbi esetében az újságíró-lét tulajdonképpen bármilyen alkotó értelmi-ségi foglalkozásra felcserélhető.

Az első csoportba sorolható Molnár Géza, Urbán Ernő és Karinthy Ferenc vizsgált regénye. E három regény közös vonása, hogy a helyi hatalom egymással összefonódott, korrupt üzemeket folytató erős embereivel csak egy kívülről jött szereplő, a nyilvánosság erejét képviselő újságíró tud vagy mer szembeszállni. E küzdelem nem a jó és a gonosz archetípusának harcaként jelenik meg – a rossznak is van(nak) emberi arca(i). Különösen igaz ez Karinthy regényére, ahol egy megyei elit figurái vonulnak fel egy hegyvidéki luxusprésház avatóján: többségük olyan vezető, trösztigazgató, gyárigazgató, főorvos, főszerkesztő, megyei titkár, külkeres stb., aki a munkáját becsületesen végzi, az így szerzett jövedelméből pedig jól akar élni. Ugyanakkor befolyásukat, kapcsolati tőkéjüket rendre felhasználják arra is, hogy kisebb-nagyobb előnyöket biztosítsanak maguknak, építőanyagot szerezzenek be törmelékanyag árán, állami-vállalati pénzből saját magánérdekeiket szolgáló beruházásokat valósítsanak meg, másoktól elzárt hiánycikkekhez jussanak hozzá stb. A velük szembeszegülő újságíró nem ezekre az ügyekre kíváncsi, hanem egy hirtelen felindulásból elkövetett, majd hamis tanúvallomásokkal eltussolt, balesetnek álcázott gyilkossági kísérletnek ered a nyomába. Az

2 MOLNÁR Géza: *Vasárnap mindig esik az eső*. Budapest, Magvető–Szépirodalmi, 1978.

3 SOMOGYI TÓTH Sándor: *Próféta voltál szívem*. Budapest, Magvető, 1967.

4 DUBA Gyula: *Szabadelés*. Bratislava, Madách, 1978.

5 KARINTHY Ferenc: Házszenelő. In: *Korok és kulisszák. Tizenöt évad magyar drámái*. Budapest, Magvető, 1985. 353–384.

6 GALGÓCZI Erzsébet: *Törvényen belül*. Szépirodalmi, 1983.

7 URBÁN Ernő: *Írott malaszt*. Budapest, Magvető–Szépirodalmi, 1977.

8 TAMÁS Menyhért: *Holtág*. Budapest, Szépirodalmi, 1983.

9 A kiválasztott regények természetesen összevethetők volnának a szovjet blokk más országaiban készült hasonló tárgyú művekkel – pl. a keletnémet Hermann Kant két magyarul is megjelent regényével: *Impresszum* (magyarországi kiadása: 1974), *Az aula* (1979) –, de a jelen tanulmány esetében ez meghaladta volna a nyelvi és a terjedelmi lehetőségeket.

érintettek pedig attól tartanak, hogy ha a kitálatl fedőtörténet bukik, az egyúttal a féltve őrzött társadalmi pozíciójukat is megingatja.

Molnár Géza regényében a „visszahúzó erőket” nem ismerjük meg ilyen részletesen: a megyeszékhelyre áthelyezett fővárosi újságíró a helyi napilapnál sikerrel áll talpra, és a magánélete is rendeződni látszik. Hamarosan bizonyos visszaélések feltárására is vállalkozik. Itt sem hallatlan botrányokról van szó: vállalati, intézményi vezetők, középvezetők trükkök százait vetették be, hogy megcsapolják az állami vagyont, állásokat halmoztak, el nem végzett munkákért fizettek, pénzügyi-számviteli szabálytalanságokat követtek el. Az újságíró azonban ez esetben nem kell, hogy szembeszálljon az egész rendszerrel: munkáját támogatja, segíti a párt, a megyei első titkár. Kettős bukása sem tragikus: egyrészt szeretőjét, a helyi nagyvállalat nagymenő, de korrupt főkönyvelőjének a férjét visszautasítja, amikor az – saját anyagi biztonságának megmentése érdekében – arra kéri, álljon el a leleplező riport közlésétől. Másrészt szerkesztőségbeli bukását, kirúgását a riport tervezett leadásának napján csak átmeneti zavar, véletlen okozza: pártfogóját előléptették, így a megyei másodvonal elgáncsolhatta.

A harmadik hasonló tárgyú regényben – ahol a két szembenálló fél között a legnagyobb a távolság, hiszen fővárosi szint ütközik meg a járásival – az egymást fedező, a szociális otthon vezetőjével szemben rosszindulatú, sőt rosszhiszeműen eljáró járási elit egyes tagjait valóban csak a kicsinyes bosszúállás vágya mozgatja, miközben többekről az is kiderül, hogy munkájukat magas színvonalon végzik, vagy nem ellenségesek, de „felsőbb szempontok” mozgatják őket. A mű kerete egy fegyelmi tárgyalás, amelyet a megyei első titkár vezet, míg a védelem tényleges feladatát az újságíró látja el.

A másik négy vizsgált regényben ilyen drámai szembenállás nem alakult ki. Főhőseik válságban lévő, sodródó emberek, vívódó értelmiségiek. Galgóczi Erzsébet regényének központi alakja már csak emlékezetével van jelen: a jugoszláv határon lőtték agyon a határőrök, miután nem állt meg többszöri felszólításra sem. Parancsnokuk ismerte őt, sőt szerelmes volt belé: az ő nyomozása során fokozatosan tárulnak fel az újságíró nő motivációi, magánéleti és szakmai válságának összetevői. Szakmai zsákutcába azért kerül, mert magalkuvások nélkül az 1956 utáni nyilvánosság viszonyai közepette nem lehetett boldogulni, ám tragédiájához számos tényező együttes hatása vezetett: leszbikusként a kapcsolatépítési kísérleteinek zátonyra futása, az 1956-os forradalom után – emigrációk, börtönbüntetések miatt – szétszakadó baráti háló, a falusi ember magányossága és gyökértelensége a nagyvárosban.

Duba Gyula fiatal újságíró-karaktere hasonlít leginkább hozzá: a falusi környezetből származó, az életformaváltással, erkölcsi eszményeinek „elavulásával” küzdő fiatalnak egy másfajta teherrel, a kisebbségi lét keserűségével és komplexusaival is szembe kell néznie. Csapongó útkeresése során a műszaki pályát feladva előbb egy rádiós szerkesztőségben, majd egy lapnál köt ki, ahol ha nem is a legnagyobb lelkesedéssel, de igyekszik helytállni munkájában is. Azonban a politikai változások következtében személyétől független játszma áldozata lesz: távoznia kell a szerkesztőségből. A szerelmében is csalódik, ám legalább a szakmai újrakezds reménye megmarad.

Utóbbi Tamás Menyhért üzemi újságírójáról is elmondható: nála is a magánéleti válság súlyosabb a szakmai gondjainál – a felesége el akar válni tőle. Múltján, jelenén töprengve az útkeresésében visszatér a gyökerekhez, a szülői házhoz is. Munkásból lett újságíró, erőt gyűjt, hogy az írásban, egy valódi értelmiségi tevékenységben találjon magára. Neki ehhez már pszichiátriai segítség kell: szakmai és magánéleti válsága neki is egymásra rakódik, így a tönkrement házasságában is a valaha volt erővel és bizakodással teli énjét keresi, miközben egyre mélyebbre merül az önsajnálásban és az önpusztításban. Munkahelyi konfliktusa – ami

nem több annál, hogy feladatait elhanyagolja, kibúvókat keres és talál – másodlagos jelentőségű, hiszen annak is szakmai és emberi meghasonlása a gyökere. Összeomlásának történetét utólag, pszichiáterének meséli el.

A hét műből kettő játszódik az 1950-es évek végén, kettő az 1960-as években, kettő az 1970-es években, egy pedig az 1980-as évek elején. Kitüntetett jelentősége az időpontnak mindekelőtt a két 1950-es években játszódó regényben van, természetesen az 1956-os forradalom miatt. Nem meglepő, hogy ez a Budapesten játszódó regény esetében erősebb, mint a pozsonyi színhelyűében. Szalánczy Éva esetében 1956 mind magánemberként, mind újságíróként törést jelentett. Magánemberként sorra veszíti el szűk, fővárosi baráti társaságának tagjait: a szerző úgy rajzolta meg ismeretségi körét, hogy abban többségbe kerültek azok az értelmiségiek, akik belevetették magukat a közéletbe a forradalom idején, így november után vagy üldöztetéssel kellett szembenézniük, vagy emigrációba menekültek az elől. Éva így magára marad emberként is – ám a desztalinizációs időszakban némiképp magára marad népi kádereként is. Nem úgy, mint az 1954-ben és 1956-ban zajló újságírói vitákon vagy a Kádár-kori visszaemlékezésekben domináns munkás- vagy parasztszármazású káderek, akiket kiemeltek, a sajtóba irányítottak át, annak ellenére, hogy a szerkesztőségekben hamar kiderült erre a pályára való alkalmatlanságuk.¹⁰ Hiszen Szalánczy a képességei alapján nagyon is alkalmas volna. Inkább úgy: 1956 után elengedik a kezét, egy második induláshoz már nem segítik hozzá, inkább őrzik az értelmiségi pályát a kívülről, mélyről érkezők elől: „bűdös paraszt, menjen vissza kapálni!” – ilyennek érezte környezete hozzáállását.¹¹ Újságíróként konkrétan is megszenvedti a forradalom utáni rendteremtést: mint mindenkinek, 1957 elején neki is felmond a kiadóvállalata. Ahogy a főszerkesztője meséli: „akkor minden újságot megszüntettek, hogy megbízható káderekkel újjászervezhessék, és másnap már kezdték is újjászervezni őket, lényegében ugyanazzal a gárdával, mert nem volt más.”¹² Szalánczy azonban nem kapott állást, mert neve „ellenforradalmi perekben” tanúként szerepelt, igazolását a Tájékoztatási Hivatalban talán szándékosan, talán fatális félreértés miatt – téves, negatívumokkal teli káderlappal hívják be – megtagadták. Csak megkésve, 1958 tavaszán igazolták, amikor is világossá vált számára, hogy ha lelkiismereti okokból nem dönt amellett, hogy nem lép be az MSZMP-be, már rég túl lett volna az egész mizérián: a vele együtt igazolásra várók – egytől egyig párttagok – már rég állásban voltak.

A csehszlovákiai regény esetében az ifjú Morvai számára nem ilyen központi a magyar forradalom jelentősége. Szó van arról, hogy a felvidéki magyarokat – Morvai környezetét – is felszította a magyarországi forradalom, gondolataik, beszélgetéseik e körül forogtak, részben ezért sem tudta teljesíteni az őszi félévi vizsgákat. Szintén az azokban a hetekben tett kijelentései miatt találja meg 1957-ben a csehszlovák állambiztonság, ám a regényben annak nem lett következménye, az újságírói pályának nem ezért kellett búcsút intenie.

Somogyi Tóth főhőse az 1960-as években már nem küzdött 1956 örökségével, nem is derül ki semmi arról, mi történt vele ekkor. Megcsömörlése szempontjából vélhetően nem is releváns a forradalom és a megtorlás. Ha szimpatizált is az 1954-ben, majd 1956 nyarán – így a Petőfi-kör sajtóvitáján – az újságírók közt megjelenő megújulási törekvésekkel, amikor a múltba réved, nem ezeket az

10 Ahogy például a *Népszava* 1954. őszi szerkesztőségi értekezletén Rejtő László fogalmazott: „Van, hogy 3 évet is várunk egy elvtárs fejlődésére – sokkal többet ártunk neki is, mintha egy év alatt megmondanánk, nincs rátermettsége.” Jegyzőkönyv a Népszava alapszervezet 1954. november 6-i és 8-i taggyűléséről (1954. november 8.). Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) MK–S 276. f. 89/208. ő. e.

11 GALGÓCZI i. m. (6. lj.) 137.

12 Uo., 136.

időket idézi fel. A minduntalan emlegetett nagy pillanata, az a bizonyos „palkonyai riport” is már 1956 után született. Egy újságíróbálon felbukkanó idős epizód szereplő utal arra, hogy ő 1956 után hat évig nem lépett be a pártba. Hogy utána mégis, azzal magyarázza: „a burzsoázia meg akarja szállni a pártot.” De ez már a kádári konszolidáció, a „régikommunisták” által bizalmatlanul fogadott szövetségi politika világa: „két hete jelentkezett egy nő a főosztályon, szintisza polgár, és vita nélkül fölvevették. Őt pedig ugyanazon a taggyűlésen órákon keresztül vallatták, miért töprengett hat éven át.”¹³ A hatvanas évek, amikor az újságíró, az értelmiségi elfogadja az aczéli alkut, és még egyértelműen a Rákosi-korral való összevetésben ítéli meg a jelent: „A Szabados jelképeit könnyűszerrel megfejtették, vitatkoztak rajtuk, és a riporterek nem csapták le a fejét. – Óriási eredmény – gúnyolódik a drámaíró. – Feledékeny vagy, komám! Írtunk mi 1950-et is!” – vitáznak.¹⁴

Az Urbán Ernő által lefestett pártfegyelmi tárgyalásra is az 1960-as években kerül sor. „Az idő és benne egy ember számomra mindig akkor lesz téma, amidőn a valóság valamilyen oknál fogva megszűnik magától értetődő lenni” – idézte kritikusa a regényből a szerzőt.¹⁵ Azonban olyan idő ez, amely nem kizökkent valamikor (mondjuk 1956-ban), hanem a jelenben él a probléma, még ha a bemutatott nepotista érdekszövetséget a „régikommunisták” maradványának, a szocializmus előtti idők torz erkölcsi normái makacs továbbélésének illik is értékelni. Velük szemben a pozitív hősök – az újságírók, a megyei párttitkár – már „új típusú” emberek.

A hetvenes-nyolcvanas években íródott regények közül Karinthy Frigyes 1976-os kisregénye/drámája telítődik leginkább a kor atmoszférájával. A központi alak, a mulatozás szervezője, a bűn felvállalója, a gazdasági reformok sikeres figurája, aki így értelmezi helyét a szocialista Magyarországon:

„Hát én nem szégyellem, hogy vastagon szeretem az életet, s esetleg többet markolok ki magamnak, mint más, abból a nagy közös fazékból, amiből valahányan falunk, no és? Ezzel szemben tízszer, hússzor, százszor többet teszek bele. Egy aszkéta hasznos lehet a forradalomban vagy a frontvonalban. De békében, hétköznapiakon építeni csak az fog, aki igényes termelőnek is fogyasztónak is, éhes és szomjas és öröme vágyó.”¹⁶

Munkabírási, valutatermelési, nyereségorientált szemlélet. Hasonlóan népgazdaságilag hasznos figura a külkeres, aki mellékesen nyugati luxuscikkkel is szolgál. De a másik fő alak, Bíró Lászlóval, a régi vágású kommunistaival szemben mindannyian szeretnék élvezni a pozíciójukkal, munkájukkal járó viszonylagos jólétet – és az 1970-es években nem véletlenül a hiánygazdaság réseit betömőkkel állítják szembe maguk: „No és a maszekok? A lángos-sütők, fröccsöntők, autószerelők, kötődések, fagyaltosok?”¹⁷ Bíró e tekintetben is kivétel, hiszen ő a hagyományos nehéziparban érdekelt, a vasmű igazgatója: politikai szövetségeseit ezekben az években inkább a párt „másik végében” kéne keresgélennie, a reformok ellenfelei között, akikre Haudek erdészeti trösztigazgató is utal. A gyilkossági kísérletet sem pusztán baráti szívességből vállalja át, hanem azért, hogy elejét vegye a politikai támadásoknak: „Úgyis örökké azt ordítják: az új uralkodó osztály, felső tízezer. Még ez hiányzott.”¹⁸

13 SOMOGYI TÓTH i. m. (3. lj.) 25.

14 Uo., 146.

15 SIMON Zoltán: Urbán Ernő: Írott malaszt. *Kritika*, 1968/4., 53–54.

16 KARINTHY i. m. (5. lj.) 379.

17 Uo., 358.

18 Uo., 380.

Molnár regényét elsősorban a Karinthy-nál is fellelhető – bár egészen más fénytörésben jelentkező – maszekok elleni kiszólások teszik jellegzetesen hetvenes évekből. Mint mikor a pesti újságíró azon háborog, hogy tisztos munkából nem tellett neki budai telekre, csak annak, aki ügyeskedik: „Hát az egyik a Közért húsüzlet vezetőjéé, a másik egy gombkészítő kisiparosé, a harmadik egy rádiójavító maszeké. De én, öregem, aki ennek a rendszernek a propagandistája vagyok, én nem bírok magamnak összeírni egy családi házat.”¹⁹ A hetedik regényben – ahol egyértelműen a magánéleti konfliktus áll előtérben – a konkrét évek, éveknek nincs jelentősége, ahogy az újságírói foglalkozásának is csekély.

2. Az újságíró főhős karaktere

Milyen újságírókat ábrázolnak a szocialista regények? Megfelelnek-e a „hivatalos önkép” által sugallt kollektív agitátor, kollektív propagandista, kollektív szervező hármának? Egyáltalán a szocialista rendszer hívei-e ezek az értelmiségiek? Ha igen – ezt alapvetően feltételezhetjük –, akkor milyen módon kívánják szolgálni a szocialista építést? Ebben a fejezetben azt elemezzük, honnan, milyen társadalmi közegekből érkeznek az újságíró főhősök, milyen életutat futnak be és főképp: milyen szerepfelfogást képviselnek, azaz miben látják az újságíró hivatás lényegét.

2.1. A regényben ábrázolt újságírók származása

Az államszocialista időszakban a politikai lojalitásnak kitüntetett szerepe volt: a szerkesztőségek vezetői a nomenklátúra részei voltak, akiknek kinevezéséről a párthatásköri lista szerinti pártszerv volt hivatott dönteni. Magukat az újságírókat már a szerkesztőség vezetői választották ki, de a lapok munkatársainak magatartását a személyzeti osztályok nyomon követték. Erre az egyik regény ki is tér: Molnár Géza főhősét fővárosi napilapjától helyezik át egy megyei laphoz, részben azért, mert zűrös magánéleti ügyei miatt főszerkesztője – és a „káderes” – úgy ítélik meg, hogy környezetváltásra volna szüksége. Az áthelyezését intézik helyette, egy, a pártközponthoz segítségért folyamodó szerkesztőséghez irányítják: „erősítést kérnek, országos nevet, aki feldobja a lapot. Gyenge az ottani állomány. Szuhai komoly kapacitás, produktív fej, de utána három kilométer üres palánk. [...] Erősítést kérnek, vérfelfrissítést, mozdonyt, aki maga után húzza a szerelvényt” – próbálja őt meggyőzni a személyzetis.²⁰ A fővárosi és a megyei napilap közti szintkülönbséget jól mutatja, hogy a központi lap volt rovatvezetője – teljes joggal – számít arra, hogy főszerkesztő-helyettesnek fogják kinevezni (ez is volt az eredeti szándék), de számára ezzel együtt is – nemhogy egyszerű munkatársként, ahogy sorsa végül alakul – súlyos presztízsvesztés a vidéki lapmunka.

A tényleges származást az 1960-as évek elejéig tartották nyilván. Miután az MSZMP VIII. kongresszusa határozott a származási kategorizálás megszüntetéséről, már nem készült kimutatás arról, hogy milyen foglalkozási csoportba tartoztak a lapoknál dolgozók szülei. Az 1950-es években – akárcsak az egyetemi felvételik esetében – a sajtóban dolgozóknál is nagy hangsúlyt

¹⁹ MOLNÁR i. m. (2. lj.) 60.

²⁰ Uo., 18.

fektettek arra, hogy milyen közegben nevelkedett a rendszer új értelmisége, és a munkás-, illetve a parasztszármazásúak többségét igyekeztek biztosítani a tömegkommunikációban is. Az országos lapoknál a kereteket jellemzően munkásszármazású káderekkel tudták kitölteni, míg parasztszármazású újságírókat elsősorban a megyei szerkesztőségek vonzottak magukhoz.²¹

Három regényben szerepel vidéki, mi több, falusi származású főhős, és ennek mindhárom történetben kiemelt jelentősége van: a főhős – indulásától nem elválasztható – vívódásának, útkeresésének alapja.

Galgóczi hősnője és Duba Morvaija az 1950-es években kezdték pályájukat, abban az időszakban, amikor a magyar és a csehszlovák párt még regisztrálta – és büntette, jutalmazta – a származást. Szalánczy Éva egy Vas megyei faluban nőtt fel, középiskolába már a közeli nagyvárosban járt, ahonnan még a Rákosi-érában is mindössze hárman jutottak el budapesti felsőoktatási intézményekbe. A fővárosban az Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészkarának újságíró szakát végezte el. E szak rövid életűnek bizonyult: szovjet mintára hozták létre az egyetemi újságíróképzést, majd 1958-ban megszüntették, és a képzést a Magyar Újságírók Országos Szövetségéhez helyezték át. Ez az elképzelések szerint politikai kontrollt is jelentett, de azzal is érveltek mellette, hogy így egyetemet végzett, különböző területekhez értő munkatársakat lehet felvértetni újságírói mesterségbeli tudással, amit a szerkesztőségi gyakorlattal párhuzamosan szereznek meg. A szakot elvégző Évát – ahogy évfolyamtársait is – az egyetem után elhelyezték egy szerkesztőségnél, őt egy fővárosi ifjúsági lapnál. Újrakezdésekor viszont már nem kap segítséget, budapesti hozzátartozók nélküli, egyedülálló nőként csak több hónapos küzdelem után kap újra lehetőséget Budapesten.

Morvai szintén falusi származású, szülei földművelők, tsz-tagok. Helyzete annyiban más, illetve bonyolultabb Szalánczyénál, hogy nemcsak falusiként idegen, félszeg a nagyvárosban, hanem kisebbségiként is. Mérnökhallgatóként ismerjük meg, aki tanulmányainak befejezéséről határoz: elutasításakor sértetten azt veti a főiskolai vezető szemére, hogy az bizonyára a magyar származása miatt akar megszabadulni tőle. Újságíróként azonban a származása miatt nem kerül hátrányba, mind a rádiónál, mind a magyar nyelvű lapnál alkalmazták, falusi gyökerei pedig arra predesztinálják, hogy mezőgazdasági riportokat készítsen.

Harmadik falusi főhősünk az üzemi újságíró, Márton Miklós, akit két „megrázkódtatás” is ért: előbb a falun nevelkedett fiatal üzemi munkás, vélhetően szakmunkás lett, majd a legutolsó munkahelyén átkerült „irodára”, vagyis az üzemi lap szerkesztőségébe. Ezzel társadalmilag közelebb került a feleségéhez, akit még a Taurus munkásaként ismert meg. Az egyik felidézett emlékképben meg is kérdezi a nőt, nem zavarja-e, hogy bőre, öltözéke gumiszagú. Értelmiségi létének otthoni szimbóluma az íróasztal, amelyet nászajándékként kapnak: „Esküvői ajándék. Egy kabát, egy öltöny, egy íróasztal, egy könyvszekrény – és máris kezdődhet a fogócska. Egyedem-begyedem, kendertánc – kis vőlegény mit kívánsz? – Nem kívánok egyebet – A sarokban szegletet!”²²

2.2. Az újságíró főszereplők szakmai jellemzése, szerepfelfogása

A vizsgált regényekben alapvetően háromféle újságírói szerep jelenik meg. Ebből sajátosan az a felfogás a domináns, amely nem volt a hivatalos szerepértelmezés fókuszában. A hatalom

21 TAKÁCS Róbert: *A politikai újságírás a Kádár-korban*. Budapest, Napvilág, 2012. 269–270.

22 TAMÁS i. m. (8. l.) 18.

narratívájában az újságíró a politika partnere, más megfogalmazásban maga is politikus, aki – pártonkívüliként is – ugyanazt az ügyet szolgálja, mint a párt: legáltalánosabb értelemben a szocializmus építését. A zurnaliszta kollektív agitátorként, propagandistaként és szervezőként meggyőző, konkrét ügyekben mozgósít, általánosabb keretben nevel.²³ Mádi István, a vidékre áthelyezett újságíró, önmagát a párt „propagandistájának” nevezi, ám pont egy olyan helyzetben, amikor anyagi megbecsülésével elégedetlen. Azt hangsúlyozza, hogy a rendszer a saját embereit nem fizeti meg úgy, hogy azokhoz közeledjen az életszínvonala, akik a rendszer hajszálrepedéseit, hiányait használják ki.

A regényekben szereplő újságírók propagandatevékenységet a szó „klasszikus” értelemben nem – vagy nem magától értetődő módon – végeznek. Állami és párthatározatokból eredő feladatok megoldásán ők maguk nem töprengenek, szerkesztőjük is csak az egyik regényben villantja fel ezt a propagandista, felülről lefelé irányított üzeneteket megformázó politizáló típust: Duba Gyula a *Szabadesésben*. Magát az építés folyamatát, az új születését, a nevelést azonban más szemszögből is lehet szolgálni – ezt nevezhetjük desztalinizált újságírásnak, erre Dubánál és Molnárnál is találunk majd példát. A főhősök többsége azonban másképp küzd – a küzdelem célja pedig inkább az igazság, az erkölcsi rend helyreállítása. E tényfeltáró-leleplező típusú újságírók persze a fejlődést eltérítő, lehúzó érdekközösségekkel, negatív jelenségekkel szállnak szembe, de az, hogy végső soron a szocializmusért, annak tisztaságáért harcolnak, csak a történetek egy részében válik explicitté.

Nem találkozunk viszont másfajta újságíró-értékekkel, lehetséges szerepekkel, amelyek bizonyos mértékig teret kaptak a hivatalos normarendszeren belül, annak másodlagos értékei között. Így bár a Politikai Bizottság 1965-ös tájékoztatási határozata fontos politikai érdekként fogadta el a közönség tájékoztatását,²⁴ nincs olyan történet, amely bármely ügyben a közönség hiteles és teljes körű tájékoztatását tette volna meg központi kérdésnek. Bár a cenzúra jelenléte, működése megjelenik több regényben is, létének és működésének hangsúlyos, központi kérdésként való felvetésére nem vállalkoztak. Minden bizonnyal ebben nemcsak a cenzúra maga játszott szerepet, hanem az is, hogy a helyi elitek hatalmaskodásának és a vele szembeszálló hősnek a sémája nemcsak jobban megragadható, de irodalmi mintái is kialakultak már. Szintén nem kapott érdemi reflexiót a közönség kiszolgálása, a szórakozás-regeneráció 1960-as évektől elismert igényének a kielégítése – amit nehéz is lett volna drámai konfliktusként feldolgozni. Feltűnnek viszont újságírók, akik kiesnek a „szerepükből”, működésüket inkább válságállapotként lehetne jellemezni.

2.3. A tényfeltáró újságírók típusai

Az államszocialista időszakban született és ebben a korban is játszódó regényekben szinte mindegyik újságíró főhős esetében megjelenik az oknyomozó-tényfeltáró szerep, hármuknál ebben áll a regény központi konfliktusa is. Sajátos módon a hatból mindössze kettő – a háromból pedig csak egyetlen egy – jár sikerrel, de egyikük sikere sem magától értetődő.

23 Ld. erről TAKÁCS i. m. (21. l.) 309–310.

24 Az MSZMP PB 1965. június 8-i határozata a tájékoztatás megjavításáról. In: CSEH Gergő Bendegúz – KRAHULCSÁN Zsolt – MÜLLER Rudolf – PÓR Edit: *Zárt, bizalmas, számozott II. Irodalom-, sajtó- és tájékoztatáspolitikai 1962–1979 (dokumentumok)*. Budapest, Osiris, 2004. 343–348.

Az Urbán által megalkotott – a szerző alteregójának tekinthető – Tombácz Kálmán, a szintén erős közéleti elkötelezettségű író-újságíró, egy hallomásból, a leánya barátja által elmondott történetnek indul utána. Ezt követően rendkívül alapos, fáradságos tényfeltárásba kezd, meglátogatja az ügy minden szereplőjét, a járás korábbi és akkori illetékes vezetőjét, szóra bírja a meghurcolt intézmény-vezetőnő által gondozottakat, dokumentumokat tár fel a nő múltjából, hogy a történet szálait a kezdetektől a jelenig vezethesse. Ennélfogva az ügyet jobban ismeri az azt elbírálni hivatott megyei pártvezetőknél, így a regény középpontjában álló fegyelmi tárgyalást is valójában ő irányítja.

Szerepfelfogása szerint az újságíró hivatott helyreállítani a kizökkenet igazságát: „az idő és benne egy ember számomra mindig akkor lesz téma, amidőn a valóság valamilyen oknál fogva megszűnik magától értetődő lenni” – vallja.²⁵ Az újságíró ugyanis másképp nézi és értelmezi a világot, mint a hivatalnokok: azt a sokat emlegetett (és kiüresített) jelszót képviseli, miszerint a szocializmusban a legfőbb érték az ember. Vizsgálódásában ezért a jól megkonstruált akták mögé akar hatolni, megismerve a szereplők jellemét, motivációit, kapcsolatrendszerét, és ez alapján vonja le következtetéseit: „Tombácz az emberből indult ki. Nálatok viszont Fodorné csak úgy és azzal kezd élni, hogy Avarhegyre kinevezik, és a fölötteseivel konfliktusa támad” – áll mellé a tárgyaláson az egyik megyei vezető.²⁶ Igazságérzete azt követeli tehát, hogy végrehajtsa a „megerőszakolt és aktába zárt igazsággal” kapcsolatos küldetését.

A sajtó itt tehát a hatalom – az alsóbb szintű hatalom – működésének korrekcióját látja el. Mindezt – egyetértő olvasói levelek alapján – a munkatársa mellett végig kiálló főszerkesztő Leninre hivatkozva erősíti meg: „Annak a bizonyága ez, hogy megvan, csak éppen alkalmilag, szervezetlenül hat az a bizonyos »eleven és éber erkölcsi ellenőrzés«, amelyet Lenin mint legfőbb hibaelhárító eszközt ajánlott a párt és a munkásosztály figyelmébe.”²⁷ Húzzuk alá: ez esetben a nagy tekintélyű országos napilap szerkesztősége lépett fel a járási szint egy kevésbé jelentős hivatalának, az egészségügyi-szociális ellátórendszer vezetésének emberi hibákból eredeztethető funkciózavara ellen.

A másik mű helyszíne, ahol sikerrel zárul az újságírói tényfeltárás, szintén egy országos napilap szerkesztősége. Itt viszont egy múltbéli históriáról van szó, amely Szabados, az érintett újságíró országos hírnevét alapozta meg. A csak „palkonyai riportként” emlegetett ügy részleteit a szerző szándékosan homályban hagyja. Annyit tudunk meg, hogy kifejezetten bátor írás volt, amely feltehetően jó kapcsolatokkal rendelkező helyi hatalmasságoknak ment neki, és a cikknek következményei lettek. Amikor az újságíró egy megyei lap munkatársaival találkozik, ilyen mondatokkal ajnározzák: „gyönyörű volt a palkonyai riport, Szabados elvtárs”; „Rikoltoztak a baglyok: – Ennek mindent lehet? Ki ez a Szabados! [...] Hamar megtanulták, ki az a Szabados! [...] Kérlek szépen, ezzel a névvel zsarolni lehet a szerkesztőt! [...] Nem tetszik? Elküldöm az anyagot Szabadosnak. Majd ő megírja.”²⁸

Tragédiáját, szakmai és magánéleti válságát és összeomlását éppen az okozza, hogy ennek a rendkívül magasra állított mércének nem tud megfelelni. Míg a vidéki kollégák előtt eljátszsa a nagymenőt, igyekszik őrizni a róla kialakult képet, addig a – tőle külön élő – felesége előtt már el akarja taszítani magától azt a szerepet, amelyhez az asszony is mérné. Míg a szolnoki új-

25 URBÁN i. m. (7. lj.) 13.

26 Uo., 128.

27 Uo., 217.

28 SOMOGYI TÓTH i. m. (3. lj.) 76–77.

ságíróknak azt válaszolja megjátszva a magabiztos férfit, hogy „az igazság nem piaci áru, amit a hazugságon kell megvenni,” addig otthon épp azzal utasítja el ingerülten az asszonyt, aki a régi énjét kéri számon rajta, hogy „[a] palkonyai riport fele hazugság. [...] Mert az ember hazugságon vesz meg az igazat.”²⁹ A pszichiáternek pedig így meséli el szerepét a palkonyai történetben:

„Volt egyszer egy szent fölháborodásom. [...] Krisztát éppúgy megtévesztette, ahogyan most önt is megtéveszti. A küzdő Szabados... ne haragudjon, ez röhej. Valami aktívát trombitáltak össze, és én ott egy tudálékos fölszólalásban védelmeztem a nagy eszméket. Hetet-havat összehordtam, felfedezvén, hogy az életben kevesebb az értelem, mint szükséges volna. És akadtak, akik álmélkodtak. Eladdig úgy hitték, az értelem uralkodik a földön – ám jött Szabados, és páratlan éleselméjűséggel föltalálta, igen, a spanyolviaszkot. Majd elszégyelltem magam. Újságok hivatkoztak rám, volt egy kis zenebona, talán némi veszély is... gyönyörűen kibontakozott fejem fölött a bátorság és harcosság dicsfénye.”³⁰

Azonban a „palkonyai hős” sem lépett ki a szocialista újságírás keretei közül. A helyi ügyek feltárásával ugyanabban a szellemben szolgálta az ügyet, mint Tombácz fáradozása: az újságíró a szocialista rendszer működési zavarait billentette helyre. Ezt Somogyi Tóth regényében az újságíró háta mögött meg is vitatják. Az egyik sokat látott író-újságíró el is magyarázza: „Miért nevezed ellenzékinék, kedvesem? Ő igenis, a barikádon belül van. Az az írás több mint riport, bátor és amellet mértéktartó.”³¹ Főszerkesztőjének magatartása is azt mutatja, hogy a fenti magatartás még a határokon belül van: a főhős által lenézett, „csinovnyiknak” tekintett vezető kifejezetten támogatja a rázósabb anyagok elkészítését. Amikor az el nem végzett munkája miatt kénytelen újra hitegetni a főszerkesztőt, egy újabb nagy ügy ígéretével áltatja: „találtam egy csinos kis anyagot. Ez, komám, magasfeszültségű ügy, érted! Vitatkoztam magammal, de aztán arra gondoltam, volt már nekünk, kettőnknek hasonló ügyünk. A dolog megér egy misét, a szerkesztőm bátor fickó, mi kell még? Most még nem nyilatkozhatom, lesz olyan, mint a palkonyai, építhetsz rám, mint a kösziklára.”³² Az viszont beszédes, hogy ennek ellenére kevésbe jól tájékozódó és magabiztosan mozgó körökben egy ilyen újságírói szerepvállalásnak ellenzéki nimbusza alakulhatott ki.

A négy másik regény főhőse viszont belebukik a vállalkozásba. Kettejük esetében mindez drámai küzdelemben dől el, az igazság kiderítéséért küzdő főhőst nagyobb erők gáncsolják el, míg a másik két eset sajátos: az egyikük képtelen bármiféle megalkuvásra szakmai téren, de összeomlásában és halálában más okok lényegesebbek, a másikuk pedig nem tudatosan küzd, és bár valamilyen szinten kitart amellet, hogy az újságírónak az igazat kell megírni, inkább sodródik az eseményekkel, és főszerkesztőjének bizonytalansága, pozíciófélése okozza a vesztét.

A két tragikus, elbukó hős közül a Molnár által megrajzolt Mádi István alakja a tudatosabb. Mádi elhivatott újságíró, akinek – gyanúja szerint – szerkesztőségen belüli karakán kiállása miatt kell távoznia középvezetői pozíciójából. Igaz, eltávolítására magánéleti válsága ad alkalmat. Vidéken számára megalázó módon, beosztott újságíróként kell talpra állnia,

29 Uo., 77. és 71.

30 Uo., 158–159.

31 Uo., 136.

32 Uo., 40.

de mindez nem töri össze. Az ő újságírói repertoárja a legszélesebb: nemcsak a tényfeltáró újságírásban jeleskedik, egy kulturális riportban is megtalálja azokat az aspektusokat, amelyek a kultúrpolitika szempontjából a fontos üzenetet hordozzák. Mádi ugyanis a hivatalos dokumentumokban, belső sajtóforumokon is sokat emlegetett „elkötelezett” újságíró ideáltípusa. Magáról azt vallja, hogy együtt nőtt fel a rezsimmel. Elveti a Rákosi-kor „törvényteleniségeit”, magát, elkötelezettségét a koalíciós idők dinamikájából eredezteti: „mi mind a ketten ahhoz a negyvenötös vagy negyvenöt előtti szövetséghez tartozunk”, „másfajta raj, fejünkön másképp tapad a haj.”³³ Avagy máshol: „Én is a mérgezett nemzedékhez tartozom, ahhoz, amelyet közéletiséggel megmérgeztek, s amelyet ebből a mérgezettségből kigyógyítani már sohasem lehet.”³⁴

Somogyi Tóth „profétája” a másik újságíró-hős, akinek az életében, szakmai ethosának kialakulásában a negyvenes évek második fele ilyen meghatározó időszak volt.³⁵ Csak míg Mádi a kudarcai ellenére képes újra és újra talpra állni, így őt pozitív hősnek tekinthetjük bukása ellenére is, Szabados megtört. A sokat emlegetett palkonyai riport ennek az időszaknak a pezsgését idézte meg:

„Tudja, én afféle proféta voltam. Népi proféta. Holnapra megforgatjuk az egész világot. Föl szállott a páva... Ismeri? Micsoda mozgalom volt, bátyuskám, micsoda mozgalom. [...] Aztán egyszer csak körülnéztem, nagyon figyeljen, dottore. Most is elfog a röhögés, ha arra a látványra gondolok. Képzelve, meghíztak körülöttem a proféták. [...] Láttam, le kell mondanom az olyasféle közkedvelt rögeszmékről, aminő például a világ megváltása. Egypárszor nekimentem fejfel a falnak, aztán egészen megszelídültem, és azt mondtam: abbahagyni az erőlködést.”³⁶

Mádi a rázós ügyeket kollégái helyett vállalja fel, magáévá teszi ezeket, de – újra ki kell emelnünk – újságírói szerepsklájának ez csak az egyik aspektusa. Mádi központi tulajdonsága inkább az, hogy elvet bármiféle szakmai megalkuvást. Egyik kritikusa épp annak szerepét hangsúlyozta bukásában, hogy a közéletbeli „*homo ethicus*” ellentmondásba keveredett a magánéletbeli botlással (férjes asszonnyal folytatott viszonyt): „Az egysíkú, talpig kifogástalan, papirosízű pozitív hősök kora rég lejárt. [...] Magunkkal, magunkban is meg kell vívni nap mint nap a küzdelmet az erkölcsi normák érvényre juttatásáért. S a hősök esendősége még plasztikusabbá teszi e harc rejtett heroizmusát.”³⁷ Nemcsak a kisebb-nagyobb hatalmi és pénzügyi visszaéléseket ítéli el, amelyeket a tippeket követve feltár. Nem nézi el főnökei középszerűségét sem, így nem fogja vissza bírálatát akkor sem, ha az általa végzett munkát vitatják meg. De nem alkuszik meg a kultúrpolitika „engedményeivel” sem: e téren alapállása inkább konzervatív, a kulturális nyitottságnak, a szórakoztatás egyenjogúsításának inkább a veszélyeit, mint a jó oldalát látja, és a tömegek szívós „kulturális nevelésének” a híve. Így az ő oknyomozói, bírálói szerepét sem láthatjuk ellenzékinek, ahogy Szabadosét vagy Tombáczét sem. Megyervárott – a történet kitalált helyszínén – ezt az is aláhúzza, hogy a visszasságok feltárásában a legfőbb szövetségese Csege Áron első titkár. Vagyis Urbán kifejezetten azt

33 MOLNÁR (2. lj.) 155.

34 Uo., 173.

35 A koalíciós évek újságírásának Kádár-kori képéről ld. TAKÁCS Róbert: A polgári sajtó, a koalíciós időszak és a személyi kultusz újságírásának reprezentációja a Kádár-korszakban. *Médiakutató*, 2004. tavasz.

36 SOMOGYI TÓTH i. m. (3. lj.) 8.

37 OLTYÁN Béla: Molnár Géza: Vasárnap mindig esik az eső. *Kortárs*, 1970/1. 141–142.

hangsúlyozza, hogy a párt tényleges érdeke a problémák feltárása és orvoslása. Bukása is csak annak köszönhető, hogy az események összjátéka folytán a felső támogatás megszűnik, így – adott esetben – a lehúzó erők kerekedhetnek felül.

Galgóczi Szalánczy Évája Mádinál és Szabadosnál fiatalabb, nem az 1940-es, hanem az 1950-es években szocializálódott. Mivel a regény cselekménye halála után játszódik, újságírói szerepfelfogását, hozzáállását csak kollégái elbeszéléséből és hátrahagyott írásainak mozaikdarabkáiból ismerhetjük meg. Mindebből az rajzolódik ki, hogy tragikus sorsának egyik – de nem a legfontosabb – mozgatója valóban újságírói kudarcélménye lehetett, miközben a hangsúlyos ok a magánéleti, szerelmi és baráti kapcsolatainak kudarca volt. Magánéleti és szakmai karaktere hasonló: szenvedélyesség és megalkuvásra képtelenség jellemzi. E tekintetben tehát leginkább Mádival, illetve a kevésbé aprólékosan megrajzolt Tombáczcal rokonítható. Szalánczy az íásaiban csakis a tényekből indult ki, azok értelmezésében nem volt hajlandó kompromisszumokra. Galgóczi az 1956 utáni időszakot olyan helyzetként mutatja be, amely a Rákosi-kor „tévedéseinek” elutasítására és meghaladásának szándékára épült, a vallott elvek, értékek mégis kiáltó ellentmondásban álltak a valósággal. Így váltak Szalánczy riportjai közölhetetlenné: „Az egész addigi és akkori politikánkat megkérdőjelezte, bármiről írt. Bármiről! Hiába adtam neki a legártatlanabb témákat, az ő tolla alatt azonnal közölhetetlenné vált. A külvárosi kultúrházról bebizonyította, hogy nem a kultúra temploma, hanem italbolt; a bölcsődéről, hogy nem szociális intézmény, hanem a nők egyenjogúságának a hiányát leplezi.”

A magyar falvakról készített tízrészes sorozata „bebizonyította, hogy a Rákosi-korszak eseményei, elhibázott agrárpolitikája, népidéken káderpolitikája teljesen logikusan, szükségszerűen vezettek az ellenforradalomhoz.” Tehetséges, lényeglátása miatt a cseppben is meglátta – és ki is fejtette – a tengert: könyvkritikaiban is a szocialista értékrend gyakorlati eltorzulását mutatta ki.³⁸ A párttal sem volt hajlandó kompromisszumot kötni: igazolási eljárása és munkanélkülisége azért nyúlt olyan hosszúra, bár „ellenforradalmi tevékenység” nem terheli, mivel nem volt hajlandó belépni az MSZMP-be.

Kollégái, akiket a határőrtiszt megszólaltat, mind megkötötték a maguk kompromisszumát a hatalommal, amit keserűen, de fel is tárnak. Legélesebben középkorú kollégája, Fiala Zoltán, aki szintén minden illúzióját elvesztette a Rákosi-korban: „én már réges-régen nem hiszek semmiben, legkevesbé az írott szóban, annyit hazudtunk, annyiszor csaptunk be másokat... [...] Hogy miért nem hagyom ott az újságírói pályát? Mert nem értek semmi más-hoz.”³⁹ Főszerkesztője szintén elfogadta, hogy azzal, hogy – börtönévei után – ismét vezető pozíciót vállal a sajtóban, maga válik cenzorrá. Maga előtt ezt elsősorban azzal igazolja, hogy saját perspektívájából a Rákosi Mátyás utáni „kibontakozást” már vállalhatónak tartotta: „ez már nem az a garnitúra, aki annak idején börtönbe csuktak, hanem akikkel együtt ültem.”⁴⁰ A harmadik megismert újságíró kolléga, Kismányoki Livia soha nem is volt elhivatott újságíró, a laphoz addig parkoló pályán lévő főnöke – egyben szeretője – hozta magával, és tette meg különösebb tehetség nélkül is rovatvezetőnek. Szalánczy sorsa azt példázza, hogy a leverett forradalom utáni időszak elvi-erkölcsi kompromisszumok nélkül nem volt vállalható az újságírás területén sem.

38 GALGÓCZI i. m. (6. lj.) 140–141.

39 Uo., 170.

40 Uo., 135.

A Karinthy által megrajzolt Péteri Luca egy másik generációt, másfajta alapállást jelképez. Megvan benne is a lelkesedés, az elhivatottság, az igazság feltárása iránti buzgalom, ugyanakkor Mádihoz vagy a korai Szabadoshoz hasonló politikai elkötelezettség nem hatja át. „Leugrani a trambulínról: hátha nincs is víz a medencében? Az ejtőernyős ugrás közben egyszer csak elfelejti, hogyan kell kinyitni az ernyőt, vagy talán föl se csatolta?” – kiáltja a kisregény színpadi változatának kezdetén.⁴¹ Bár egy korrupt helyi elitcsoport eltussolt bírósági ügyének feltárásába veti bele magát, nem a szocialista rendszer működési zavarainak orvoslása a meghatározó motiváció emögött, hanem a nyomozás szenvedélye: „Hajt tovább a saját iramom, talán a veszély is hív és vonz, most már nincs megállás” – mondja ki.⁴² Egy rejtélyes bűnügyet lát elsősorban, amelynek hivatalos magyarázatát akarja – politikai szándékok nélkül – cáfolni és a valódi történéseket rekonstruálni; nem keresi az általános tanulságokat.

Előfordul, hogy a megszerzett információit is inkább további információk kicsikarására, semmint egy létező és „köztudomású” gyakorlat megbírálására használja fel: a gebines Lajost azzal próbálja szóra bírni, hogy borjómáj-beszerzéseit nem publikálja, ha további részleteket tár fel előtte. Valójában tehát nyomozást és nem tényfeltárást végez. A főszerkesztői fenyegetés végső soron jól látja szerepértelmezését: „Neked pedig többször nem mondom: tessék részt venni a kollektív munkában, ne magándetektíveskedj, szállj le ezekről, világos?”⁴³ Munkája mögött olyanynyra nem újságírói, hanem detektívmentalitás húzódik, hogy az ügy szereplői, köztük mindekenélőtt saját főszerkesztője, sem hiszik el, hogy nem áll mögötte valamilyen mögöttes hatalom. Jellemzően a gebines-trösztös-nyereségérdekeltségű világhoz kötődő szereplők azt feltételezik, hogy belső pártküzdelem áll a háttérben, az újságírókat a gazdasági reform ellenfelei mozgatják.

Míg a fenti öt – valamilyen szinten – tényfeltáró, ellenőrző szerepet betöltő újságírókat belső motivációk mozgatták, még ha azok a politikai elkötelezettségtől a megalkuvások teljes elvetésén át a nyomozói hevületig terjedtek is, Duba fiatal főhőse újságíróként is sodródik az eseményekkel. Az 1956-os forradalom utáni egy-két évben játszódik ez a regény is, de a csehszlovák állampolgárságú magyar fiatalnak nem kell Szalánczyhoz és kollégáihoz hasonló kompromisszumokat kötnie. Kezdő újságíróként témáit nem önmaga veti fel, hanem szerkesztőségi utasításoknak tesz eleget. A kiadott riporttémákat azonban igyekszik viszonylag tisztességesen feldolgozni, így rajta csapódik le a politikai propaganda és a valóság közti ellentmondás. Már-már komikus, ahogy a meglátogatott tévesz agronómusa igyekszik távol tartani őt attól az üzemegységtől, amelynek pozitív bemutatását a központi határozatoknak megfelelően a lap vezetése feladatául kapta: hiszen tudja, a propagált módszer megbetegíti az állatokat. Végül a főszerkesztővel és a rovatvezetőjével való egyeztetésben nem hajlandó teljesen feladni az igazát, de megelégszik azzal is, hogy a tapasztalata, miszerint a párthatározatok által előírt állattenyésztési módszer káros, csupán valószínűtlen esélyként fogalmazódjon meg a cikkében. Amikor pedig a szerkesztőség vezetése átesik a ló túlsó oldalára, és óvatoskodás helyett – a XX. kongresszus szellemében – kemény bírálatot ír elő, rá osztják a szerepet, amelyet különösebb hezitálás és óvatoskodás nélkül lát el. Morvai se nem lázadó, se nem a rendszer tudatos megjavítója: egyszerűen csak becsületesen leírja, amit tapasztal, elvégzi a

41 KARINTHY i. m. (5. lj.) 355.

42 Uo., 368.

43 Uo., 366.

kitűzött feladatot. Így bukása a lapnál nem valamiféle drámai küzdelem eredménye, hanem felettesei kisszerű taktikázásáé.

A desztalinizáció által felvetett szerepek

A Sztálin utáni útkeresés problematikája több regényben is felbukkan – az újságírás vonatkozásában is. A sajtóbeli desztalinizáció többféle értelmezése közül kettő szerepfelfogás tárul fel.⁴⁴ Az egyik, explicit változat a sztálini korszakkal való szakításra helyezi a hangsúlyt. A Galgóczi regényében megnyilatkozó főszerkesztő a tények, a tapasztalat rangjának visszaállítását emelte ki. A regényben a riport műfaját hozta fel példának, mint aminek a sztálinista gyakorlat igen sokat ártott, mivel nem a valóságból építette fel következtetéseit, hanem a kész végeredményt illusztrálta bármi áron. Ezzel a desztalinizáció az újságírói önállóság, ezzel együtt a felelősség növelését követelte (volna) meg. „A Rákosi-korszak leszoktatta az írókat, újságírókat a valóság empirikus tanulmányozásáról... Talán emlékszik arra a híres baromságra: »A szem nemcsak eszköze a látásnak, hanem korlátja is«? És hogy a riport, a szociográfia nem realista műfaj, hanem naturalista, és a kettő szöges ellentéte egymásnak.” Erről az időszakról úgy beszél, mint amit a politika szintjén sikerült leküzdeni, de hatása még érezhető újságírói készségek hiányán, bizonytalanságán. Egy magyarországi főszerkesztő – ha nem is volt aktív újságíró, mint a Galgóczi által megrajzolt alak, aki vélhetően 1954-ig börtönben ült, majd levéltári vezetőként helyezték el és vélhetően 1955–56-ban rehabilitálták – nem vonhatta ki magát az 1954 őszi szerkesztőségi lázadások, majd az 1956-os – a Petőfi-kör sajtóvitáján tetőpontjára jutó – újságíró-hangulat alól. E vitáknak az újságíró és a párt viszonya volt az egyik központi kérdése (mi az a párt, amely iránt az újságíró lojalitással tartozik: szolgálni köteles-e a rossz irányba tartó pártvezetést is), és ettől nehezen elválaszthatóan a sajtószabadság értelmezése.⁴⁵ A „törvényen belüli” főszerkesztő annyiban képviseli ezeket a gondolatokat, hogy olyan vezetés mellett vállal szerkesztői munkát, amely iránt lojálisnak érzi magát.

Duba Gyula regényében pedig már csak azért sem játszanak szerepet ezek az elvi viták, mert Csehszlovákiában a desztalinizációs folyamat később – bár szintén kívülről ösztönözve – indult és vontatottabban haladt: gerjesztője nem 1953 és az akkor létrejött hatalmi megosztottság, hanem az SZKP 1956. februári XX. kongresszusa volt. Így aztán a szerkesztő is kívülről kapja az impulzusokat, nem részese bármiféle politikai erjedésnek: megmarad végrehajtói szerepében, még ha az új parancs arról is szól, bíráljanak. A konkrét esetben a leköszölt bírálat a megbírált ellentámadását váltja ki, és a felsőbb pártszervek rosszallását megelőzendő a bizonytalan értékítéletű felelős szerkesztő megváltik újságírójától, az alacsonyabb szintű végrehajtótól. A bírálat – másképp fogalmazva – a visszacsatolás szükségességének felismerése azonban valóban egyik eleme volt a desztalinizált sajtópolitikának. Egy másik elemét, a sajtó mint információforrás funkciójának fokozatos rehabilitálását Molnár regényének egyik karaktere, a bűnügyi újságíró fejtette ki, amikor azt ecsetelte, hogy a bűnügyi hírek is kezdik visszanyerni rangjukat a tájékoztatásban.

⁴⁴ A sajtó desztalinizációjának megközelítéseiről, értelmezéseiről ld. TAKÁCS Róbert: A sztálini modell átalakítása a magyar tömegkommunikációban. *Múltunk*, 2013/3. 68–103.

⁴⁵ Ld. erről TAKÁCS Róbert: Újságírói szerepfelfogások 1954 és 1956 között Magyarországon. *Médiakutató*, 2006. tél.

Egy másik példa – talán kevésbé tudatosan – a szovjet sajtó által vallott desztalinizációs írásmódot mutatta be, anélkül azonban, hogy ezt direkt összekötötte volna azzal. A desztalinizáció ugyanis azáltal, hogy a Sztálin előtti példákhoz és eszményekhez nyúlt vissza, más-más hagyományok legitimitását adta vissza a szovjet blokk különböző országaiban. A Szovjetunióban ez az 1920-as évek újságírása lehetett, míg Magyarországon – ahogy arra például Molnár mellékalakja, Major Jani bűnügyi újságíró utalt – a koalíciós évek sajtója lehetett. Így Magyarországon nagyobb hangsúlyt kapott a hírek, tények jelentőségének visszaadása, míg a Szovjetunióban az egyik desztalinizált eszménnyé a szocialista átalakulás folyamatának megragadása vált. Vagyis nemes újságírói feladattá vált annak feltárása, hogy születik meg az új, a szocialista világ és ember. Ehhez pedig az is hozzátartozott, hogy az újságíró arra is mutasson rá, ahol elmaradás van, ha valami gátolja az új kitejesedését. Vagyis az újságíró továbbra is a politikai partnere, a szocializmus propagandistája – de immár más, összetettebb, nagyobb ítélőképességet követelő módon szolgálja azt.⁴⁶

Mádi István lényegében ennek az újságírói eszménynek felelt meg, amikor a tényfeltáró anyagok mellett belekezdett és a leírás szerint belefeledkezett a dolgozó emberekről készített riportokba is.

„Felmentem az épülő toronyházak betonszerkezetére, a zsaluzóácsokhoz. Biztosítóöv nélkül lovagoltak a tizedik emelet magasában, kiugró betongerendákon. Egy épületet befejeztek; – újat kezdtek. Minden évben lemaradt közülük valaki; agyonnyomta a daru, rázuhant egy betonelem, leszakadt alatta a deszkapalló, vagy megcsúszott az esőben, s kalimpálva zuhant a mélybe; – a többiek folytatták a munkát, új épületeket kezdtek. Miért csinálták? [...] Ezek az emberek, akikről írtam, ezek mind megtanultak valamit, évekig tanulták, sokféle csínját-bínját a szakmájuknak, ez egyszer csak az övék lett, birtokukba vették, s elkezdtek alkotni vele. Távvezetékeket, betonházat, barázdát. Kenőolajakat és tüzelőolajakat. Az egész modern civilizáció üzemeltetése az ő munkájukon múltott. [...] az egész élet mechanizmusa a maga gigászi szervezettségében azon a nagyon fontos munkán múlik, amit minden egyes ember a maga alkotó tevékenységével végez.”⁴⁷

2.4. A kiégett és a link

Szabados Gábor – Somogyi Tóthnak a pszichiáter előtt megnyíló főhőse – testesíti meg mindazt a negatív újságírói képet, amit a Kádár-kor szakmai visszaemlékezései elsősorban a II. világháború előtti világhoz kapcsolnak. Az újságírók belső folyóiratában Vető József is bizonyára erre a regényre – is – gondolt, amikor a művészetet azért korholta, mert e „meghaladott” képhez előszeretettel nyúlt vissza.⁴⁸ Szabados, akitől nemrég költözött el a felesége és a gyermeke, az újságíróból forgatagában jelenik meg, ahol egy színésznőre, Líviára vadászik – sikerrel. Miután együtt töltöt-

46 Thomas C. WOLFE: *Governing Soviet Journalism. The Press and the Socialist Person After Stalin*. Bloomington–Indianapolis, Indiana University Press, 2005. 34–35.

47 MOLNÁR i. m. (2. lj.) 156., 158.

48 „Sokak emlékezetében, vagy régi regények, írások által keletkezett képzeletében az újságíró lump, felületes, pénzért mindenre kapható ellenszenves figura. (Sajnos, még új színdarabokban, filmekben is felbukkan ez a ferdítés.) Bár az ilyen újságírók már régen talajt vesztek országunkban, egyesek mégis szívesen rakják be ebbe a régi, lejárt skatulyába azokat az újságírókat is, akik most tevékenykednek, még ha nem is bohémek, nem is megbízhatatlanok, nem is készek suskusokra.” VETŐ József: *Tekintély. Magyar Sajtó*, 1968/1. 5–6. (6.)

ték az éjszakát, újdonsült szeretője éppen csak elkerüli a zsurnalisztához rendszeresen feljáró, belé szerelmes, nála jóval fiatalabb nőt, Jutkát. De nemcsak velük, hanem a szerkesztőségi titkárnővel, a nála viszont idősebb Dusával is intim kapcsolatban áll. Nemcsak viszonyt folytat velük, hanem mindkét nőt kihasználja, különböző vállalásait rájuk hárítja. Jutkára éppen életrajzok megírását bízta, míg Dusa a szerkesztőségben segít, hol falaznia kell a főszerkesztő előtt, hol gépelni, hol a gyerekére vigyázni. „Nem nagy munka, beül a könyvtárba egy délelőtt és kész. Dusa kap most egy bonbont a gépeléséért, a többi természetben. Az antológiáért ezerhatszáz forint jár, holnap megcsinálom a glosszát, az háromszázötven, négy nap biztosítva. Livia következik.”⁴⁹

Azonban nemcsak bohém és nőfaló, hanem link és megbízhatatlan is. Riportkészítés céljából viszi el a szerkesztőségi autót, de feleségéhez utazik, akire szétköltözésük ellenére is féltékeny, kapcsolatuk felbomlását nem tudta feldolgozni. A szerkesztőségbe visszatérve a főszerkesztővel néz farkasszemet, és nem habozik egy útközben folytatott pár mondatnyi eszmecserejét úgy kiszínezni, mintha egy új „palkonyai riport” alapanyagát ásta volna ki másfél nap alatt. Amikor aztán a főszerkesztő, aki már-már nevetséges, mennyire hinni akar neki, ígéretet szeretne kicsiholni belőle, már el is hárítja a feladatot: „– Ne húzzuk az időt, a nyomda áll. Megírod azt a riportot? – Melyiket? Hja, azt nem. Nem hinném, hogy megírom. – Megvesztél? – Kit érdekel ez? A pusztába kiáltsak, azt akarod?”⁵⁰ Szerkesztőségi feladataiba teljesen belefásult, a munkát terhesnek, értelmetlennek érzi: „Sokra vitted, Szabados! Lám, buzgón korrigálsz, s ez nyilván szükségszerű, nincs most fontosabb, mint a fűrészporthalom egyengetése.”⁵¹

Efféle életművészet csak ebben a regényben tárul elénk. A pozsonyi lapnál elhelyezkedő ifjú Morvai átél kissé hasonló helyzetet, amikor albérlet híján szerkesztője csehországi riportútra küldi tisztes előleggel. A pénzzel nem tud bánni, amíg van, nagyvonalúan költi, az egyik előkelő szállodában pedig egyenesen két kézzel szórja luxuslakosztályra, extra vacsorára. A vonaton megismert lányt is meghívja egy prágai városnézésre, drága belvárosi lokálban szórakoznak – és persze isznak. Az önpusztításnak, a szorongás oldásának ez a leggyakoribb formája nemcsak Morvainál fordul elő, Szalánczy is rendszeresen és sokat iszik kollégáival együtt, Szabadosnak is az alkohol „segít”, Márton Miklósnak is szüksége van rá.

Míg a Somogyi Tóth által megalkotott szereplő szakmai-magánéleti válságát a „régí világ” újságíró-sztereotípiáinak életre keltésével súlyosbította, addig az üzemi lapnál dolgozó Miklós esetében a magánéleti válság útkeresése a gyökerekhez vezet. Ő sem feddhetetlen, felidéz – ha csak utalásszerűen is – megcsalást igazoló képeket: „Dénes Mártát, a szerkesztőségi bulikat, a kölcsönlakást.” Átél alkotói válságot is, ahogy felesége a fejéhez is vágja: „az ivászatons a (kedvenc szavaddal) petelésen kívül semmi sem érdekel, az írás sem... eddig is feleslegesen erőltetted, se kitarásod, se tehetséged.”⁵²

3. Az újságírók és sajtókörnyezetük

Az egyes újságírók munkahelyének és kollégáinak ábrázolása természetesen a vizsgált regényekben eltérő mélységű. Van, ahol legfeljebb a főszerkesztő jelenik meg a főhősön kívül,

49 SOMOGYI TÓTH i. m. (3. lj.) 99.

50 Uo., 105–106.

51 Uo., 109.

52 Uo., 26.

vagy még ő sem. Urbán regénye egy pártfegyelmi tárgyalás, itt csak a vezető újságíró és a főszerkesztő van jelen, ahogy Karinthy *Házszentelőjében* is csak a főszerkesztő és az egyszerű munkatárs viszonya kap szerepet. Tamás elbeszélésében viszont csak az üzemi újságíró szerepel. Jellemzően azonban e két alak mellett néhány újságíró-karakter is megrajzolásra került. A legmélyebb ebben a tekintetben Molnár regénye: nála az egész szerkesztőség megjelenik, érzékletes képet rajzol a főnök-beosztott újságírói viszonyról, a különböző újságíró-karakterek elevenednek meg. Galgóczi Erzsébet regényében a határőrtiszt nyomozása során a főszerkesztőt és két kollégáját is szóra bírja. Duba Gyula két főnököt is bemutat, mellette pedig egy hasonló korú, kicsit tapasztaltabb kollégát, valamint a média más – nem újságíró: konkrétan rádióbeli raktáros – munkatársait. Somogyi Tóth „egykori prófétája” pedig csak egy hosszabb jelenet erejéig jelenik meg a szerkesztőségben, ahol viszont kollégák mellett a szerkesztőségi titkárnőhöz való viszonyát is megismerjük. Az alábbiakban e szerkesztőségeket és szerkesztőségi figurákat mutatjuk be.

A helyszínek

A hét regény lapjai három különböző szintet képviselnek. Négy regény játszódik országos lapnál. Legnyilvánvalóbban ez Urbán regényében kap szerepet: hiszen hogy is dacolhatna más az alsóbb szintek önkényével, urambátyám érdekviszonyaival, mint egy országos napilap neves újságírója, aki mögött ott áll teljes mellszélességgel a fő- vagy felelős szerkesztő is. A regényben nincs erre utalás, de mivel a lap pártügyekben lép fel, a megyei első titkárnak a tényfeltáró újságíró kvázi egyenrangú partnere, a háttérben „megbúvó” lap a *Népszabadságnak* felel meg. Somogyi Tóth kiábrándult alakja szintén egy nagy fővárosi napilapnál dolgozik, akkora szerkesztőségben, amely elég tekintélyes ahhoz, hogy egy nagy leleplező riportot is lehozzon, és elég nagy ahhoz, hogy egy magánéleti válsága miatt magát teljesen szabadjára engedő újságíró hetekig elboldoguljon érdemi munka nélkül. Duba *Szabadesésében* a Szlovák Rádió és egy pozsonyi napilap életébe pillanthatunk be. Az előbbi esetében epizódok villannak fel arról, hogy a belpolitikai rovat színes műsorai hogyan készülnek, és egyáltalán: mi a politika? Utóbbi esetében egy kezdő munkatárs feladatait, az általa készített vidéki riportokat követhetjük nyomon. Galgóczi Erzsébet egy fővárosi hetilap szerkesztőségébe helyezte főhősét, aki korábban egy kulturális lapnál dolgozott. A munkarendet itt is heti értekezletek szabják meg.

A megyei szint két történet esetében adja az események közegét. Akárcsak Urbán regényénél, ezek középpontjában is a helyi elitek visszaélései, kiskirályként viselkedése a mű által kritizált probléma. Viszont mindkét regényben, ahol megyei lap munkatársa száll ezekkel szembe, ott szinte törvényszerű a bukás: mintha e regények így együtt már azt sugallanák, a helyi összefonódások sűrűjén csak egy országos hátterű lap munkatársa tud áttörni. Molnár Géza regényének helyszíne egy elképzelt megyeszékhely, Megyervár, amely szocialista iparváros. A regényben a nagyváros számos karaktere megjelenik, a megyei első titkár, a helyi gazdasági elit reprezentánsa, valamint a megyei tanács kulturális előadója. Karinthy városa kevésbé megfogható, mindenesetre ez is megyei lap, amelynek főszerkesztője országgyűlési képviselő. Ilyenre az 1970-es években nem volt példa: az valósághű, hogy parlamenti képviselőnek csak szerkesztőket jelöltek, de mindannyiukat Budapesten. Megyei lapok főszerkesztője 1985-ben lett első – és utolsó – alkalommal országgyűlési képviselő: Sztrapák Ferenc a *Petőfi Népe*

irányítójaként. Itt él az itteni Néplap munkatársa Péteri Luca, aki miután elbukja harcát a helyi hatalmasságok ellen, helyben nem kaphat másik állásajánlatot: egy politikamentesebb területre, egy országos ifúsági laphoz (*A trombitás*) kap meghívást.

Márton Miklós, Tamás Menyhért regényének hőse egy budapesti üzemi lap munkatársa. Az üzemi környezetben nem a lapszerkesztő jelenik meg „cenzorként”: az üzemi lapok alacsony presztízsű orgánumok voltak, amelyek irányításába a munkahelyi pártbizottság és a vállalatvezetés is beleszólhatott. A regényben – sajátos megoldásként – a „felettes szervet” egy gyári köztes szint, a művezető képviseli.

A szerkesztőség vezetése

A regényekben szereplő újságírók szinte mindegyikének megismerhetjük a főszerkesztőjével való kapcsolatát. Az államszocialista időszak sajtóirányításában a fő-, illetve felelős szerkesztők kulcspozícióban voltak. Nem hoztak létre közvetlen cenzúraszervezetet, a szovjet Glavlitnak nem volt magyar megfelelője, ellentétben például Lengyelországgal vagy – 1977-ig – Romániával. Az MSZMP Titkársága 1957 szeptemberében hagyta jóvá, hogy a lapok élén a pártvezetés felé politikailag felelős főszerkesztők irányítsanak és döntsenek közléspolitikai kérdésekben:

„Inkább éljünk az utólagos bírálat jogával és felelősségre vonással. [...] Ne legyen olyan szerkesztőség és lap, amelynek nem mondják meg évszámra, hogy jól dolgoztak, vagy nem. Mi fog itt történni? Rosszul írtak egy kérdésről? Észrevételezzük a cikket. Újra rosszul írnak. Újra szólunk. Vagy megjavul a lap, vagy nem lesz tartható, és akkor leváltják a szerkesztőt...”⁵³

A pártközpont – és a Tájékoztatási Hivatal – e munkához természetesen megadta az elvi és gyakorlati „segítséget”, főszerkesztői, rovatvezetői értekezleteket szerveztek, sajtóterveket készítettek, de szóbeli – ritkábban írásbeli – instrukciókat, tiltásokat is átadtak. De a mindennapi cenzurális döntések tucatjait a főszerkesztőknek kellett meghozni – állami cenzúrahivatalnak nem ült sem a szerkesztőségek egyik szobájában, sem a nyomdákban, hiszen erre a feladatra a párt jóval képzetesebb embert talált, a főszerkesztőt. Ahogy Aczél György 1979-ben – szűk belső nyilvánosságban – fogalmazott: „A mi cenzoraink Önök. Nem csak cenzorok, de egyben cenzorok is. Van szocialista ország és van kapitalista ország, ahol másképp van berendezve, hogy akik a párt és az állam megbízásából ilyen feladatot vállalnak, azoknak ezt is vállalniuk kell.”⁵⁴

A vizsgált regényekben – ahogy a valóságban – többféle főszerkesztő-típus kerül elő,⁵⁵ akiknek többnyire el kell látniuk e fenti cenzori szerepüket is. Ez alól mindenképpen kivétel Urbán Ernő nem szerkesztőségben játszódó regénye. A főszerkesztő, Szakonyi itt egyetlen oldaláról mutatkozik meg: „kemény és indulatos”, „azonnal robban, mint az élesre állított akna”.⁵⁶ Határozott fellépésén érződik, hogy lapja nagy hatalom, és mögötte is nagy hatalom

53 Jegyzőkönyv az MSZMP KB titkárságának 1957. szeptember 7-i üléséről. MNL OL M–KS 288. f. 7/13. ö. e.

54 Idézi CSEH–KRAHULCSÁN–MÜLLER–PÓR i. m. (24. lj.) 474.

55 Ld. ezek bemutatását újságírói elbeszélések alapján HEGEDŰS István: Sajtó és irányítás a Kádár-korszak végén. *Médiakutató*, 2001. tavasz.

56 URBÁN i. m. (7. lj.) 130.

áll, minden lépésében támogatja az „igazságos ügy” mellett lándzsát törő beosztott munkatársát. Nyilvánvalóvá teszi, hogy a másik fél nem az egyes újságíróval áll szemben, hanem a szerkesztőséggel, ami viszont mind a lap népes olvasótáborát – az emberek igazságérzetét –, mind a lap mögötti lapgazda autoritását jelenti. A párttestület előtt vizsgált ügy két ízben is szerepelt a lapjában – egyszer egy szereplőjét bíralták meg glosszában, majd az egész ügyet cikksorozatban is bemutatták. Ennek tartalmát, irányát – vagyis a hibásan, korrupt módon működő alsóbb szintek kritikáját – szintén kollektív álláspontként veszi védelmébe: „Egy cikksorozat nem regény és nem is lélektani tanulmány.”⁵⁷ Szakonyi tehát egy idealizált főszerkesztő, akit a szerző felment az alól, hogy a szerkesztő „szerepkonfliktusaival” nézzen szembe.

Szintén pozitív vezetőképp rajzolódik ki Galgóczi Erzsébet regényéből, pedig itt a főszerkesztő egész másképpen veszi védelmébe az újságíróját. Megjelenése már-már sztereotipikus: „az asztalon kéziratok, újságok, nyomdai ívek, fényképek, jelentések iszonyú összevisszaságának közepén volt egy kis szabad hely, ezen egy szétszedett pipa, s a pipát tisztogatta szétépett borítékkal, kötőtűvel, vattával.”⁵⁸

A szerkesztő Szalánczy Éva esetében óvó, gondoskodó főnök, aki nem akarja, hogy az érzékeny és tehetséges újságíró elkallódjon. Újságíróként kiváló tollú, éleslátású szerzőnek tartja, akinek önállósága már az első szerkesztőségi értekezleteken megmutatkozott: másokkal ellentétben nem kellett neki témákat adni, saját ötletekkel jelentkezett, amelyeket magas színvonalon írt meg. Az újságíró azonban egy emberen belül szembekerül a cenzorral, és a főszerkesztő ebben a helyzetben, bár felfedezettjét is védi, nyilván az önérdekét követi, mikor elfekteti a riportokat: minden sora „olyan mértékben szenzáció, hogy lehetetlen volt közölni [...] Istenkísértés lett volna. Mindkettőnke a fejébe kerül. [...] Az ő érdekében nem közöltem ezeket a provokatív írsokat.”⁵⁹ Az újságíróért vállalt felelősség, a politikai éberség és a pozícióféltség ez esetben szétszálazhatatlanul összemosódik, de mindenképpen realisztikusabb az ábrázolása annak, hogy a cenzori szerep – sokszor – nem fér össze az igazság bajnokának pózával, ahogy azt Urbán Ernő Szakonyija hirdeti. És – mivel az anyagokat végül nem közli és nem leköszölt anyagot véd meg – ez a pozíció eltér attól a protektor-szereptől, amely jellemzően jó pártkapcsolatokkal bíró, politikából érkezett főszerkesztők – például Kelen Béla vagy Németi Irén, akik az *Esti Hírlap*, illetve a *Nők Lapja* élén több évtizedet töltöttek el – énképében jelent meg.⁶⁰

Három főszerkesztő-alak viszont egyértelműen negatívan ábrázoltatik. Mindegyik cenzor-szerepének megfelelően cselekszik, szembekerülésük az érintett újságíróval egyértelmű, tehát nem valamiféle patrónus-kliens viszony összetettségében lépnek fel a közlés ellen, hanem ellenfélként kezelik az újságírót. Mindez persze az újságíró oknyomozói szerepfelfogására adott válaszuk. Ez alól a felvidéki magyar újságírágíró, Morvai kivétel. Ő nem tudatos lázadó, amikor anyagait készíti, csak a kiadott feladatot igyekszik megoldani. Első hosszabb mérlegelést eredményező riportja kapcsán világossá válik, hogy a főszerkesztő politikailag bizonytalan. Az 1956-os XX. kongresszus utáni időszakban a sajtó- és nyilvánosságpolitika körülményei között elsődleges motivációja, hogy megússza, ne vonja magára a pártirányítók haragját. A konkrét esetben egy párthatározattal szentesített állattenyésztési módszerről kellene riportot készíteni, de már a térszben is igyekeznek lebeszélni őt erről:

57 Uo., 138.

58 GALGÓCZI i. m. (6. lj.) 134.

59 Uo., 140.

60 Ld. Kelen Béla-interjú. Készítette Murányi Gábor 1987-ben. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 101. sz.; Németi Irén-interjú. Készítette Markovics Ferenc 2004-ben. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 793. sz.

mivel a módszer kontraproduktív, a csehszlovákiai éghajlati viszonyok között nem meghonosítható. A főszerkesztő a módszerrel szemben nagyon enyhén megfogalmazott kritikát is sokallja, mondván: „nem vethetünk el központilag bevezetett, haladó állattenyésztési módszert”.⁶¹ Rovatvezetőjével arra jutnak, hogy a sajtó feladata nem a kétirányú információáramlás biztosítása, letről felfelé be kell tartani a „hivatalos utat”: majd a felsőbb szervek – néhány év alatt – meggyőződnek róla, hogy az addig előírt eljárás kártékony, és akkor majd az ún. szabad tartásos istállók propagandáját is leállítják.

Az újságíró elbocsátáshoz vezető riport is a felsőbb utasításnak való megfelelési kényszerből született meg. A „csak engedéllyel bíráló” főszerkesztő az előbb tárgyalt riport kapcsán pozitív visszajelzést kap és a teljesítési kényszerből hajtva átesik a ló túlsó oldalára. „[A] sorsdöntő huszadik kongresszus felszabadította nálunk az igazságos bírálat erőit. Miért nem kritizálsz? [...] Tudod, [...] néha az az érzésem, hogy nem vagyunk elég kezdeményezők. Elkerüljük a fontos társadalmi kérdéseket, és nem foglalunk el felelős álláspontot velük szemben. A szocialista társadalmat képtelenség felépíteni őszinte bírálat és önbírálat nélkül” – teremti le visszafogottságukért a saját maga által visszafogott munkatársait.⁶² Az ominózus riporttal az „ifjú titánt”, a szabad tartásos istállók esetleg, talán, kivételes esetekben előforduló nem kívánatos mértékű sikerét megíró Morvait bízta meg. A közlésről a főszerkesztő dönt, mérlegel, próbálja kitalálni a felettes pártszervek reakcióját:

„Erős, erős, mormolta alig hallhatóan a főszerkesztő. Az elvtársak megneheztelnek érte... A főszerkesztő számára az »elvtársak« fogalma egy közelebből meghatározatlan tekintély volt, amely abszolút ítéleteket hoz, s melyeknek ő feltétel nélkül aláveti magát. Morvai most látta, mennyire határozatlan és önállótlan ez az ember, aki egy évtizede állandóan vezető állásban van [...] Agyában a gondolatok érzékeny mérleg serpenyőibe csoportosítják az érveket, egyszer az egyik serpenyő száll alá. Leközlöm, jelenti ki ilyenkor. Máskor a másik serpenyő nehezülni el. Erős, az elvtársak nem örülnének, töpreng – s az egész bizonytalansága egyértelmű és ösztönös, az évtizedes gyakorlat során beidegződött feltételes reflex: ne tegyen olyat, amit nem szabad, amit nehéz lenne jóvátenni.”⁶³

Jellemző hezitálására, döntésképtelenségére, hogy – és erre a többi vizsgált regényben nincs példa – a döntés felelősségét is igyekszik megosztani. A kicsit is rizikósnak ítélt írásokat a rovatvezetővel vitatja meg, aki természetesen jó érzékkel abban az irányban támogatja meg főszerkesztőjét, amerre eleve hajlik. Majd mikor a megbírált járási osztály ellentámadásba lendül és sikerül felsőbb párttámogatást szereznie, a főszerkesztő nem a lap által felvállalt ügyet nézi, egy percig sem tart ki a korábbi álláspotja mellett, hanem kármentésbe – karosszékének védelmébe – kezd: „messzire mentünk a kritikában, ilyen messzire nyilvánvalóan nem mehetünk el. Ha nem kapunk levelet, ez azt jelentette volna, hogy nem mentünk messzire a bírálatban [...] A kritika nélkülözhetetlen fegyverünk az építésben, de ha felelőtlenül bánunk vele, kétélű fegyver lesz, visszavág”.⁶⁴ Újra csak önmagát védi, és ennek érdekében feláldozza a riport szerzőjét is, nehogy az ügy végül az ő fejébe kerüljön, nehogy az „éberség hiánya” miatt neki is fel kelljen állnia.

61 DUBA i. m. (4. lj.) 144.

62 Uo., 164.

63 Uo., 189.

64 Uo., 254.

Egy másik, nagyobb politikai biztonsággal vagy szilárdabb háttérrel rendelkező rádiós főszerkesztő mindezt – az vezetői bizonytalanságot, pozícióföltést, felfelé dörgölőző, lefelé rúgó magatartást – a lapszerkesztő felcserélhetőségével, fogaskerék voltával magyarázza: „tudja, hogy ő csak ebben az egyetlen szerepben alkalmazható érték. Más szerepre alkalmatlan. Családja van, megszokta a kényelmet és a vezetést, a szerepét, és tudja játszani.”⁶⁵ Vagyis – bár Duba nem ezt a kérdést exponálta a műben – felvillantja, hogy a rendszer támasza a bizonytalan, saját helyzetét emiatt fenyegetve érző (közép)vezető, aki ezért szakmai tudásával szemben lojalitását kínálja fel a hatalomnak. Míg e típus ellenpólusa a kritikát megfogalmazó rádiós szerkesztő, aki mind posztját, mind politikai ítéletét érzi annyira stabilnak, hogy azért – és munkatársaiért – vállalni tudja a felelősséget.

Az előbbivel hasonlíthatjuk össze a Molnár Géza regényében megjelenő első, fővárosi lapszerkesztőt – abban mindenképp, hogy pozícióföltő vezető képe rajzolódik ki a főhős elmondásában. A külső felelősségre vonás helyett azonban ez a szerkesztőtípus a belső kritikát torolja meg, „Ki volt az, aki zabolátlanul beolvasott nekik? Rovatvezetőin ki bírálta meg, »félelem nélkül«, objektíven a főszerkesztő vasárnapi cikkét? Ki adta a legelemzőbb veséző értékelést a lap profiljáról úgy, hogy közben gyöngyözött a főnök homloka?” – kérdezi magától szemrehányóan, miután kitették a laptól.⁶⁶

A másik két – cenzorként megjelenő – felelős szerkesztő helyzete annyiban eltér a pozsonyi lap vezetőjétől, hogy az ő önvédelmüket nem tőlük független esemény, nem a politikai direktívák változása teremtette bizonytalanság és a megfelelési kényszer feszültsége váltja ki. Mindketten érintettek abban az ügyben, amelyet egy-egy beosztott újságírójuk felvállal: vagyis nemcsak – vagy nem elsősorban – a közléspolitikai érdekeket védik, hanem közvetlenül saját – törvény előrti – felelősségüket is takargatják.

A megyervári lap főszerkesztője a helyi elit tagja. Urbán úgy írja le környezetét, otthonát, illetve szerkesztőségi helyiségét, mint ami folytonosságot mutat a vidéki dzsentrivilággal. Bútorait, dísz tárgyait a puritán pesti szemével láttatja, noha valójában az a puritán pesti is budai villára vágyik. Mikor Szuhai Bálint főszerkesztő meghívja lakására, Mádi – akit bőrkanapéra ültet és egri bikavérrel kínál – ezt tapasztalja: „Picasso-reprodukciók a falon, a vitrinben régi herendi porcelán, a parketten perzsák, az ebédlőben fehér szarvasbőrrel húzott székek. Az anyja, Szuhai! Régi megyei úr színvonala, a városi főjegyző színvonala.”⁶⁷ A főszerkesztőségi szobáról pedig ez a véleménye: „Luxus. Faragott koloniál bútorok, ezüstszerű plüssfotelek, a falon régi angol metszetek. Pesten nincs ilyen luxus.”⁶⁸

A főszerkesztő dzsentr-környezete megfelel a helyi – nagyvárosi – elit urambátyám világának, ahol egymást szemhunyással, összejátszással, a kiskapuk kölcsönös szélesre tárásával segítik, gazdagítják. Sajátos módon a megyei vezetéssel mégsem problémamentes a főszerkesztő kapcsolata, mert a szerző egy másik pozitív főhőst is megrajzol: a fővárosból vidékre helyezett újságírónak a megyei első titkár lesz a szövetségese, kvázi patrónusa. Ezen az alapon érvelt úgy a mű korabeli recenzense, hogy a regény alapvetően optimista kicsengésű: „Ott a korrupció és államhatalom felső szinten, országos érvénnyel fonódott egybe; itt, Mádi, harcához éppen a felső vezetésben talál legjobb szövetségese (a megyei

65 Uo., 264.

66 MOLNÁR i. m. (2. lj.) 50.

67 Uo., 27–28.

68 Uo., 36.

titkár személyében). S a bírált tünetek elleni küzdelmében a becsületes többség erkölcsi normáit képviseli. Veresége társadalmilag így egyáltalán nem szükségszerű.”⁶⁹ Ebben a keretben érthető, hogy Szuhai főszerkesztő miért nem egy követ fúj a megyei vezetéssel, miért meghunyászkodó, hajlott gerincű emberként jelenik meg. Olyanként, aki nyíltan hirdeti: „tőlem nem kérhet olyat a Központ, hogy meg ne tegyem, ennyivel mindnyájan tartozunk a Központnak.”⁷⁰ Miközben például a megyei első titkár látványosan megalázza Mádi előtt, mikor tudomására jut, hogy a főszerkesztő döntött úgy, hogy a nagyívű esszé helyett csak egy színes tudósítást akar a lapba. Ugyanakkor magatartásában van némi póz is, hiszen mindeközben ennek a megyei elitnek ő is tagja, a megyei pártbizottságban – mint a megyei lapok főszerkesztői – ő is szerepel. „Szuhai szenved, látványosan, demonstratívan, minden porcikája kínlódik a Megyebizottság önkénye miatt.”⁷¹

Molnár a főszerkesztő és a vidékre helyezett újságíró szembenállását egyben pozícióharcként mutatja be. Szuhait nem ábrázolja alkalmatlan emberként – sőt hangsúlyozza, ő az egyetlen igazi kvalitás a lapnál: „erősítést kérnek, országos nevet, aki feldobja a lapot. Gyenge az ottani állomány. Szuhai komoly kapacitás, produktív fej, de utána három kilométer üres palánk.”⁷² Mádi áthelyezésével azonban megjelenik egy fiatalabb kihívó a színen, így az udvarias fogadtatás pillanatában – sőt, mint kiderül már előtte, a munkakör kialakításánál – megkezdődött kettejük közt a küzdelem. A szakmai fölény és a bátorság Mádi mellett szól, de a helyi beágyazottság, a hatalmi praktikák – és a szerencse – végül a főszerkesztő győzelmét eredményezik.

Molnár bemutat egy klasszikus főszerkesztő és szerző közötti taktikai játszmát is.⁷³ Az újságíró – és rovatvezetője – leteszi az asztalára a leleplező anyagot egy alapvetően harmadrendű ügyben: egy kórus külföldi vendégszereplését a megyei elit saját nyugati utazására használja ki, aránytalanul sok és felesleges kísértőt rendelnek az énekesek mellé. Mint mondják: a sajtó nem várhat, az emberek erről a botrányról nyíltan beszélnek, a lapnak immár állást kell foglalnia. A szerkesztő viszont azzal csitítja őket, hogy ilyen nagy horderejű kérdésben körültekintően kell eljárnia. Időhúzásra játszik, és csak a felettes szerv, a megyei titkár utasítására teszi a lapba a cikket. A csatát az újságíró nyerte, de a háborút nem, az igazi, a nagy leleplező anyagot már hiába készíti el, pártbéli szövetségesét előléptetik, így magára marad.

Karinthy *Házaszentelőjében* a főszerkesztő szintén a főcenzor szerepében jelenik meg – annyi különbséggel, hogy nem egy bizonytalan helyzetű, helyi szintű funkcionáriust rajzol meg, hanem egy országgyűlési képviselőt, aki nélkül a helyi politika is elképzelhetetlen. Tipikus pozícióhalmozó: „Közlöm, Péteri kartársnő, nekem nincs időm sort állni a hentesnél: itt az újság, meg vagyok áldva veletek, aztán az országgyűlés, népfront, tanácsülések, városfejlesztés, sportbizottság és vagy huszonhárom más.”⁷⁴ Hollán főszerkesztő ilyen háttérrel nem riad el a „rázós témáktól”, sőt éppen azzal akarja elterelni újságírójának a figyelmét az őt és baráti körét érintő esetről, hogy egy fajsúlyos társadalmi problémát, a romák törvény előtti egyenlőségének a kérdését lebegtetni meg Péteri Luca előtt. A problémát tehát nem általában a tényfeltárási újságírás, a kritikától való félelem, a hibáktól való rettegés jelenti, hanem a személyes bűnök

69 OLTYÁN i. m. (37. lj.) 141–142.

70 URBÁN i. m. (7. lj.) 35.

71 Uo., 36.

72 Uo., 18.

73 HEGEDŰS i. m. (55. lj.); TAKÁCS Róbert: Sajtóirányítás és újságírói öncenzúra az 1980-as években. *Médiakutató*, 2005. tavasz.

74 KARINTHY i. m. (5. lj.) 366.

rejtegetése. Így sorra beveti a főszerkesztői eszköztárat, hogy eltérítse a nyomozást. Mikor az újságírója egyre közelebb jut a megoldáshoz, előbb igyekszik őt szép szavakkal, ígéretekkel (így fizetésemeléssel) leszerelni, majd kemény fellépéssel, határozott utasítással leállítani. Miután ez sem vezet eredményre, a megfélemlítéstől sem riad vissza – feltételezhetjük, hogy a nő gépkocsijának jogtalan elszállításhoz, a telefonvonal kikapcsolásához, az áramszolgáltatás szüneteltetéséhez neki, mint a társaság egyik legbefolyásosabb tagjának, és a nyomozásról közvetlenül értesülő felettesnek köze van. Végül meghamisítja az újságíró felmondását. Ám a nyomozás és megfélemlítés folyamatának ilyen eszkalációja nagyon valószínűtlenül hat.

A Somogyi Tóth regényében ábrázolt főszerkesztő nem elsősorban cenzor, hanem bürokrata, akinek a fő törekvése az, hogy a lap gépezete menetrendszerűen zakatoljon, a cikkek időben, megfelelő minőségben elkészüljenek. Az újságíró itt is sajátos macska-egér harcot játszik a főszerkesztővel, mint Péteri és Hollán, Mádi és Szuhai, de itt a fentiekől eltérően a cikk megszületését a főszerkesztő erőlteti, az újságíró játszmája az, hogy kitérjen a felelősség elől. Mindeközben – vélhetően igaztalanul – a főszerkesztőjét egy másik főszerkesztőtípusnak felelteti meg: annak, amely Duba Gyula regényben jelenik meg, vagyis az ítéletalkotásban bizonytalan, igazodni próbáló, a hibázástól, ezáltal a felelősségre vonástól rettegő vezetőnek: „Kun-Szabótól nem tudok félni. Az lenne a rendjénvaló, ha valamelyes szorongást cipelnék. Ehelyett bosszankodom. Ő igyekszik majd a főnököt alakítani, holott egy nyomott fejű paraszt, aki állandó frászban van, hogy agyonnyomja a funkciót. Szeme sarkában pánik és a bitorló rossz lelkiismerete. Ezerszer átjártam, most soron az ezeregyedik.”⁷⁵ Azonban egyáltalán nem erre utal, hogy a szerkesztő a hatásos, jó anyagok érdekében veszekszik vele, olyan riportokért, amelyet „kényes kérdésnek” nevezhetnénk. Abban azonban egyetérthetünk vele, hogy gyengekező főnöknek mutatkozik, aki inkább rábeszél, kérlel, szinte könyörög – hogy elkészüljön egy olyan riport, aminek a sztoriját az újságíró ott találta ki a főszerkesztői szobában –, majd inkább szabadságolja, hogy ne kelljen vele élesebben konfrontálódnia.

A szerkesztőség tagjai – munkatársak

Az alábbiakban azt tekintjük át, milyen újságíró típusokat, szerkesztőségi alakokat ismerhetünk meg a regényekben. A szerkesztőségi világot csak négy regény érinti. Az üzemi lap belső működéséről semmit nem tudunk meg, csak a lapnak a gyárvezetéssel való viszonyára utal a szerző egy jelenetben, ahol a művezető ad szempontokat az újságírónak. Az Urbán Ernő által ábrázolt fegyelmi tárgyaláson nincs más jelen a fővárosi laptól, csak a szerző és a szerkesztő. Karinthy *Házszentelője* pedig szintén csak az újságíró és a főszerkesztő viszonyára világít rá – igaz, a kisregény alapján készült filmben óhatatlanul is feltűnnek a szerkesztőség egyes munkatársai.⁷⁶ Szabados Gábor lapjánál a titkárnőn kívül egy ifjú kolléga tűnik fel, akinek szerepfelfogásáról nem sokat tudunk meg. Szalánczy Éva hetilapjának újságíróit már bemutattuk: a mindennapi verklibe, kompromisszumokba belefáradt emberek, akik immár rutinszerűen látják el újságírói feladatukat, a korlátokat, cenzurális szempontokat belsővé tették. A felvidéki Morvai kollégája, magyar nemzetiségű barátja nem küzd Morvaihoz hasonló

⁷⁵ SOMOGYI TÓTH i. m. (3. lj.) 101.

⁷⁶ A legjobban megrajzolt alak Péteri Luca segítője, fiatal férfi munkatárs, aki talán titkon szerelmes is az újságírónőbe. A szemüveges, kicsit esetlen kolléga szívességeket tesz meg neki a nyomozás során.

gátlásokkal, sőt magabiztossága azt is megengedi számára, hogy a főszerkesztővel szemben is védelmébe vegye Morvait.

A legmélyebb rajzot Molnár Géza adja: tablóján a megyei lap szerkesztőségének több munkatársa is megjelenik. Mindenekelőtt Kefe Elek, a kulturális rovatvezető és Major Jani, a bűnügyi újságíró. Mindkettőjükben közös vonás, hogy főszerkesztőjüket nem sokra tartják, a háta mögött panaszkodnak hatalmaskodására, de nem mernek nyíltan szembeszállni vele. Mindegyikük dédelget egy-egy nagy tervet, amivel végre egy komoly ügyben leplezhetné le a felelősöket és tényleges, közvetlen hatása lenne munkájának. Ám mindkettő fél a következőkkel, attól, hogy a bátor kiállítás a korrupt helyi viszonyok között inkább rá ütne vissza, így kapóra jön számukra a Budapestről számúzott Mádi István, akit faltörő kosként használnak fel. Óvatosságukban benne van az is, hogy egy megyeszékhelyen nincs alternatíva, nincs hova menniük, ha a főszerkesztővel szemben elvesztik a csatát.

Kefe a nagy ügyet már első találkozásukkor előhozza. Persze ez a botrány csak helyi szinten számít falrengetőnek: a poitiers-i kórusfesztiválra tíz felesleges megyei káder is bejelentkezik a kórus valutakerete terhére. Ráadásul a kulturális rovatvezető ügybuzgalmában személyi sértettség is van, túl azon, hogy a vidéki újságírók utazási lehetőségei valóban rendkívül szűkek voltak az 1960-as években: „Ki utazzon velük, ha nem egy újságíró? [...] Ti ott Pesten könnyen beszéltek. Monte-Carlo, Cannes, Mar del Plata, színházi fesztivál, operafesztivál, ünnepi játékok, annyit utaztok, amennyi csak belétek fér. [...] egy franciaországi útból egy évig tudnék profitálni a lapnál. Riportsorozatot írnék, tömeg kis színest, még évek múlva is hivatkozhatnék...”⁷⁷ Amikor viszont elkészül az írás, igyekszik „tárgyalási rutinját” is bevetni a főszerkesztővel szemben.

Major Jani, a bűnügyi újságíró még a koalíciós időkben tanulta a szakmát, amikor a piaci alapon működő, a magasabb példányszámban érdekelt lapkiadás miatt saját területének nagy szerep jutott. Akkori főszerkesztője még így kezelte az ő területét, illetve annak jelentőségét, ami a sztálinizált nyilvánosságban visszaszorult, sőt a régi újságírás rossz példájaként hivatkoztak rá: „Jánoskám, egy marék vért! Még egy marék vért bele! Ez az ökör Szuhai meg... Mindent kihúzat, mindentől fél... Ez a központnak szerkeszti a lapot, nem az olvasóknak...”⁷⁸ A desztalinizáció így számára jól érezhető felszabadulást és presztízsnövekedést is jelentett, amiről így vallott:

„Örvendetes folyamatról van itt szó: a bűnügyek kezdik elfoglalni a lapokban ismét a jól megérdemelt helyet. Társadalmunk erejéről és előremozgásáról tanúskodik ez, a valóság realisabb szemléletéről. Mért, hát nem így van: az embereket szenvedélyesen érdekli, ami a bőrükre megy. Többet mondok, az emberek erkölcsi érzéke követeli a híradást, hogy a rendőrség szeme rajta van a kártevőkön. Barátaim, a társadalom létezésének alaptörvénye a biztonság, hogy a bűnösök meglakolnak!”⁷⁹

Ám mindketten megtalálják a maguk mentségét arra, saját „ügyök”-et miért nem vállalják fel. Kefe azzal védekezik, hogy az érintettek között két jó ismerőse is van, Major a családjára, beteg feleségére és gyerekeire hivatkozik. A család másoknál – főleg oknyomozó beállítottságú főhősöknél – is felmerül. Tombác, a központi lap tényfeltárója saját családi nehézségeivel magyarázza, miért választotta az ügy egy korábbi fázisában a könnyebb megoldást: Bródy

⁷⁷ MOLNÁR i. m. (2. lj.) 39–40.

⁷⁸ Uo., 41.

⁷⁹ Uo.

Sándor egy művére – Az írástudók céhe – utal, miszerint a véleményformáló értelmiségnek ugyanúgy cölíbatásban kellene élnie, mint a papságnak, ha valóban a munkájára akar koncentrálni és megalkuvás nélkül képviselni az ügyet, az eszmét: „A házias írástudó ugyanis ruhát ír, húst ír, kávé ír, pelenkát ír... Olyan, mint a kutya, amelynek kolonc van a nyakán, kosár a száján. Pedig... papnak, tanítónak és katonának kellene lennünk egy személyben.”⁸⁰

4. A cenzúra ábrázolása

„A szerkesztőségi munkáról ugyancsak furcsa elképzelései vannak egyes fiataloknak. Valaki valamilyen regényben olvasta és erre hivatkozva meggyőződéssel állítja a többieknek, hogy az újságíró megírja a cikket, és nyomban megy vele a nyomdába.” – nyilatkozta a Vas megyei Toronyban működő ifjúsági klub egyik tagja az újságírásról készített kérdőíves felmérésen.⁸¹ A felmérés tanulságait ismertető újságíró feltehetően nem azt rótta fel, hogy a fiatalok nem ismerik a cenzúra mechanizmusait, hanem azt, hogy nincsenek tisztában a szerkesztőségi munka fázisaival, a rovatvezetők, felelős szerkesztők, olvasószerkesztők, korrektorok tevékenységével.

A fentiek közül az elemzett regényekben – egy kivétellel – mindenhol találkozunk a főszerkesztővel, két esetben a rovatvezetővel, illetve szerkesztőségi titkárnóval is. Olvasószerkesztővel, korrektorral kevésbé, komolyabb epizód szerepet legfeljebb akkor lehetne egy regényben rájuk osztani, ha egy végzetes nyomdahiba lett volna felelős a konfliktus kialakulásáért. Hivatásos cenzorokkal pedig végképp nem. Arra is csak Molnár regényében van példa, hogy a pártirányítás valamilyen módon beleszól egy lap életébe: először a megyei lap felügyeletét gyakorló megyei pb első titkára telefonál rá a főszerkesztőre, aki vonakodott leköszölni egy bíráló cikket, majd másodszor, mikor a helyettese jelenik meg és állítja helyre a szerkesztőségi viszonyokat. Duba Gyula regényében pedig felülről súgnak a főszerkesztőnek, hogy a megjelent bírálat túl messzire ment. Ám ez inkább a cenzurális viselkedést kondicionáló utólagos értékelés, nem beleszólás az adott lapszám készítésébe. Olyanra nincs példa, hogy felsőbb utasításra kellett volna valamely anyagot kihagyni, átírni, valamilyen hírt elhallgatni. A sajtóirányítás Molnárnál és Dubánál is mint politikai iránymutatás jelenik meg, amely vagy laptulajdonosként az általános felügyeleti jogkörét gyakorolja, vagy elvi irányítóként megszabja a politikai irányt, illetve határozataival témákat ad a lapmunkához.

A cenzor – az üzemi lap kivételével – minden esetben a főszerkesztő. Ahogy a főszerkesztők karakterének elemzésekor láttuk, a négy érintett főszerkesztőből három annak érdekében veti be szerkesztőségi hatalmát, hogy egy készülő anyag ne jelenhessen meg. A megyei lapnál Szuhai Bálint előbb egy bíráló cikk megjelentetését blokkolja és jegelteti az anyagot több mint egy héten át, majd minden követ megmozgat, hogy a nagy leleplezéssel ellenfele már az íróasztaláig se juthasson el. Péteri Luca főszerkesztője – Karinthy regényében – már az anyaggyűjtés fázisában le akarja állítani beosztottját – az írás végül nem készül el, így végül is nem a cenzúra, hanem megvesztegetés, zsarolás és megfélemlítés nem szokványos módszereivel találkozunk. Szalánczy Éva írásaival más a helyzet: itt a főszerkesztő tartalmilag egyetért velük és kiválóan tartja őket, de mint a kádári konszolidáció nyilvános közléshatárainak ismerője és betartatója, kénytelen cinikus módon viselkedni és a fiókban aszalni őket.

80 URBÁN I. M. (7. lj.) 116.

81 VIRÁG F. ÉVA: Mit tudnak rólunk? Falusi fiatalok az újságírókról. *Magyar Sajtó*, 1979/4. 108–109.

Duba Gyula ifjú Morvajának rádiós szerkesztőjét látjuk egyedül tulajdonképpen mindennapi szerkesztői feladatainak elvégzése közben. Első rádiós anyagában nem is politikai javításokat, hanem stilisztikai módosításokat tesz, eltüntet belőle a „szentimentális szóvirágokat”, feszebbé, tartalmasabbá teszi a riportot. Politikai cenzúrára akkor kerül sor, mikor a fiatal munkatárs azt a feladatot kapja, hogy a legjobb mezőgazdasági dolgozóknak válasszon személyre szabott zenei anyagot, amiből zenés szórakoztató műsor állna össze. A magnóanyagok raktárosnőjével játékosan összeállított műsortervet azonban a főszerkesztő erőlesen keresztülhúzza: „Mi politikát csinálunk, Morvai, a dalok mögött is politika rejtőzik, társadalomépítés, a szocialista embert neveljük, és az ellenség minden kétértelműsége odafigyel, s maga játszani akar?” – mutatkozik meg az a fajta szerkesztői éberség, amely mindenfajta áthallásra érzékeny, minden gondolattársításra gyanúval tekint. És amely alapvető működési rendjében nem meggátol, hanem kihúz és betold. Így viselkedik másik főszerkesztője is, aki a szabadszállós állattartásról írt kritikus megállapításának élet tompította a végsőkig.

A gyakorlatban azonban a szerkesztői döntések már eleve beépülnek az újságírói magatartásba – vagy el sem kezdenek olyan témákon dolgozni, amelyekről tudják, hogy nem jelenhetnének meg, vagy igyekeznek úgy feldolgozni egy „kényesebb” témát, hogy az még a közléshatárokon belül maradjon. Az újságírói öncenzúra működésére a hét műből csak egy vet fényt, a Tamás Menyhért által megrajzolt üzemi újságíró az, aki ennek megfelelően végzi munkáját. Míg Péteri Luca vagy Mádi István alakja – nem kifejezetten realiztikus módon – fejfel rohan a falnak. Miklós azonban óvatos, amit kiszemelt riportalanya, a művezető által túl „öntudatosnak”, nagyszájúnak tartott munkás is kiemeli: „olvasom, minden cikket elolvastam. Tetszetősek, némelykor bátrak is... és mégis... valami hiányzik belőlük. Mintha ki lennének herélve.”⁸² Azt, hogy valóban milyen mélyen beléivódott az öncenzúra, mi sem mutatja jobban, mint az, hogy magában felháborodik olvasója-riportalanya megfigyelésén, majd utána mégis aszerint jár el és „kiheréli” saját anyagát, és bár azzal indult el, hogy egy olyan írást készítsen, amelyre a dolgozók és vezetők is felkapják a fejüket, egy teljesen sablonos riportot rak össze: „Ennyi is elég a portréhoz. Az Árnyék⁸³ úgysem fér be. A végén az én nyakamra is rátelepszik, nagyszájúságával csak untatnám az olvasót... ami ebből használható: a gyermekkor, a tanoncévek, az iskolapadi ábrándok, Csorba úr, meg a történelmi igazságszolgáltatás évszakai. A magánéletről s a pecsétes szájról majd máskor, majd ha Udvarit leváltják.”⁸⁴

Somogyi Tóth örület határán egyensúlyozó, cinikussá vált újságírójának nincsenek ilyesfajta gondjai a cenzúrával: őt főszerkesztője támogatná rizikósabb íásaiban is. E regény anynyiban hoz többletet a cenzúra kérdésében, hogy a főhős és egy író explicit módon vitatkoznak a cenzúra létéről. Szabados egy játékra hívja ki Csátarit, az író, aki azt állítja, hogy nincsenek tabusított témák a magyar művészek előtt, színpadon semmiképp, de már a nagyobb közönséget elérő filmen sem. (Nem a cenzúra vagy az öncenzúra létét tagadja, hanem csupán az egyes témák általános tiltása ellen érvel.) Ezzel egyúttal annak a szempontja is megjelenik, hogy a nyilvánosság eltérő szélességű köreire eltérő szabályok vonatkoznak: ami színpadon már könnyedén lehetséges, az filmen még csak körületekintően. Csátári állítja, nem

82 TAMÁS i. m. (8. l.) 41.

83 Az „Árnyék” arra utal, hogy a balhésznek tekintett melóst megfigyelik, illetve ezzel igyekeznek meg is félemlíteni.

84 TAMÁS i. m. (8. l.) 42.

a téma számít: „Csak a hang. A nézőpont.” Vagyis egy újabb közléspolitikai szabályra hívja fel a figyelmet, miszerint a közölhetőség megítélésében – néhány kivételtől eltekintve – nem a mit?, hanem a hogyan? kérdésén volt a hangsúly. Szabados úgy alakítja a sztorit, hogy az szóljon egy alkalmatlan újságíróról, aki végül öngyilkos lesz. Csatári válasza erre az: nem feltétlenül fogják így elfogadni: „mérlegelnek, mint te most, és azt mondják, az újságíró csak szimbólum.”⁸⁵ Vagyis egy újabb közléspolitikai szabály: a konkrét cenzurális döntés konkrét helyzetben születik, a megítélés a kontextustól – legyen az egy aktuális politikai fejlemény, egy dátum, egy látogatás, egy esemény stb. – függően változhat.

Végül Szabados vitapartnerei abban sem értenek egyet, mennyire általános és megkerülhetetlen az öncenzúra. Egyikük szerint ez a legáltalánosabb és leginkább lélekromboló fajtája a cenzúrának, amelyet külső hatások kondicionálnak: „Folytonosan politikai jelképek után szimatolnak [...] Az embert szétrobbantja az öncenzúra.” Másikuk szerint viszont az írói, újságírói munkát függetleníteni kell – és lehet – tőle: „Aki az öncenzúráról nem tud szabadulni, az gyöngye legény. A jelképkutatást pedig sose fogod kiirtani, és nem is kell. A Szabados jelképeit könnyűszerrrel megfektették, vitatkoztak rajtuk, és a riporternek nem csapták le a fejét.”⁸⁶ A kétféle művészi attitűd abban is különbözik, mi a viszonyítási pontja: a pesszimistább egy elképzelt ideálhoz méri a fennálló állapotokat, míg a másik a Rákosi-korhoz („Írtunk mi 1950-et is!”). Ez a létező szemléleti különbség már generációs ellentétként tört felszínre az 1980-as évek első felében.⁸⁷

Összegzés

A Kádár-kor irodalmi és színházi irányításának visszatérő kritikája volt, hogy a sztálini korszak után – annak visszahatásaként – eltűntek a regényekből, színpadokról a pozitív hősök. Elsősorban a pozitív példaként állítható munkáshősöket kérték számon, ami helyett „kaptak” rengeteg vívódó, útkereső, töprengő – küzdő és elbukó – értelmiségi hőst. Ezek sorába a nem nagyszámú olyan regény egy része is illeszkedik, amelyek főhőse újságíró volt. A Kádár-kori irodalom az újságíró főhősöket is ellentmondásosan, összetetten rajzolta meg. Az ebbe a típusba tartozó alakokat meggyötörték a mindennapok kompromisszumai, a korabeli nyilvános közbeszédben való részvétellel járó megalkuvások, az újságírói szélmalomharc. Vannak – mint Szalánczy Éva, Szabados Gábor vagy enyhébb mértékben Márton Miklós –, akik összeroppantak ebben a léthelyzetben: az ő szakmai válságukat rendre magánéleti válság is tetézi. Mások – mint Péteri Luca, Tombácz Kálmán és Mádi István – ameddig bírják, küzdenek. Ha a bukást nem is tudják elkerülni, e regényekben elkerülik a teljes megsemmisülést, lehetőséget kapnak az újrakezdesre.

Szerepfelfogásukat tekintve többfélék. Néhányuk nyíltan vállalja – a korabeli elvárásoknak megfelelően –, hogy a szocialista rendszer híve és szolgálója: de egyikük sem a sematikus módon. A Kádár-kor propagandistájának képébe már beletartozott a rendszer hibáinak, visszahúzó erőinek a leleplezése, a visszacsatolás, a korrekció szándéka. Két – illetve három – oknyomozó

85 SOMOGYI TÓTH i. m. (3. lj.) 144.

86 Uo., 146.

87 ANGELUSZ Róbert – BÉKÉS Ferenc – NAGY Márta – TÍMÁR János: *Az újságírók társadalmi helyzete 1981-ben. I–II.* Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1983. 52–55.

beállítottságú újságíró is ez mozzgat, nem valamiféle negyedik hatalmi ág, vagy örkutya, a felső hatalom ellenőrzésének az ideája. Ha lelepleznek, akkor ennek megfelelően a szintet is így választják meg: legfeljebb megyei, járási eliteknek, a végrehajtás eltorzítóinak „rontanak” neki.

Szalánczy is a szocialista eszmék híve, ő azonban ebbe a sémába nem illik bele: szakmai konfliktusát viszont épp az okozza, hogy írásaiban a rendszer saját ígéreteit kérné számon a gyakorlaton. Írásait nem is közlik, miután nem marad meg ezekben a keretekben: a cikkei ugyanis azt sugallják, hogy a hibák aligha orvosolhatók. E tekintetben egyedül Péteri Luca alakja „rendszeridegen”, hiszen őt a tényfeltárás izgalma, a leleplezés, a sztori mozgatja, nem vagy csak másodlagosan fontol meg közéleti-politikai vonatkozásokat.

Megismerjük a szerkesztőségek különböző alakjait is, mindenekelőtt a főszerkesztők különböző típusait: a magabiztos, politikailag védett, ezért lefelé politikai védelmet jelentő vezetőt és a döntéseiben bizonytalan, ezért túlkompenzáló szerkesztőt. Nem minden regény foglalkozik a főszerkesztők cenzori szerepkörével, de a regények egy része példákat mutat a szerkesztői cenzúra folyamatára, módszereire és szándékaira. Ezen felül az előbbitől nem függetleníthető újságírói öncenzúra problematikája is megjelenik.

A sorozatban eddig megjelent kötetek

1. Apró István (szerk.): *Határon túli magyar nyelvű médiumok 2010/2011* (2012)
2. Dobos Ferenc: *Nemzeti identitás, asszimiláció és médiahasználat a határon túli magyarság körében 1999–2011* (2012)
3. Csink Lóránt – Mayer Annamária: *Variációk a szabályozásra. Önszabályozás, társszabályozás és szabályozó hatóság a médiajogban* (2012)
4. Sarkady Ildikó – Grad-Gyenge Anikó: *A média-értéklánc szerzői jogi vonatkozásai* (2012)
5. Koltay András (szerk.): *A mediaszabályozás két éve (2011–2012)* (2013)
6. Paál Vince (szerk.): *Magyar sajtószabadság és -szabályozás 1914–1989* (2013)
7. Horváth Attila: *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején* (2013)
8. Koltay András – Nyakas Levente (szerk.): *Összehasonlító médiajogi tanulmányok. A „közös európai minimum” azonosítása felé* (2014)
9. Dobos Ferenc – Megyeri Klára: *Nemzeti identitás, asszimiláció és médiahasználat a határon túli magyarság körében 2.* (2014)
10. Grad-Gyenge Anikó – Sarkady Ildikó: *Közös jogkezelés az audiovizuális médiában* (2014)
11. Apró István (szerk.): *Média és identitás* (2014)
12. Pruzsinszky Sándor: *Halhatatlan cenzúra* (2014)
13. Kóczyán Sándor: *Gyermekevédelem a médiajogban* (2014)
14. Apró István – Paál Vince (szerk.): *A határon túli magyar sajtó Trianontól a XX. század végéig* (2014)
15. Kiss Zoltán – Szivi Gabriella: *A közszolgálati mediaszolgáltatás és a szellemi tulajdonjogok kapcsolódási pontjai és szabályozási környezete* (2015)
16. Dobos Ferenc: *A médiahasználat változása az erdélyi, felvidéki, kárpátaljai és vajdasági magyarság körében 2001–2014* (2015)
17. Grad-Gyenge Anikó: *Az audiovizuális archívumok szabályozási kerete – különös tekintettel a médiajogi és szerzői jogi rendelkezésekre* (2015)
18. Dobos Ferenc: *A médiahasználat változása az erdélyi, felvidéki, kárpátaljai és vajdasági magyarság körében 2001–2014/2* (2015)
19. Apró István (szerk.): *Média és identitás 2.* (2016)
20. Mezei Péter : *Jogkimerülés a szerzői jogban* (2016)
21. Koltay András – Andrej Školkay (szerk.): *Comparative Research on the Approaches of Administrative Judiciaries to Sanctions Issued by Media Regulators in V–4 I.* (2016)
22. Koltay András – Andrej Školkay (szerk.): *Comparative Research on the Approaches of Administrative Judiciaries to Sanctions Issued by Media Regulators in V–4 II.* (2016)
23. Makkai Béla: *Határon túli magyar sajtó – Trianon előtt* (2016)
24. Grad-Gyenge Anikó: *Film és szerzői jog – A megfilmesítési szerződés* (2016)
25. Kőhidi Ákos: *Fájlcseré és felelősség* (2016)
26. Hajdú Dóra: *A törvény által előírt közös jogkezelés a magyar és a francia szerzői jogban* (2016)
27. Tóth J. Zoltán: *A büntetőjogi rágalalmazás és becsületsértés* (2017)
28. Kelemen Roland: *Az első világháború sajtójogi forrásai – Sajtójog a kivételes hatalom árnyékában* (2017)
29. Apró István (szerk.): *Határon túli magyar médiumok 2016* (2017)
30. Klein Tamás (szerk.): *Tanulmányok a technológia- és cyberjog néhány aktuális kérdéséről* (2018)

31. Kiss Zoltán Károly: *A kulturális tevékenységekre, valamint a médiaszolgáltatásra vonatkozó közteherviselési és jogdíjfizetési szabályok* (2018)
32. Merkovity Norbert: *A figyelemalapú politika a közösségi média korában* (2018)
33. Csapody Miklós: *Az „irányított nyilvánosság” és a „szerkezet megváltoztatása” Magyarországon* (2018)
34. Apró István (szerk.): *Média és identitás 3.* (2019)
35. Mák Ferenc: *Sajtó a Birodalom határán. Hírlapok és a nemzeti újjászületés a kiegyezés utáni Délvidéken* (2019)
36. Paál Vince: *Tanulmányok a magyar sajtószabadság történetéhez 1867–1944* (2019)
37. Kiss Zoltán Károly – Kiss Dóra Bernadett:
A vizuális művészetek és a jog – 1. A képzőművészet szabályozása (2019)
38. Gálik Mihály – Csordás Tamás (szerk.): *A média gazdaságtanának kézikönyve* (2020)
39. Klestenitz Tibor: *Fejezetek az egyházi sajtó történetéből* (2020)

Médiatudományi Intézet, Budapest
A kiadásért felel Nyakas Levente
Tördelő: Varga Ákos
Megjelent 8,75 (B/5) ív terjedelemben, 300 példányban
Médiatudományi Könyvtár: ISSN 2063-5222
Médiatudományi Könyvtár 40.: ISBN 978-615-5302-34-3